

ЯНУШ КАЧМАРЧИК

ГЕТЪМАН
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

POŁUDNIOWO-WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY
W PRZEMYŚLU

JANUSZ KACZMARCZYK

HETMAN
BOHDAN CHMIELNICKI

na język ukraiński przełożył
IWAN SWARNYK

PRZEMYŚL – LWÓW 1996

ПІВДЕННО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
У ПЕРЕМИШЛІ

ЯНУШ КАЧМАРЧИК

ГЕТЬМАН
ЗОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

з польської мови переклав
ІВАН СВАРНИК

ПЕРЕМИШЛЬ — ЛЬВІВ 1996

КНИЖКУ ВИДАНО ЗА УЧАСТЮ
ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ
У ЛЬВОВІ

Наукова редакція
Микола Литвин, Станіслав Стемпень

Проект обкладинки
Тадеуш Нуцковський

Художньо-технічна редакція
Зіновій Матчак

На обкладинці використано фрагмент картини Яна Матейка
Тугай-Бей під Львовом
(Національний музей у Варшаві)

Видання дофінансоване
Інститутом історії Ягеллонського університету
в Кракові

© Copyright by
Półudniowo-Wschodni Instytut Naukowy,
Polska, 37-700 Przemyśl, ul. Grodzka 3, tel. (48-10) 78-64-95, fax (48-10) 78-73-37

ISBN 83-901158-7-5

Наклад 1000, друк. арк. 10,25
Підписано до друку 25. VII. 1996 р., друк закінчено у листопаді 1996 р.
Друкарня видавництва ОО. Василян «Місіонер», Україна, 292310, Жовква, вул. Василянська,
32 м 1603

Передмова

У пантеоні українських національних героїв гетьман Богдан Хмельницький, безумовно, займає чільне місце. Саме він, очоливши бунт Війська Запорізького проти Речі Посполитої, став символом українських державницьких прагнень нової доби. Адже без огляду на те, якими мотивами керувався Хмельницький у момент вибуху повстання, наступні покоління українських незалежницьких діячів бачили в цих подіях спробу відродження української державної традиції, що нав'язувала до часів Київської Русі.

Тепер ми дивимося на ці події з перспективи трьох з половиною століть. Уже кілька років ми можемо подивитися на них з перспективи існування незалежної і соборної Української держави. Все це повинно сприяти формуванню об'єктивної оцінки, поглядів на історію України без емоцій. Однак справа ця є непростю. Наш образ тих подій, тих героїв сформувався під кінець XIX й на початку XX століття, в період поневолення українського й польського народів, коли історію писали не лише задля наукового пізнання минулого, але й «для підтримки духу». Отож дуже часто поставала чорно-біла картина. Поширювалися крайні стереотипи: герой або нікчема, приятель або ворог. Саме так було з Хмельницьким. Для українців він є постаттю, що не підлягає дискусії, хоч і її не спіймали цілком некритично, якщо зважити, що навіть Тарас Шевченко, маючи на увазі союз з Росією, з гіркотою писав: «Богдане, Богдане, нерозумний сину». Але якщо взяти до уваги державотворчі зусилля Богдана Хмельницького, то він, без сумніву, є однією з небагатьох історичних постатей, яку позитивно оцінювали як представники «народницької», так і «державницької» української політичної школи.

Чи не так само як українці постаттю і діяльністю гетьмана Хмельницького цікавилася громадськість сусідніх країн — поляки й росіяни. Зокрема перші дуже рано зацікавилися цими питаннями. Адже аналізуючи причини падіння в кінці XVIII ст. Польської держави, поляки звернули увагу на козацькі повстання. Саме вони призвели до Переяславської угоди 1654 р., отже до втрати частини території Речі Посполитої на користь Росії. В результаті Переяслав став початком будівництва Російської імперії, головного винуватця поділів Польщі. Звісно, в той час польські історики не цікавилися метою повстань Хмельницького, для них вони були передусім бунтом підданих, який в засаді мало чим відрізнявся від виступів Косинського, Наливайка чи Павлюка. Щойно в часи Другої Речі Посполитої і в повоєнні роки в Польщі почали глибше аналізувати польсько-українські стосунки. Російська, а згодом радянська історіографія оцінювали Хмельницького і його повстання також дуже суб'єктивно. Адже для неї найважливішим мотивом діяльності гетьмана було бажання вирватися з-під гніту, що панував у Речі Посполитій і об'єднатися з культурно близькою православною Росією. Після Жовтневої революції соціальний аспект руху стали абсолютизувати, применшуючи тим самим національно-релігійні мотиви війни.

Таким чином історіографія сформувала різні образи гетьмана Богдана Хмельницького і різні оцінки його діяльності. В міру щораз новіших досліджень вони зазнають постійної еволюції. Гадаємо, що, визволившись від політичних критеріїв, вони чимраз наближаються до об'єктивної оцінки, вільної від усіляких емоцій. Щоб цей «справжній образ» Хмельницького міг виникнути, обов'язковою є публікація істориками результатів своїх досліджень, а також взаємний обмін між польськими й українськими дослідниками. Саме таке завдання ставить перед собою Південно-Східний Науковий Інститут у Перемишлі, пропонуючи українському читачеві працю польського історика. Її автор Януш Качмарчик є вихованцем і праців-

ником Ягеллонського університету в Кракові, учнем знаного дослідника історії України Владислава Анджея Серчика. З-під його пера вийшло ряд важливих для польської науки праць. Він бере участь в організації наукового життя: є секретарем Польсько-Української Історичної Комісії при Комітеті Історичних Наук Польської Академії Наук і Національній Академії Наук України, членом Польського Українознавчого Товариства і Східнослов'янської Комісії Польської Академії Знань.

Українознавчі зацікавлення Я. Качмарчика почалися з університетських студій, коли він готував дипломну працю *Козацько-татарські стосунки перед повстанням Богдана Хмельницького і в його ході до битви під Берестечком і Білоцерківської угоди*. Ці зацікавлення він розвинув у численних наукових таттях, а передусім у докторській дисертації, присвяченій політичним концепціям повстання Хмельницького в 1648-1657 рр. Його праця під назвою *Богдан Хмельницький* у 1988 р. була надрукована видавництвом «Оссолінеум». Подальші дослідження дозволили авторові розширити тематичні рамки праці, уточнити деякі факти, по-новому поглянути на багато з описаних подій. Отож найновішими уточненнями щодо гетьмана Богдана Хмельницького ми сподіваємося зацікавити українську громадськість, як дослідників, так і шанувальників історії. Маємо надію, що пропонована книга спонукає істориків до нових наукових праць у цій галузі, а читач зможе ознайомитися з польською точкою зору на події, що започаткували процес формування новітньої української національної свідомості.

Станіслав Стемпень — Південно-Східний Науковий
Інститут у Перемишлі

Микола Литвин — Інститут Українознавства
НАН України у Львові

I. ЧИГИРИНСЬКИЙ СОТНИК

Михайло Грушевський, найвидатніший український історик, сказав слова, які повинні бути пересторогою для кожного історика, що приступає до праці над життєписом Богдана Хмельницького. Він, зокрема, ствердив, що «особиста біографія Хмельницького настільки ж убога на реалії і безсумнівні факти, наскільки багата на легенди».

Здається справді дивовижним, як небагато ми знаємо про життя Богдана Хмельницького, особливо до 1648 року. Що гірше — в багатьох випадках ці інформації майже не підтверджуються джерельним матеріалом. Отож будовано гіпотези на підставі фрагментів речень, записаних на полях документів, обґрунтовуючи їх твердженнями, вчитаними поміж рядками. Якщо усвідомити собі, яку велику славу здобув Хмельницький в останні роки свого життя й порівняти це з джерелами про нього самого, ми легко зрозуміємо осторогу Грушевського щодо легенд, що кружляють донині й закріплюють у свідомості щораз нових поколінь далекий від правди образ найбільшого гетьмана запорізького козацтва.

Богдан Хмельницький знайшов свого біографа щойно через два століття, коли відділити зерно від полови було справді майже неможливо. Зрештою, М. Костомарів, бо мова про нього, і не збирався цього робити, отож наукова вартість першої біографії Хмельницького, написаної професійним істориком, не набагато перевищує «Огнем і мечем» Генрика Сенкевича. На додаток кількома міфами в

життєписі Хмельницького ми завдячуємо власне Костомарову. Багато хибних тверджень було виправлено згодом завдяки праці наступних поколінь істориків. Та, як завжди, коли ми змушені робити припущення, то балансуємо на грані міфотворення. Спробуємо не творити нових гіпотез, а лише спокійно розглянемо ті, які вже функціонують у науці, і, відкидаючи крайнощі, наблизитися до зерна істини.

Кожна біографія повинна починатися від подання дати народження й імен батьків героя. Нині ми призвичаїлися до цього стереотипу як у щоденному житті, так і при читанні біографічних праць. Але, починаючи опис життя Богдана Хмельницького, ми змушені зламати цей стереотип. Біографії Хмельницького ми не можемо розпочати від цих енциклопедичних даних, оскільки не знаємо їх. Але біограф з чистим сумлінням може відповісти: «не знаю» тільки на питання про ім'я матері Богдана Хмельницького, бо його не згадує жодне джерело. Натомість цілком певно можна ствердити, що батько майбутнього козацького гетьмана мав ім'я Михайло. Отож, залишається з'ясувати найсуттєвішу річ — коли й де народився Богдан Хмельницький. Відповідям на ці питання мусить передувати слово, якого не люблять історики: ймовірно.

Богдан Хмельницький народився, ймовірно, 1595 р. в Чигирині, причому вірогіднішою є дата, а не місце народження. У 1649 р. в Україну прибув венеціанський посол Нікколо Саґредо. Саме він, складаючи донесення Сеньйорії ствердив, що Богдан Хмельницький має 54 роки. Звідки Саґредо взяв ці 54 роки, невідомо. Але Венеціанська республіка надавала надто великої ваги подіям в Україні, а її дипломатиична служба мала настільки великий авторитет, що ми не маємо підстав не вірити словам Саґредо. На жаль, їх не підтверджує жодне інше джерело, хоча практично всі, хто зіткнувся з Хмельницьким у початковій фазі повстання, твердили, що йому близько п'ятидесяти років.

Пробуючи встановити місце народження Богдана, ми повинні сказати кілька слів про його батька. Це не проста справа. Напевно ми знаємо лише, що в останні роки XVI ст. він жив у Жовкві, яка належала великому коронному гетьманові, найправдоподібніше в самому замку, оскільки згадується серед гетьманських слуг. З родиною Жулкевських був близько пов'язаний власник Олеська Іван Данилович, який 1605 р. став зятем коронного гетьмана. Тому нічого дивного, що власне серед людей Жулкевського Данилович шукав помічників, яким міг би довірити справу загосподарювання щойно отриманого Корсунського староства.

Вибір впав на Михайла Хмельницького і зараз нас більше цікавить не як, а коли це сталося. А це ми знаємо цілком напевно. Данилович отримав Корсунське староство між 1592 і 1594 роком, причому 1594 року він уже був корсунським старостою, а Михайло Хмельницький виконував від його імені обов'язки підстарости в Чигирині.

Тому, якщо ми приймемо 1595 р. за дату народження Богдана, то місцем народження був би Чигирин. За Чигирином промовляє і положення, яке це місто здобуло в 1648—1657 роках. В цей час він був безумовною столицею України, принаймні тієї її частини, яку контролювала гетьманська адміністрація. Саме над береги Тясьмину прямували посольства з Венеції і Стамбула, Стокгольма й Москви і, звичайно, з Варшави.

Сентимент, який мав Хмельницький до Чигирини, звичайно, міг впливати і з того факту, що з поблизьким Суботовом було пов'язане все його доросле життя, як і з політичних міркувань. Творячи свою козацьку державу, Хмельницький мусив знайти для неї столичне місто. Київ не надавався на цю роль головно через позицію, яку займав у ньому митрополит Сильвестр Косів. Важила також і майже постійна присутність у місті воєводи Адама Киселя. З іншого боку Терехтемирів справді був символом успі-

хів козаччини в боротьбі з Річчю Посполитою, але вибір його на столицю маси козацької черні могли розцінити як уклін у бік реєстрового козацтва, а цього гетьман напевно не бажав. Отже, залишався Чигирин, найближчий серцю гетьмана може саме тому, що був його рідним містом, у якому він провів безтурботні дитячі роки.

Найповажнішим конкурентом Чигирина, як місця народження Богдана Хмельницького, є Жовква. Палким прихильником цієї гіпотези був Станіслав Баронч, усією душею відданий Жовкві. Дослідженню її історії він присвятив усе своє життя. Баронч намагався довести, що Михайло Хмельницький перейшов на службу до Даниловича щойно, коли той став зятем гетьмана. Тому до 1605 р. Михайло Хмельницький мав би жити в Жовкві. Цей погляд суперечить передовсім однозначним джерельним переказам, які свідчать, що Михайло Хмельницький найпізніше 1594 р. вже був чигиринським підстаростою. Нема жодного сумніву і щодо того, що мати Богдана Хмельницького походила з козацької верстви. Козацьких же дочок значно простіше було зустріти в околицях Чигирина, ніж у віддаленій Жовкві. Йдучи слідом козацького походження Богданової матері, так само логічно обґрунтованим місцем його народження міг би бути Чигирин чи Переяслав. Втім, історики вже висловлювали у своїх працях обидві ці гіпотези. Але вони не мають жодного підтвердження у джерельному матеріалі і є результатом еквілібристичних вирав їхніх творців. Наприклад, М. Петровський, глибоко переконаний, що Богдан Хмельницький народився у Переяславі, свою певність виводить з факту, що перша дружина гетьмана походила власне з Переяслава.

Підсумовуючи висновки про дату й місце народження Богдана Хмельницького, залишмося при Чигирині й ствердьмо, що 1595 року в місцевого підстарости Михайла Хмельницького народився син, якому при хрещенні дали імена Богдан-Зиновій. Оскільки ж він сам ніколи не

послугувався своїм другим ім'ям, потрактуймо цю інформацію лише як цікавинку.

А тепер перед нами постає найповажніша дилема в життєписі Богдана Хмельницького. Ми мусимо вирішити питання його суспільного походження, що зводиться до питання, чи він був шляхтичем. Це питання просто фундаментальне для реалій століття, у якому йому випало жити. Отож нічого дивного, що власне ця справа викликала найзатятіші суперечки серед істориків.

Коронним аргументом переконаних у шляхетському походженні наймогутнішого гетьмана в історії козащини є його власне речення: «Бачить господь Бог, що я, будучи найнижчим підніжком Найсвітлішої Величності ВКМ-ті, з дитинства літ моїх, народившись вродженим Хмельницьким, до цих сивих моїх літ не був у жодній ребелії проти Величності ВКМ-ті, Пана мого Милостивого»¹.

Справді, зворот «народившись вродженим» у польській мові сімнадцятого століття означав визнання факту народження шляхтичем. Але Богдан Хмельницький написав так тільки раз. У кількох відомих нам листах він більше жодним словом не згадав про своє походження. Величезне значення має ще й те, що цитованого вище листа було написано в гарячі хвилини Зборівської битви, а його адресатом був король Ян Казимир, отож його можна визнати аргументом у переговорах, остаточним результатом яких була Зборівська угода. У цій ситуації значно суттєвішим є кінцевий фрагмент цитованого речення, аніж його початок.

Трудно також дорікати Хмельницькому, що він більше вже не декларував свого шляхетського походження. Поза тим, у реаліях XVII століття таку декларацію повністю заміняв відтиск гербового персня під листом. Оскільки ми маємо збережені оригінальні листи козацького гетьмана, проблема повинна зникнути. Адже достатньо уважно придивитися до герба на відтиснутих під ними печатка-

ми і знайти його в будь-якому гербарі. Спробуємо піти цим шляхом. Найкраще герба Хмельницького зображено на титульному аркуші реєстру Війська Запорізького, що став результатом Зборівської угоди. Писані по-українськи слова «На старожитний клейнот Панов Хмелницких» вміщені над оточеною багатим орнаментом латинською літерою «В», увінчаною хрестом. Отже, Абданк, один із найстаріших польських гербів, що пам'ятає п'ястівські часи, відомий нам з «Роллі» XV століття. Цей герб можна також побачити на кількох універсалах про забезпечення церковної власності, виданих Хмельницьким монастирям.

Подібний характер має також чудово збережений документ, що знаходиться в бібліотеці ПАН у Кракові. Під універсалом, виданим дружиною Богдана Хмельницького Анною Густинському монастиреві 22 липня 1655 р. відтиснуто герб Абданк. Однак ми марно шукали прізвище Хмельницького серед шляхти, що мала герб Абданк. Аргументи І. Крип'якевича, що Хмельницький був настільки дрібним і малознаним шляхтичем, що ним не цікавилися геральдисти, є несерйозними. До гербарів входили не завдяки кількості власних сіл і набутому блискі, а завдяки народженню. Найпростіший висновок, який можна зробити з викладених фактів, той, що Богдан Хмельницький незаконно печатався Абданком. Прихильники й противники тези про шляхетське походження Богдана Хмельницького послуговуються ідентичною аргументацією для доведення протилежних поглядів. Перші запитують: якщо Хмельницький «підшивався» під чужий герб, то чому ж ніхто з «співвласників» не запротестував проти цього? Інші відповідають, що зрозуміло, якби Хмельницький був шляхтичем гербу Абданк, то в момент, коли він здобув могутність, до споріднення з ним признався б не один зубожілий шляхетка. Однак у всій Речі Посполитій такого не знайшлося. Як бачимо, таким чином нам не знайти відповіді на питання, яке нас цікавить.

Розглянемо тепер аргументи тих, хто абсолютно переконаний в тому, що Хмельницький не був шляхтичем. Докази, які вони наводять, нічим не гірші від аргументів супротивників. Серед доказів, підтверджених джерельним матеріалом, найчастіше згадуються дві сеймові конституції. Перша була ухвалена 1638 р., а фрагмент, що нас цікавить, звучить так: «отож і осавули мають бути шляхтою, в ремеслі лицарському досвідченою, безумовної честі й віри. Сотники й отамани мають бути з-посеред самих козаків, добре нам і Річпосполитій заслужених людей лицарських обрані». Після поразки повстання Павлюка Богдан Хмельницький власне через цю конституцію втратив посаду військового писаря, хоча, як уже знаємо, у самому повстанні участі не брав. Від 1638 р. протягом десятиліття Богдан Хмельницький був лише сотником Чигиринського полку, а єдиною перешкодою для подальшої кар'єри була неможливість доведення свого шляхетського походження. Адже в цей час він мав випробуваних прихильників серед козацької старшини, був популярний серед черні, бо кілька разів їздив з посольствами до Варшави. Та й Владиславові IV й Речі Посполитій він не раз прислужився у ці роки. Визнаймо, що це поважні аргументи.

У конституції надзвичайного сейму 1659 р. під № 11 криється другий з доказів про «низьке походження» Богдана Хмельницького. Ось зміст прийнятої тоді ухвали: «Як усе Військо Запорізьке до ласки і милості нашої ми припустили, так само не пам'ятаючи жодних ураз вродженого Юрія Хмельницького, нащадка Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, у протекцію нашу беремо, а прагнучи заохотити до справ лицарських, а також наших і Річпосполитої послуг, клейнот шляхетства польського згаданому даруємо»².

Як бачимо, за два роки по смерті Богдана Хмельницького шляхетство надано його синові. Чи було б це можливо в разі шляхетства батька чи коли б він хоча б уважався

за шляхтича серед своїх співбратів? Та ні, справа не є такою вже однозначною і ми мусимо згадати про права і звичаї Речі Посполитої. А вони проголошували, що згідно з сеймовою конституцією нобілітованим може бути й той, хто вже є шляхтичем від народження або був позбавлений шляхетства. Найкращою ілюстрацією першої з цих можливостей були індігенати, що надавалися чужинцям, на підставі яких шляхетське суспільство Речі Посполитої приймало їх до свого товариства й поширювало на них привілеї, якими володіло. Як правило, ці чужинці не поступалися шляхетством «братам шляхті».

Та істотнішим у нашому випадку є другий варіант. Ще раз звернімося до реляції венеціанських послів. У 1650 р. в Україну прибув Альберто Віміна, який мав продовжувати справу вже знаного нам Сагредо. Посольство Віміна дочекалося багатьох досліджень, а переказані ним інформації історики визнали абсолютно вірогідними. Про Богдана Хмельницького Віміна написав, що той був сином шляхтича, позбавленого шляхетства й засудженого на вигнання. Через шість років до Чигирина прибула людина, яка набагато краще за Віміну орієнтувалася в законах Речі Посполитої, бо сама була засуджена на вигнання і решту життя провела у вигнанні в Семигородді. Цією людиною був Самуель Грондський. Цього разу він прибув як посол шведського короля. Він так само твердив, що батько Богдана Хмельницького був польським шляхтичем, засудженим на баніцію і оголошений безчесним. Тепер пригадаймо, що ми писали про зв'язки Михайла Хмельницького з Даниловичем. Тоді нас цікавила головню дата, коли він залишив Жовкву. Тепер ми знаємо причини. Пропозиція Даниловича надійшла, очевидно, саме вчасно. На пограниччі Дикого Поля вироки судів Речі Посполитої ставали мертвими літерами права. Може справді Віміна і Грондський дають нам ключ до розв'язання загадки суспільного походження Богдана Хмельницького?

Найцінніше українське джерело, яке ми маємо до періоду повстання Хмельницького, це так званий Літопис Самовидця. Його автор нам не відомий, та найімовірніше це учасник повстання, потім військовий підскарбій за часів гетьманування Івана Виговського, Роман Ракушка-Романовський. Безумовно, автор Літопису був наочним свідком багатьох описаних подій, тому його й окреслюють як Самовидця. На жаль, він небагато розповідає нам про походження Богдана Хмельницького, стверджує єдино, що «В місті Чигирині жив сотник Богдан Хмельницький, козак, досвідчений у воєнних справах козацьких, вмілий у письмі, часто послував до двору королівського»³.

Через брак однозначних доказів ми не в змозі вирішити напевно, чи Богдан Хмельницький був шляхтичем. Сам він чувся козаком за походженням і багато разів це підкреслював. У цьому контексті Самовидець, мабуть найближчий до істини. Тим більше, що багато слушності криється у твердженні Кароля Шайнохи в його чудових «Двух літах дзеюв наших», що запорізьке козацтво в реалії Речі Посполитої Обох Народів становила своєрідний третій стан, в кожному разі до певної міри шляхетський.

Дилема шляхетського походження Богдана Хмельницького спричинилася до того, що окремі історики намагалися її оминати. Найдалі зайшов у цьому російський історик І. Каманін, який 1913 р. висунув гіпотезу про мщанське походження Богдана Хмельницького. Але він пропустився кардинальної помилки вже в основі свого висновку.

Він вважав, що окреслення «Хмель», що виступає в джерелах і безумовно відноситься до Хмельницького первісним прізвиськом пізнішого гетьмана. Це непорозуміння, можна лише ствердити, що йдеться про прізвище «Хмель», що походить від простого скорочення прізвища Хмельницький. Подальші складні конструкції Каманіна цілком безпредметні.

Знаною свого часу була також гіпотеза Томаша (Тимка) Падури, щодо якої сучасний історик може лише розвести руками. Бо Падура покликався на джерела, відомі лише йому самому, до того ж не опубліковані ним. Вся гіпотеза, детально викладена Францішком Равітою-Гавронським у його біографії Хмельницького, зводиться до твердження, що Михайло Хмельницький насправді був сином різника у Хмельнику на Поділлі і мав ім'я Берко. Берко був гідним віруючим іудеєм, але з незнаних причин визнав римо-католицизм єдиною істинною вірою і прийшов до місцевого замкового капелана, щоб той охрестив його. Берка охрестили у замковій каплиці й дали ім'я Михайло, а прізвище утворили від назви місцевості, де відбулися ці події. Доки до рук істориків не потраплять «легендарні» джерела Падури, справу жидівського походження Богдана Хмельницького слід відкласти *ad acta* як необґрунтовану.

Набагато менше суперечок викликає справа освіти, здобутої Богданом Хмельницьким замолоду. Історики назагал погоджуються, що як на реалії своєї епохи він був людиною освіченою. Передусім добре писав і легко радив собі з латиною. Пам'ятаймо, що латина дуже довго зберігала свій універсальний характер міжнародної мови і знати її було просто необхідно. Щоправда, більшість латинських текстів, що виходили з канцелярії гетьмана, писав Іван Виговський, але Хмельницький у безпосередніх переговорах з закордонними послами не користався з його послуг. Наприклад, уже згаданий Віміна розмовляв з Хмельницьким сам на сам і вони чудово розумілися. Своє знання латини Хмельницький завдячував кількарічному перебуванню у Львівській колегії єзуїтів. Вона була заснована 1608 р. гетьманом Станіславом Жулкевським і мабуть завдяки його підтримці Михайлові Хмельницькому вдалося влаштувати сина в колегію. Богдан закінчив там класи граматики, поетики й риторики. Це був достатній

капітал знань, щоб ствердити, що він не змарнував років, проведених на шкільній лаві.

У 1648 р. Хмельницький знову став під мурами Львова. І хоч не шукав тут спогадів з дитинства, але знайшов їх. Посланцем львівських міщан, який мав переконати Хмеля зняти облогу міста, став ксьондз Андрій Мокрський, на той час регулярний тшемешинський канонік. Він був доктором теології і мав за собою кількарічну практику викладання у Львівській єзуїтській колегії. Попри роки, що минули, Богдан Хмельницький упізнав його; «при поспільстві, однак, нічого не казав, лише як опинилися сам на сам, обняв його за ноги і за науку дякував»⁴.

Часто повторювалася також версія про навчання Богдана Хмельницького у Київській братській школі. Але це цілком неможливе. Передовсім ця школа була заснована щойно 1617 р., коли Богдан у свої двадцять два роки давно вже не був юнаком і напевно йому було вже не до школи. Поза тим, знаємо двох вихованців цієї школи, долі яких переплітаються з життям Богдана Хмельницького. Йоахім Єрлич внаслідок повстання, розпочатого Хмельницьким, втратив усе, що мав, і мусив шукати сховку за мурами монастирів. Іван Виговський завдячував запорізькому гетьманові життям і абсолютно карколомною кар'єрою. Але ні Єрлич, ані Виговський ніколи не згадували про те, що Богдан Хмельницький був їх шкільним колегою.

1620 рік дає нам першу цілком певну інформацію в життєписі Богдана Хмельницького. В цей час він разом з батьком взяв участь у цецорському поході гетьмана Станіслава Жулкевського. У нещасливому для Речі Посполитої 1620 р. поліг Михайло Хмельницький, а його син потрапив до турецької неволі. Сам Хмельницький у листі до короля Яна Казимира так писав про ці події: «Як це видно з моєї вірної служби ще разом зі славної пам'яті небіжчиком родичем моїм Михайлом Хмельницьким, підстарос-

тою чигиринським, котрий на службі св. пам'яті Пана Батька ВКМ-ті й усієї Річпосполитої на Цецорі голову свою поклав; де і я при покійникові батькові моєму тяжке ув'язнення два роки терпів. Коли мене Господь Бог з тієї неволі визволити рачив»⁵.

Хмельницький перебував правдоподібно у Стамбулі; таку інформацію подає турецький історик Наїма. Та інші твердження цього історика такі неправдоподібні, що ставлять під сумнів також і сам факт перебування Хмельницького у столиці над Босфором. Ми не можемо встановити, за яких обставин Хмельницький здобув волю. Останнє речення цитованого вище листа свідчить радше про втечу, інші ж поширені гіпотези (що його викупила мати, король Сигізмунд III за батькові заслуги, приятелі родини) здаються менш імовірними.

Ми небагато знаємо про наступні п'ятнадцять років життя Богдана Хмельницького. Напевно він повернувся до Суботова і жив у збудованій батьком садибі на високому березі яру, звідки відкривався мальовничий краєвид долини Тясьмину. Від Чигирина Суботів відділяла широка долина, на півдні ж аж по обрій простився безкрай степ — славне Дике Поле. Чи пішов туди Богдан Хмельницький? Можливо, бо в цей час туди пішли практично всі козаки. Адже за намовою Речі Посполитої козацтво втрутилося у міжусобну боротьбу в Криму. Козаки стали на бік Шагін-Гірея й допомагали йому в боротьбі з Джанібек-Гіреєм за бахчисарайський трон. Однак ми не маємо жодного речення про участь Хмельницького в цих подіях. А може Богдан вирішив наслідувати батька й шукати щастя на магнатському дворі? Напевно, він зробив таку спробу. Певний час він був конюшим у Миколи Потоцького. Тоді ж дійшло до конфлікту між ним і його хлібодавцем. У Бродах саме закінчили будівництво потужної фортеці, і Потоцькі запросили численних гостей, щоб ті оцінили майстерність будівничих. Потоцький начебто спи-

тав Хмельницького про враження від фортеці. Відповідь конюшого, кажуть, так розлютила магната, що він хотів власноручно стягти зухвалого слугу. І справді, слова, сказані тоді Хмельницьким, могли вивести з рівноваги Потоцького. Він-бо ствердив, що все створене людськими руками, ними ж може знищитися.

Веспасіян Коховський, один з найвидатніших польських літописців сімнадцятого століття у своїй «Історії Польщі від смерті Владислава IV» занотував саме ці слова, але вони мали бути відповіддю Хмельницького на питання Станіслава Конецпольського про Кодак. Коховський, створюючи свій твір в той час, коли Хмельницький неадаремно тішився серед шляхти лихою славою, адресував його широкому колові читачів і, мабуть, визнав за доцільне віднести епізод з маловідомою фортецею у Бродах до потужної Кодацької твердині, яку дійсно знищили козацькі руки.

Від гніву Потоцького Хмельницький вперше в житті мусив шукати схованки на Запоріжжі. Коли відгриміла луна боротьби в Криму й забувся бродівський епізод, він повернувся до свого Суботова. В цей час він заклав родину. Близько 1625 р. одружився з Ганною Сомківною, сестрою багатого переяславського козака Якіма Сомка, який доробився маєтку завдяки неабиякому купецькому хистові. Небавом суботівський двір сповнився щебетом численних нащадків. В одному з діаріушів сімнадцятого століття зустрічаємо такий запис: «З табору під Білополем д. 14 жовтня р. 1651. З'їхалася була вся родина Хмельницького, жона з дітками, чотири доньки вже підлітки і двоє синів молодших, а третій той Тимошко старший». Розшифруймо цей лаконічний переказ не знаного нам автора. З-посеред чотирьох доньок найстаршою була Катерина, яку часом називають Оленою. В 1656 р. вона стала дружиною Данила Виговського, брата генерального писаря Війська Запорізького і наймогутнішого після Хмель-

ницького члена генеральної старшини Івана Виговського. Після смерті чоловіка вона вдруге вийшла заміж, тим разом теж не за будь-кого. Другим чоловіком Катерини став Павло Тетеря, який після смерті Хмельницького був правою рукою Івана Виговського.

Знає також ім'я другої доньки Хмельницького. Це була Степанида, дружина Івана Нечая. Іван був братом одного з найславніших козацьких полковників Данила Нечая. Та він сам обрав інший шлях і від 1650 р. аж до січня 1654 р. був резидентом при дворі хана Іслам-Гірея III. Після Переяславської ради повернувся в Україну і після смерті Івана Золотаренка очолював козацькі сили на терені Білорусі. 1658 року пішов за Іваном Виговським і став одним із найпалкіших прихильників Гадяцької угоди. В грудні 1658 р. потрапив у руки московитів і, як багато інших, був засланий на Сибір. Іван Нечай ще 1683 р. перебував у Тобольську. Але вже через три роки ми зустрічаємо його біля Петра Дорошенка як прихильника запровадження царя на польський трон. Подальшої його долі ми не знаємо. Так само не знаємо імен двох інших доньок гетьмана. Одна з них напевно була дружиною корсунського сотника, який загинув 1654 р.

Найстаршим сином Богдана Хмельницького був народжений 1632 р. Тимофій, на якого батько покладав найбільші надії. Автор цитованого вище діаріуша занотував в кінці своєї реляції про родину Хмельницького таке зауваження про Тимофія: «справжній тиран з нього, хоч і молодий ще»⁶. В 1640 чи 1642 р. народився другий з гетьманових синів Юрась. Але цитоване джерело мовить про ще одного сина Богдана Хмельницького. На його підставі історики висували гіпотези, що мабуть ідеться про сина, який зазнав смерті від рук посіпак, насланих Данилом Чаплінським. Це нелогічно, бо конфлікт з Чаплінським мав місце 1647 р., і якби справді один з синів Хмельницького в цей час загинув, то не міг би разом з матір'ю прибу-

ти до табору під Білополем. Та й у листі Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцького читаємо: « Той же п. Чаплінський на мою зневагу сина мого, малого хлопця, казав челяді своїй на ринку впіймавши, татаринові своєму вбити, що ледве живим лишили»⁷.

Цим малим хлопцем напевно був Тимофій, який на той час мав 15 років. Оскільки жодне інше джерело не згадує про третього сина Хмельницького, очевидно, автор цитованого діаріуша помилився.

Першу цілком засвідчену джерельно інформацію про Хмельницького після його повернення з Туреччини ми маємо щойно з кінця 1637 р. 24 грудня як писар Війська Запорізького він підписав боровицьку капітуляцію.

Річ Посполита вирішила цього разу врешті вирішити козацьку проблему. Сеймова конституція 1638 р. постановила: «А коли, з ласки божої, як усіх військ і армій пана, погромивши й завдавши їм поразки, від Речі Посполитої була відвернена нависла над нею небезпека, тоді всі їхні (козаків — Я. К.) давні права, старшинства, прерогативи, прибутки й таке інше, надане нашими предками за їхню вірну службу й тепер втрачене через цей бунт, на вічні часи в них відбираємо, а тих, яких доля війни залишила серед живих, хочемо мати за поспільство, обернутих на селян»⁸.

Засідання сейму в 1638 р. відбувалися водночас із боями на Україні. Поразка під Кумейками, безпосереднім результатом якої був акт безумовної капітуляції козацтва, підписаний перед самим Різдом 1637 р. під Боровицею, зовсім не була рівнозначною з цілковитим розгромом козацьких сил. З настанням весни Острянин, Гуня і Путивлець знову піднесли зброю проти «ляхів». Ситуацію загострили ще й новини, що надходили з Варшави. Того самого дня, 19 квітня, коли в палаті послів представники козацької старшини покійно просили про можливість доповнення реєстру, бо в останніх боях полягло багато реєс-

трових, під мурами столиці відбувалася кривав розправа з Павлюком і його товаришами. Але ж під Боровицею Адам Кисіль пообіцяв козакам, що витані ватажки повстання не будуть страчені. Річ Посполита ще раз довела, що не збирається рахуватися зі словом, даним козакам. Врешті-решт лише 24 листопада 1638 р. польному гетьманові Миколі Потоцькому вдалося в урочищі Маслів Став змусити козацтво підпорядкуватися сеймовій конституції і дотримуватися умов боровицької капітуляції.

Значна частина козацької старшини після Кумейок не вірила в можливість перемоги над Річчю Посполитою і зрозуміла, що порятунку слід шукати на шляху переговорів. У вересні 1638 р. для всіх стало ясно, що вони мали рацію. На скликаній козацькій раді ухвалили вислати делегацію до Варшави, аби запобігти впровадженню в життя вже знаної нам сеймової конституції. До складу делегації обрали й Богдана Хмельницького. Але козацьке посольство запізнилося і прибуло до Варшави щойно 9 грудня, тобто після комісії на Масловому Ставі й після закриття засідань сейму. В цій ситуації вирішили почекати до нового сейму, призначеного на осінь наступного року. Козацькі послы знову прибули до Варшави 28 жовтня й перебували в столиці до 25 листопада 1639 р. Богдан Хмельницький знову був у складі посольства. Щоправда, сейм не прийняв козацьких посланців, але вони, очевидно, зустрілися з королем. Всіма деталями, пов'язаними з цим епізодом у житті Богдана Хмельницького, ми завдячуємо З. Світальському, який усталив їх на підставі сеймових рахунків, що збереглися в Архіві Скарбу Коронного.

В листопаді 1639 р. Богдан Хмельницький знову майже на сім років зникає з нашого поля зору. І знову ми не можемо відтворити його долю на підставі вірогідних джерел. Найправдоподібніше він господарював у Суботові, до того ж успішно, про що свідчить перелік збитків, яких він

зазнав під час конфлікту з Чаплінським. Цілком певно він не брав участі в політичному житті Речі Посполитої, бо неможливо, щоб на цю тему не збереглося жодних переказів.

До цього ж періоду відноситься ще одна дивовижна загадка в біографії пізнішого козацького гетьмана. Вся справа сягає коренями XVII ст., точніше 1663 р. Саме тоді в Парижі була видана праця П'єра де Шевальє «*Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*». Сама ця праця є вповні вірогідним джерелом для відтворення подій в Україні з часів повстання Хмельницького. Та цим разом нас цікавить не її зміст, а посвята на початку твору. Бо в ній міститься твердження, яке досі викликає затяті суперечки істориків. Коли з виданого 1672 р. англійського перекладу книги Шевальє було усунуто згадану посвяту, вся проблема зникла, мовби за помахом чарівної палички. Втім, цілі покоління істориків ставилися до посвяти Шевальє подібно як англійський видавець його творів. Так учинив Енгель у своїй монументальній «Історії України й українських козаків», так само й Бантиш-Каменський та Маркевич у своїх історіях України. Щойно 1899 р. російський історик О. Половцов, покликаючись на свої знахідки у французьких архівах, надав великого розголосу участі запорізьких козаків у війні, що точилася у Фландрії в 1645-1646 роках. Він, щоправда, нічого не сказав про участь у ній самого Хмельницького, але перший крок було зроблено. І справді, небавом щораз більше мовилося про козаків під Дюнкерком і Хмельницького над Сеною. Знайшлися й джерельні докази, точніше один. Це, власне, вже згадана посвята у праці Шевальє, у котрій він звертається до колишнього посла Франції при варшавському дворі графа де Брежі. На слова, написані рукою королівського радника, спираються всі гіпотези щодо перебування Богдана Хмельницького у Франції. Шевальє писав: «Хмельницькому, який прибув з глибин Росії, порадили звернутися до Пана (себто де Брежі — Я. К.), який може дати сві-

доцтво настільки вірне про цінність його і його козаків, бо був Пан майже наочним свідком під час виконання Паном функцій посла, коли чудові риси Пана, як і характер тієї почесної посади, принесли Панові багато ласки й довіри покійного короля Владислава, початку їхньої війни і знав Пан усі мотиви й таємниці. Завербував Пан також велику кількість тих одчайдухів на службу в піхоті»⁹.

Справу можливого перебування запорожців на службі кардинала Мазаріні мабуть остаточно вирішив Збігнєв Вуйцік, який навесні 1970 р. здійснив детальні пошуки у французькому Архіві Міністерства Закордонних Справ і у Військовому Архіві у Венсеннському замку під Парижем і опублікував їх результати. Здійснення дослідження для перевірки лапідарних бібліографічних описів Половцова було справою тим більше потрібною, що саме на них спирався І. Крип'якевич, пишучи видану в 1954 р. біографію Богдана Хмельницького. У ній він поширив сюжет про перебування запорожців у Фландрії і визнав їх участь в облозі Дюнкерка за доведеною. Услід за Крип'якевичем пішли всі радянські історики, включно з видавцями українського перекладу праці Шевальє. Можна й не згадувати, що переклад з'явився з уже згаданою посвятою. Таким чином, мовби між рядками доведено факт перебування Хмельницького у Франції в 1645 році.

Тим часом пошуки Збігнєва Вуйціка ставлять під питання взагалі участь запорожців в облозі Дюнкерка, а його гіпотеза, що згадки про козаків у французьких джерелах мабуть стосуються до козацьких формацій у польських частинах, дуже переконлива. Проте не може бути навіть мови про доведення перебування самого Хмельницького на французьких землях. Передусім він сам про це ніколи не згадував. Марно шукати також будь-яких згадок на цю тему в річниках «Gazette de France» в роки, коли Богдан Хмельницький став однією з першорядних постатей політичного життя Європи. Тоді-то напевно б

пригадали його перебування над Сеною. Очевидно, сам Шевальє, прагнучи посилити інтерес до книжки у французького читача й додати авторитету де Брежі, вирішив «запровадити» Хмельницького до Франції. Нам залишається завершити цей висновок словами М.Кордуби, які ми вповні поділяємо: «подорож до Франції є такою самою легендою, як те, що він (Хмельницький — Я. К.) прийняв іслам, брав участь у експедиціях на Чорне море і в Смоленській війні».

Зрештою, в цей час Богдан Хмельницький вже був зайнятий справами, пов'язаними з воєнними планами короля Владислава IV. В історіографії більш-менш одно-стайно оцінюються плани турецької війни Владислава IV, нас же цікавить головно діяльність короля й великого коронного канцлера Єжи Оссолінського в плані залучення козаччини у приготування до початку воєнних дій проти Туреччини. Адже це було практичним політичним навчанням Богдана Хмельницького й періодом, коли сформувалися його політичні погляди. Пізніші роки довели, що Хмельницький не змарував цієї нагоди й учився старанно. Чудове знання функціонування апарату влади Речі Посполитої, якого він набув у цей час, було одним з головних джерел його успіхів.

Владислав IV вже тривалий час укладав свої великі плани початку хрестового походу проти невірних. Він мріяв про визволення гробу Господнього й визволення всіх християн з-під мусульманського панування. У цих планах не остання роль відводилася козаччині. Таким чином, король і канцлер створювали програму, яка водночас задовольняла величезні політичні амбіції їх обох, а при нагоді дозволила б призупинити зріст антипольських настроїв на Україні. Після блискучої Охматівської вікторії великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського Владислав IV з подвоєною енергією розпочав реалізацію своїх замірів.

Адже атмосфера після Охматова була винятково сприятливою для короля. Однак ми мусимо пам'ятати, що від часів Казимира Ягелончика Польща й Туреччина взаємно намагалися уникати безпосередньої збройної конфронтації. Від 22 березня 1489 р., коли Казимир Ягелончик через свого посла Миколу Фірлея уклав мир з султаном Баязедом II, цей трактат підтверджував кожен наступний польський король, сідаючи на трон. Тільки в 1620-1621 рр. дійшло до збройного конфлікту між обома силами, та вже 1623 р. султан Мурад IV відновив мирний трактат з Сигізмундом III. Після того, як на трон сів Владислав IV, до столиці над Босфором було вислано Станіслава Конецпольського. Результатом його посольства був черговий мирний трактат. Численні положення трактату регулювали взаємні польсько-турецькі стосунки. Польська сторона, зокрема, погодилася виплачувати кримському ханові щорічні «упоминки», що мало бути гарантією його приязні і стримування козаків від нападів на землі султана. Туреччина, натомість, зобов'язалася усунути всіх татар з Буджака й не надавати їм там посад пашів і беїв.

Першим кроком Владислава IV на шляху до реалізації своїх планів було порушення підписаного Конецпольським трактату в частині, що стосувалася польсько-татарських стосунків. Під 29. II. 1644 р. литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл занотував у своєму щоденнику: «Того дня відбулася таємна нарада, чи слід послати татарам звичні подарунки, чи ні, і чи, згідно з пактами, віддати їх у Кам'янці, чи послати аж до Перекопа й чи тепер, після татарського нападу, не слід затримати їх аж до сейму. Постановили не давати, аж після закінчення сейму»¹⁰. Король затримав також татарських послів, які в цей час прибули до Варшави, мотивуючи цей крок тим, що вони не виявили жалю за січневий набіг.

У червні 1644 р. відбулася рада сенату, у якій брала участь рекордна кількість 49 сенаторів. Вона вирішила

скликати в лютому 1645 р. засідання сейму, який мав визначити подальшу політику щодо Кримського ханства. Практично це означало, що сейм мав вирішити долю королівських планів. В універсалах, розісланих на шляхетські сеймики, Владислав IV вимагав, щоб сейм затвердив ухвалу сенату про затримку виплати упоминків для татар.

Засідання сейму почалися 13 лютого, і вже наступного дня канцлер Єжи Оссолінський відкрито закликав послів до провокування війни з Кримом. Невідомо, чи прихильникам короля вдалось би провести в палаті ухвалу про дозвіл на кримську війну, попри безперечний ораторський хист Оссолінського. Бо 27 березня минув законний термін закінчення засідань і сейм не погодився його продовжити. Не допомогли ні раціональні аргументи маршалка палати, ні протести примаса Матея Лубенського. Неприйняття сеймом рішення було вирішенням, яке загалом задовольняло Владислава IV. Згідно з чинним правом надалі залишалося актуальним рішення сенату від 29.II.1644 р. Здавалося, що невикплати упоминків і затримки послів досить, щоб спровокувати хана, і на Польщу впаде черговий татарський набіг. Тоді король, зобов'язаний його відбити, розпочне воєнні дії, що матимуть виразно оборонний характер. А в погоні за косоокими воїнами на територію Кримського ханства мали вступити вже не коронні війська, а приватні магнатські загони, чому король не міг би запобігти. Решту, себто перетворення кримської війни на турецьку, мали зробити козаки, які б спустилися на рвучку течію Дніпра свої прудкі чайки і, як у давні роки, рушили б на Чорне море.

Для реалізації цього плану непотрібна була згода сейму, бо формально король діяв би згідно з його волею. Владислав IV, натомість, мусив запевнити собі допомогу наймогутніших магнатів, хоругви яких, переходячи кордони Речі Посполитої, мали виявити виняткову несубордина-

цію. Король знав, що шлях до магнатських сердець і голів веде через виявлення до них своєї ласки, а сеймові засідання були для цього найкращою нагодою. Відразу після їх початку почалося велике роздавання вакансій. Саме тоді Анджей Лещинський отримав меншу коронну печатку, а Казимир Лев Сапіга став литовським підканцлером. Коли забракло посад, король ще одним способом міг виявити свою ласку. З цього скористався Ярема Вишневецький, чия прихильність була особливо потрібною для Владислава IV. 23 березня король вирішив на користь князя Яреми суперечку про Грімне й надав йому право вічно посідати відібрані в Адама Казановського добра навколо цієї місцевості.

Владислав IV отримав ще одного союзника, ще ціннішого тим, що метод виявлення ласки в його випадку був неможливим. Це був другий після короля урядовець Речі Посполитої, великий коронний гетьман і краківський каштелян Станіслав Конецпольський. Щоправда, він був готовий повести коронні війська лише на остаточну розправу з татарами, але його величезний авторитет був для короля достатнім щитом, за яким він міг сховатися від сподіваних атак шляхти.

Конецпольський, який набагато краще за короля орієнтувався у настроях шляхти, був єдиною людиною в Речі Посполитій, яка могла щасливо довести до кінця королівські плани, якщо б, звичайно, підтримала їх в цілому. Однак цього ми не знаємо, бо несподівана смерть гетьмана призвела до того, що про його погляди ми можемо судити лише зі знаменитого «Дискурсу про знищення кримських татар і про лігу з Москвою», який став практично його політичним заповітом. Конецпольський довго вагався, чи оприлюднювати «Дискурс» і мабуть аж 5 січня 1646 р. вирішив поділитися своїми думками з королем і оголосити свій «Дискурс» на таємній раді сенату за участю лише сенаторів-резидентів. Познайомімося ближче з цим незви-

чайним доказом політичної мудрості гетьмана і зробімо це під кутом теми, що нас цікавить. Тим більше, що власне ситуація з козацтвом була головною причиною, задля якої гетьман прибув до столиці, попри те, що був цілковито зайнятий приготуваннями до шлюбу з сестрою Лукаша Опалінського, ледве 15-річною Софією.

План Конецпольського полягав у здобутті Кримського півострова за тісної польсько-московської співпраці і з цього огляду зовсім не був оригінальним. У Польщі й раніше лунали голоси, що закликали ліквідувати Кримське ханство, а король хотів зробити це спільно з царем. Для Конецпольського, як і для Владислава IV, здобуття півострова не було самоціллю. Та на цьому співпадіння концепції короля з концепцією гетьмана закінчуються. І якщо перший мав фантастичні візії, то другий відзначався крайнім політичним реалізмом і пропонував віддати Крим під московське панування. Він бачив і небезпеки, що випливали з такого вирішення татарської проблеми, але відразу мав готову концепцію, як їм протидіяти. В «Дискурсі» він писав: «Коли ж *de medio* [про загальне добро] міркуючи кілька років тому, спав мені на думку один спосіб: аби подумати *de matrimonio* [про одруження] Королевича й. м. Казимира в Москві *ea conditione* [за умови], аби йому були якісь волості цієї України прилеглі *ratione dotis* [як посаг] віддані до Москви... не знаю, однак, чи не *satius* [краще] було б Москву там мати [в Криму] непевних наших приятелів, ніж поган, явних неприятелів».

Конецпольський, як передбачливий вождь, здійснив кроки, що мали уможливити реалізацію плану з військового боку. Для цього він послав у Крим свого слугу Себастьяна Адерса, який, переодягнувшись купцем, поїхав на півострів, щоб буцімто викупити з неволі свого брата. Адерс, попри все, мав обмежене поле діяльності, тому гетьман послав ще й втікача з орди, татарського мурзу Азамета, разом з козацьким загоном в околиці Очакова.

На тій самій раді сенату 5 січня Конецпольський поділився також з присутніми останніми вістями, що надійшли до нього з України. Це мусила бути вірогідна інформація, бо гетьман мав чудово організовану розвідку, а знаючи настрої козаків, «мав завжди пильне на справи й приватні їх вчинки око». Вісті ці були тривожними, бо ж гетьманові доповіли, що козаки «почали від недавнього часу трактувати з татарами кримськими лігу, всі їм піддатися обіцяють, аби тільки їм щиро проти ляхів допомогли, що й для татар річ приваблива, але приватна їхня до християн diffidentia [недовіра], або ж особлива Божа над вітчизною нашою providentia [опіка], спричинилася до того, що досі ця ліга свого ефекту ще була не досягнула»¹¹.

Реляція гетьмана утвердила короля в необхідності прискорення приготувань до війни. Діяльність велася одночасно у двох напрямках. По-перше, розпочалася широкомасштабна дипломатична акція, спрямована на здобуття коштів для оплати війська, з іншого боку було вирішено негайно нав'язати контакти з представниками козацької старшини. Всі справи, пов'язані з участю козащини у планованій війні, віддали в руки великого коронного гетьмана.

Воєнні приготування йшли повним ходом, а Варшава святкувала з нагоди прибуття до столиці королеви Людовіки Марії Гонзага де Невер, коли вибухнула новина про несподівану смерть Станіслава Конецпольського. Важко переоцінити вплив смерті гетьмана на подальший розвиток подій. Всі жалкували з приводу смерті «мужа, на всі часи великого, котрого шанували турки й татари, а хан татарський перед його смертю просив, аби той узяв його за сина... Глибоко вразила Річ Посполиту така велика втрата й небавом, про що буде далі, серед зітхань відчула його брак»¹².

Справжні розміри нещастя, що спіткало Річ Посполиту, знали тільки найближчі королівські співпрацівники,

втаємничені в актуальний стан приготувань до в. Ключового значення набрав пошук відповіді на пит — як у цій ситуації поведуться козаки і як далеко заі Конецпольський у переговорах зі старшиною? Але в віді на ці питання гетьман забрав із собою до могили. було сподіватися найгіршого, що козацькі приготув вже на завершальному етапі і вже ніщо не зможе заг ти вибухові на Україні, якщо не буде ь лізовано пла рецької війни. Діяльність розпочато негайно, але в кроки на цьому етапі приготувань були ще неможлив отож залишалось лише стримувати козаків.

З цією метою на Україну вирушив ломжинський роста Ієронім Радзейовський, якому на той час кс повністю довіряв. Радзейовській, маючи королівські ти, повинен був знову нав'язати розірвані зі смертю І цпольського контакти з козацькою старшиною. Дові йому доручення королівський посланець виконав безд но, йому допомогли в цьому численні знайомства на іні, зокрема з військовим осавулом Іваном Барабаше

В результаті місії Радзейовського в перші дні к 1646 р. до Варшави прибули представники старш Ми маємо безсумнівні докази, що в тих переговорах ку козаків брали участь осавули Іван Барабаш та І Караїмович, полковий осавул Максим Нестеренко й ч ринський сотник Богдан Хмельницький. Крип'якеви дає, що до складу делегації входили також Роман Пев Яцько Клиша.

Зробімо в цьому місці огляд найважливіших дже них переказів, що розповідають про переговори у шаві, оскільки нам доведеться ще не раз повертати прийнятих тоді рішень.

Станіслав Освенцім у своєму Діаріуші занотував му там само разом з послами козацькими, серед ко тоді були у Варшаві Барабаш, Ілляш, давні козаки добре знають поле, також Нестеренко й Хмельницьк

якими вели переговори король й. м. і венецький посол, на ту війну їх вербуючи, на що легко вдалося їх намовити, й вони пообіцяли вислати в ту морську експедицію шістдесят добре озброєних човнів, якщо на їх придбання і спорядження отримають по сто талярів на кожний, які їм відразу для кращого забезпечення видано й шість тисяч талярів відраховано»¹³.

Так само й до Йоахіма Єрлича дійшли вісті про переговори короля з козаками. «Бо якщо вже король й. м., — писав він, — задумав мати з турчином війну, дозволив їм на море йти на весну, давши їм і їхньому старшому на прізвисько Дорошенко (важко сказати, кого Єрлич мав на увазі — Я. К.) кільканадцять тисяч грошей зі скарбу виділивши, а поза тим, за звичаєм їхнім козацьким, вільність усіляку надавши поза відомом Речі Посполитої і гетьманів коронних, король, зв'язавшись із канцлером тодішнім Осолінським, зрадником, і деякими іншими особами, що аплодували королівському столові»¹⁴.

Інші деталі цієї зустрічі, що тримались у суворій таємниці, вийшли наяв лише після вибуху повстання на Україні. На конвокаційному й елекційному сеймах 1648 р. шляхта домагалася оприлюднення дій короля й канцлера, яких підозрювали в тому, що вони призвели до вибуху повстання. Вже на конвокації, що відбувалась у Варшаві від 26 липня до 1 серпня, Адам Кисіль намагався з'ясувати справу королівських листів, що опинились у руках Хмельницького: «Потім згадали листи... Але пан Кисіль... сказав, що це вже чув від й. м. пана краківського, що буцімто такі листи мали бути від короля й. м. св. п. давно видані, ще під час задумів турецької війни, які Хмельницький вигадав і видав перед козаками за нові, аби їх цим *in suas partem* (на свій бік) до повстання залучити. І це йому вдалося. Відклавши слідство про ці листи, звідки, як і ким вони були видані, сесію закінчено, а на *wota* (виступи) сенаторські запрошено на завтра»¹⁵.

До справи повернулися на елекційному сеймі, де «ставлено зізнання козацькі, в яких не було нічого ін крім того, що покійний король уночі радився з сі радниками й козаками і що було видано привілей, аб ші хоругви не посувалися за Білу Церкву»¹⁶.

Цитований фрагмент походить зі щоденника Альф та С.Радзивілла. У Пам'ятній Книзі Якуба Міхаловськ Діаріуш Елекційного Сейму. Ось його фрагмент, у я йдеться про зачитання на засіданні дня 6 листс 1648 р. козацьких зізнань: «Перший козак Михайло шенко з Білої Церкви. Батько його бував послом на від Війська Запорізькогою. Давніше був у першій по під Кумейками і реєстровими козаками. Барабашенк ляшенко і Хміль були в св. п. короля й. м., яким кс й. м. дав привілей так на аукцію (збільшення кількіс складу) війська, як і на свободу йти на море, для чого вночі рада й семеро сенаторів були на цій раді».

Процитуймо іще фрагмент тієї інструкції козац послів, на яку покликався Адам Кисіль під час конвою «Була воля й.к.м., щоб ми на море йшли і гроші дали на човни, а Війська Запорізького мало бути більше на 1 На що нам старші не дозволили, аби нас було 12000»

У світлі цитованих джерел перед нами постає бі менш виразна картина тієї нічної наради короля зацькими посланцями. Вже сам факт, що нарада від лася вночі, у королівських покоях, доводить, що Вла лав IV побоювався настроїв козащини і зробив усе, нарада відбулася в цілковитій таємниці. Безумовни дається факт видачі королем письмових гарантій ук ного порозуміння, хоч ми, на жаль, не можемо відтво зміст цих документів. Найістотнішими з точки зор дальшого розвитку подій видаються королівські обіц подвоїти козацькі війська порівняно з існуючим від 16 обмеженням та вивести коронні війська з територій, ташованих на південний схід від Білої Церкви. В ц

другому випадку ми б мали справу з першою спробою виділення простору, що перебував під безпосереднім контролем козаків.

Набагато менше суперечок викликає питання козацьких зобов'язань. Вони просто прийняли королівську пропозицію і готові були виконати визначене їм Владиславом IV завдання у планах турецької війни.

Одним із результатів порозуміння короля з козаками було утвердження Владислава IV в переконанні, що він може спокійно продовжувати воєнні приготування. Та небагом виявилось, що радість короля була передчасною, та й за обставин, що склалися, король вирішив відкласти свої плани.

Результатів такого кроку король не мусив довго чекати. Коли 12 травня 1646 р. до Варшави прибув великий литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл, столиця кипіла від чуток, а на устах у всіх було одне слово — війна. Втім, сам Радзивілл не знав, про яку війну йдеться, і був переконаний, що це шведи готуються перейти кордон Речі Посполитої. Цей факт найкраще доводить, у якій суворій таємниці трималися приготування.

Та незабаром литовській канцлер уже знав, про яку війну мова. Його сповістив про це Єжи Оссолінський, додаючи, що турецька війна формально оголошена і офіцерам уже видали патенти. Радзивілла цікавило передусім питання, якими печатками послуговувався Владислав IV, видаючи капітанам листи, на підставі яких вони мали право набирати військо. Оссолінський заявив, що ці листи вийшли без печаток. Коли ж литовський канцлер ствердив, що радше дозволить відрубати собі руку, ніж використати для них печатку Великого Литовського Князівства, великий коронний канцлер цілковито підтримав свого литовського колегу. Позиція Оссолінського в розмові з Радзивіллом не повинна нас дивувати. У цю критичну мить канцлер просто вирішив подбати передов-

сім про свою власну шкуру й покинув короля, побачивши слух про гнів шляхти.

Владислав IV надалі не полишав спроб перетягнути на свій бік найвидатніших senatorів, та його зусилля виявилися марними. Королю не вдалося також використати нагоду, яка трапилася під час весілля Уршулі Оссолюк, доньки канцлера, з Самуелем Калиновським. Відійшло до відкритого конфлікту Владислава IV з сенаторами. У цій ситуації король вирішив відкласти свої зусилля на коронаційних урочистостях Людвіки Марії, які було заплановано на 17 липня.

Наступного дня в селі Лобзові під Краковом відбулася таємна рада сенату. Владислав IV запевнив зібраних, що не зробив нічого, що б порушувало право Речі Посполитої і навіть не думав про турецьку війну. Всі свої попередні кроки король обґрунтував необхідністю захисту корони від татарських нападів. Королівські пояснення не вольнили зібраних senatorів, які наполягали, щоб король відмінив запланований раніше вїзд до Львова. В цей момент король заявив, що мусить їхати до столиці Руського воєводства, щоб порозумітися в певних справах з польським коронним гетьманом. Даремно senatorи умовавали Владислава IV викликати гетьмана до Кракова чи Варшави або передати йому свою волю через довіреного посла. Владиславові IV не вдалося зламати опір сенату. Триденні засідання закінчилися ухвалою рішення про скликання 23 жовтня засідання сейму.

Але король не збирався зупинятися на середині шляху й виїхав до Львова. Там його чекали чудові прийоми й бенкети з приводу боротьби за велику коронну булаву, що після смерті Конецпольського залишилась у руках короля. Доля першої після королівської посади в Речі Посполитій вирішилась фактично у Львові.

При цьому слід пам'ятати, що вільна булава була в той час таннім козирем, що залишився в руках монарха.

більше, що не було кандидата, який дорівнював би померлому гетьманові досвідом, рисами характеру й воєнними здібностями. Отож своїм піднесенням майбутній великий коронний гетьман завдячував би головно королівській ласці. Та Владиславові IV не вдалося використати цього козиря і він ще раз піддався намовам Оссолінського.

Вище ми згадували про шлюб доньки великого коронного канцлера з Самуелем Калиновським, отож нам легко розшифрувати гру, яку вів Оссолінський. Канцлер вирішив за всяку ціну довести до вручення великої коронної булави батькові свого зятя, чернігівському воєводі Мартинові Калиновському. Плани канцлера вдалися на 50 відсотків. Бо коли короля разом з королевою приймав у Бродах і Підгірцях син покійного гетьмана, коронний хорунжий Олександр Конецпольський, Оссолінському вдалося змусити короля віддати польну коронну булаву в руки Мартина Калиновського. Таким чином, хоча й польна, але таки булава надала пишноти родичеві канцлера.

Вручення польної булави Мартинові Калиновському практично вирішило долю великої коронної булави. Бо головним кандидатом на неї ставав дотеперішній польний гетьман Микола Потоцький. Так воно й вийшло. 13 вересня 1646 р. король надав йому цю посаду. Це, врешті, призвело до гострого конфлікту з королевою. Бо коли Владислав IV потратив значні суми з грошей Людвіки Марії, він пообіцяв їй, що надаватиме всілякі звання й посади лише за її згодою. Таким чином королеві мали б повернутися грошові втрати. А надання булави Потоцькому відбулося за її плечима.

Вже найближче майбутнє мало показати, якою великою помилкою було вручення великої коронної булави Потоцькому. Але король зробив це ніби з необхідності, бо не міг надалі тримати її у себе, адже це ще більше посилювало б антикоролівські настрої серед шляхти. Водночас королю не вдалося залучити до своїх планів нікого з сановників

Речі Посполитої. Тому надання булави Потоцькому природним підвищенням польного гетьмана, було ром найменшого зла.

Про те, що він не зможе розраховувати на Миколаївського у своїй боротьбі з магнатською опозицією дислав IV переконався вже в серпні 1646 р. Саме тоді, таточко відмовившись від виїзду до Кам'янець Подільський й постановивши повернутися зі Львова до Варшави, король наказав Потоцькому вирушити з військом до Кам'янця й чекати подальших наказів. Але польний гетьман не зробив цього.

«Перешкодою, — пише Радзивілл, — були листи сенаторів до Потоцького, аби не робив цього, а ще зволикав і якось обійшов доручення короля, знаючи, що його обов'язок — стерегти Річ Посполиту й цими датами оборону від неприятеля тримати»¹⁸.

Чим ближче було до визначеної дати початку засідання сейму, тим атмосфера в країні ставала напруженою. Почали масово з'являтися політичні пасквілі, спрямовані безпосередньо проти короля, й нерідко, попри формальне відречення від підтримки королівських планів, і від канцлера Оссолінського. Не бракувало й великих дискусій, автори яких невтомно переконували шляхетських представників про підготовку замаху на ідеали «золотої волі».

Засідання сейму відкрилися 25 жовтня, а 27 від короля слово взяв великий коронний канцлер. Промовляючи Оссолінського, як завжди бездоганна з огляду на форму була водночас надзвичайно туманною і ставила знак питання між вимогою дозволу на турецьку війну й необхідністю зміни статусу соляних жуп Величкі. Тому вона нітрохи не вплинула на шляхетські настрої. Виступи сенаторів виявили рештки надії, які ще могли бути в короля. Адже сенатори одностайно виступили проти планів Владислава IV. В палаті навіть пролунали погрози зірвати засідання сейму, якщо найняті війська не будуть не

розпущені. Довго тривала дискусія над формою посольських вимог, але їх остаточний список, поданий королю маршалком палати Яном Миколою Станкевичем 28 листопада, здивував навіть найзапекліших шляхетських депутатів, що воювали з королем. Владислав IV був змушений погодитися на всі вимоги послів, що практично означало цілковитий крах його планів. Майстерно споруджувана протягом багатьох місяців будівля розсипалася як картковий дім. Річ Посполиту не вдалося втягнути у війну, з якої, на думку шляхти, вона б завжди вийшла переможеною. Адже перемога Туреччини означала неволю для Речі Посполитої, натомість перемога Владислава IV для багатьох була рівносильною з запровадженням останнім абсолютної влади, результатом якої стала б «неволя» шляхти.

Владислав IV, розчарований постійною боротьбою з сеймом, вирішив зректися надалі з його підтримки, що, однак, зовсім не означало відречення від втілення своїх намірів. Передусім король вирішив шляхом здійснення політики доконаних фактів змусити Річ Посполиту скоритися його волі. Розгляньмо ж наступні кроки Владислава IV, оскільки вони провадитимуть безпосередньо до вибуху повстання на Україні. Це трапилося в момент, особливо фатальний для Речі Посполитої, бо одночасно зі смертю короля. Мимоволі тут напрошується порівняння з ситуацією, що виникла в момент смерті головного «контролера» козацьких дій гетьмана Станіслава Конецпольського. Але тоді королю вдалося зв'язати розірвані нитки порозуміння з козаччиною. Та зі зникненням з політичної арени Владислава IV на ній не залишилося нікого, хто міг би повторити маневр короля 1646 року.

Першим кроком Владислава IV було відправлення татарського посольства, що вже три місяці перебувало в Польщі. Король скористався з цієї нагоди, щоб спровокувати хана. Татарському послові заявили, що жодної відпо-

віді він не отримає, його навіть не допустили поцілу королівську руку. Отож нічого дивного, що ханські посці визнали таке ставлення за рівносильне з оголошення війни Ханству.

Попередньо до Москви послали Адама Киселя з мовести до завершення справу антитатарського союзу ті про це не могли не дійти до Бахчисарая.

У серпні 1647 р. мала місце подія, що отримала ком протилежні оцінки істориків, подія безпосередньо в'язана з вибухом повстання Хмельницького. Отож сподівано виїхав на Україну великий коронний кан Єжи Оссолінський. Вже сучасники ламали собі голови штовхнуло канцлера до такої раптової поїздки і якою її мета. Історики не розв'язали цієї загадки і, мабуть, не розв'яжуть. Найбільше місця справі поїздки Оссолінського присвятив Людвік Кубаля у своїй чудовій біографії канцлера. Кубаля вважав, що єдиним свідченням про переговори Оссолінського з козаками є реляція Грондзкого. Грондзький у цьому випадку дійсно є найкращим джерелом, але чи можна довіряти йому повністю? Звичайно. Передовсім його інформатор, хоч і був наочним свідком подій, розповідає про них щойно через вісім років. Ці вісім років у історії України — ціла епоха, до того ж епоха звичайно бурхлива.

З перспективи 1655 р. деталі, що їх містить реляція Грондзького, виглядають цілком правдоподібними, а в реаліях серпня 1647 р. їх не можна сприйняти. Це, зрештою, стосується передачі канцлером Хмельницькому грамоти разом з булавою і титулом козацького гетьмана. Влітку 1647 р. Хмельницький був єдино чигиринським сотником і не належав до першорядних постатей козацької старшини. Звідки ж тоді таке фантастичне висловлення? Звісно, у світлі цитованих уже в цій праці джерел ми можемо припускати з великою долею вірогідності, що цього разу колишній генеральний писар Війська З

різького брав участь у переговорах, що їх провадив Оссолінській.

Але після сумніву, який викликає викладена Грондзьким версія подій, ми справді опиняємося перед майже цілковитою мовчанкою джерел на тему переговорів Оссолінського з козацькою старшиною. На нашу думку, є дві причини такого стану речей. Перша — це факт суворої таємності всієї місії канцлера — це був ефект уроку, отриманого Владиславом IV у 1646 році. Друга з цих причин пов'язана зі смертю королівського сина Зигмунта Казіміра, що відсунуло тіль вїзд Оссолінського. Отож найцінніші джерела до цього періоду, Радзивілл і Освенцім, розповідають нам переважно про справи, пов'язані з несподіваною смертю 7-літнього королевича.

Так само й пошуки в рукописних джерелах не принесли вирішення загадки. В цій ситуації ми мусимо залишитися при твердженні Освенціма, що в серпні 1647 р. «й. м. п. канцлер коронний вїхав із Варшави в давно задуману подорож на Задніпров'я, Батурин, Конотоп та інші свої розташовані там місцевості, що їх він тримав на ленному праві, а подорожі цієї така була, чи прихована okazія»¹⁹. З'ясування цієї «прихованої okazії», яке дає Оссолінський далі у своїй реляції, мало придатне в контексті теми, що нас цікавить, оскільки воно стосується спроби канцлера полагодити конфлікти, що виникли в церкві після смерті київського митрополита Петра Могили. Але ми мусимо ствердити, бо цього вимагає логіка, що виїзд Оссолінського був спричинений головно необхідністю порозумітися з козаками й переконати їх залишатися на боці Владислава IV.

Не знаємо, якими були безпосередні результати ведених Оссолінським розмов, оскільки Богдан Хмельницький остаточно перекреслив воєнні плани короля, що на практиці означало й безуспішність місії канцлера. На додаток на Оссолінського посипалися громи після вибуху пов-

стання на Україні, оскільки всі вважали, що його таєча подорож на окраїни була безпосередньо пов'язаним вибухом: «Бо що сталося лихого в Короні Польс — пише Єрлич, — від селянства, те все через королівську зраду канцлера, безбожного чоловіка, ця сватаке велике кровопролиття, ганьба й посміховиськ сторонніх сусідів вчинилися, що селянами й підданськими своїми завойовані й обернені на ніщо стали»²⁰.

Другою зі згаданих серпневих подій була несподівана смерть королевича Зигмунта Казимира, сина Владислава IV від подружжя з Цецилією Ренатою, на якого король покладав великі надії. Королевич помер 9.VIII.1647 року. Історики загалом погоджуються, що порівняно значущі ступки Владислава IV перед вимогами шляхти в 1646 році були спричинені частково турботою за майбутнє корони. Така думка знаходить підтвердження на сторінках щоденника литовського канцлера: «Тим часом, хоч він і не ховував це, король болісно переживив втрату єдиного сина, й мовилося, він сказав, що коли вже Бог вирішив брати його сина, то він би зичив собі, щоб це спішило його трохи раніше, бо тоді б нізащо не змінив задумати війну з Туреччиною і був би здійснив цей намір».

Чи справді — як вважає Людвік Кубаля — смерть королевича не зламала короля, а збудила до дії? Мабуть ні. Владислав IV весь час думав про заповнення синові корони, його смертю втратив мету, до якої прагнув. Щоправда, король надалі реалізовував свої плани, але в його діяльності не вистачало тієї залізної рішучості, якою він відзначався. А власне зараз, коли ці плани входили у фазу реалізації, ця рішучість була найбільш потрібною. Зрештою, й історичний виступ короля доводить, що смерть королевича значною мірою вплинула на душевний стан Владислава IV в останній період його життя.

Восени 1647 р. мали місце події, які значною мірою полегшили Хмельницькому досягнення першого успіху.

дипломатичній площині, яким було укладення навесні 1648 р. козацько-татарського союзу. Йдеться про походи на Дикі Поля, здійснені майже одночасно Яремою Вишневецьким і Олександром Конецпольським, які досі викликають затяті суперечки істориків. Їх безпосереднім результатом було підтвердження слів Хмельницького про небезпеку татарам з боку Речі Посполитої, що дозволило козакам отримати дієву допомогу татар.

У пошуках джерел цих походів ми мусимо повернутися рівно на два роки назад, до серпня 1646 р., коли король, повертаючись зі Львова через Ярослав, на три дні затримався в домі Товариства, де його приймав калуський староста Замойський, а попередньо заїхав до руського воєводи й коронного хорунжого, де його вшанували й обдарували»²¹.

Мабуть, саме під час цього королівського візиту було ухвалено перші рішення у справі організації Вишневецьким і Конецпольським провокаційних походів на Дикі Поля. Можливо, вони мали співпасти в часі з маршем Потоцького до Кам'янця. Нагадаймо, що ці плани загинули в зародку у зв'язку з тим, що гетьман не послухався королівського наказу. В цьому контексті цілком хибною виглядає думка Віктора Чермака, що ці походи були результатом приватної ініціативи обох магнатів.

Основною перешкодою для спільних дій Вишневецького з Конецпольським був їхній спір за Гадяч і Хорол. Про цей конфлікт широко пише Владислав Томкевич у біографії руського воєводи. Про гостроту його найкраще свідчить факт, що 20 травня, тобто в день, коли мало відбуватися судове засідання, князь скликав у своєму домі справжню воєнну раду. Її учасник записав: «Князь Вишневецький зібрав усіх слуг, яких у нього разом було зо 4000. Зібравши їх крім піхоти й дрібнішого люду, виступив з промовою до всіх, просячи, аби всі при ньому стали й закінчували, що він почне. Бо заявляв, що коли присягне, зараз устав-

ши, то й хорунжого б шаблею рубав і всіх, хто б разом з ним противився, хоч би й самого короля, а ви, каже, всі до одного, двірські слуги й молодь, до сенаторської палати кидайтесь і підтримуйте мене»²².

Врешті Вишневецького зобов'язали повернути Гадяч, а в справі Хорола вирішили, що він залишиться Конецпольському, який виплатить князеві 100 тисяч золотих як відшкодування. Ця маєтність, щоправда, була спадковою власністю Вишневецького, але сеймовим декретом була визнана королівщиною і перейшла в руки Конецпольських — цим і пояснюється вердикт суду. Таке рішення не задовольняло жодну зі сторін і, як пише Радзивілл, «довго працювали над способом укладення угоди, бо вони не хотіли між собою розмовляти, кожний з них говорив з королем окремо, дякуючи за посередництво... Потім розійшлися, подавши один одному руки, мабуть, не надто щиро, бо хорунжий сказав мені: «Що дасть згода, яка швидко вибухне ненавистю?»²³

Однак залагодження спору дозволило обом магнатам організувати походи в степ, хоча кожен з них діяв окремо. Обом не багато вдалося досягнути в Диких Полях. Вишневецький підійшов аж під Перекоп, та не зустрів по дорозі жодних татарських сил. Не краще поводитись і Конецпольському, хоч під Очаковом йому вдалося захопити кількатисячну череду коней і худоби.

Але татарські чамбули несподівано зникли з Диких Полів. Головною причиною такого становища була чергова хвиля внутрішніх заворушень, які охопили Кримське ханство навесні 1647 р. Їх винуватцем був Сефер-Газі ага. Внутрішню ситуацію Кримського ханства значною мірою визначало рішення хана Іслам-Гірея III надати допомогу Хмельницькому, тому тут ми мусимо принаймні зазначити її найістотніші елементи.

Іслам-Гірей III сів на ханський престол у липні 1644 р. Цим він значною мірою завдячував Сефер-Газі азі, який у

столиці над Босфором провадив гру, ставкою у якій з одного боку була його голова, а з другого — необмежена влада в Криму. Коронним аргументом у руках Сефер-Газі була, звісно, поразка татар у битві під Охматовом.

Зміна апарату влади в Криму відбулася одночасно з зайняттям трону Іслам-Гіреєм III. Вже в день прибуття нового хана до Бахчисараю титул калги, тобто першого заступника хана, отримав Крим-Гірей. Наступного дня на посаду нуреддіна призначили племінника Іслама Газі-Гірея. Сефер Газі ага став ханським візирем, і це була найвища посада, якої він міг досягнути, не походючи з роду Гіреїв. Однак небагом стався конфлікт між калгою Крим-Гіреєм і візирем, який ставав усе могутнішим, у результаті якого на переломі квітня й травня 1645 р. Сефер-Газі ага тимчасово втратив посаду візиря, а Тугай, згодом найближчий співпрацівник Хмельницького, титул перекопського бея. Однак Іслам-Гіреєві не вдалося опанувати внутрішньої ситуації. «В землі кримській, — пише про ці події у своїй хроніці Гаджі Мехмед Сенаї, — все тоді перемішалось, немов те волосся на голові в негра. Такий стан тривав мабуть довше, ніж два роки, а в результаті конфліктів і затятих суперечок край прямував до загибелі»²⁴.

Врешті-решт хан був змушений знову віддати посаду візиря в руки Сефер-Газі аги що сталося 28 листопада 1647 р. Так само й Тугай-бей знову отримав свою посаду, але кінець внутрішній боротьбі в Криму поклато лише втручання Криму в події на Україні.

На Україні ж узимку 1647-1648 року доходив до трагічного кінця конфлікт чигиринського сотника Богдана Зеновія Хмельницького з Данилом Чаплінським, який від імені коронного хорунжого Олександра Конецпольського керував Чигиринським староством. Дрібна, така типова, зрештою, для XVII століття, ця суперечка за жінку започаткувала справжню бурю, що вибухнула над Річчю Посполитою.

¹ *Документи Богдана Хмельницького* (далі: *Документи*), вид. І.-Крип'якевич, І.Бутич, Київ 1961, № 65, с. 122-123.

² Наступні цитати (далі: наст.цит.). *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Piętarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego* (далі: *Vol.Leg.*) t.III. — с. 440; Т. IV, с. 303.

³ *Літопис Самовидця* (далі *Самовидець*), вид. Ю. Дзира, Київ 1971, с. 58.

⁴ F. Rawita-Gawroński, *Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza*, t. 1, Lwów 1906, s. 45.

⁵ *Документи*, № 65, с. 122-123.

⁶ Наст. цит.: *Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znamienitych mężów, przypowieści, przysłowia itp. Z rękopisów zebrał i przydał żywoty uczonych Polaków Ambroży Grabowski* (далі: *Starożytności*), t. 1, Kraków 1840, s. 353.

⁷ *Документи*, № 1, с. 25.

⁸ *Vol. Legum*, t. III, s. 440.

⁹ P. Chevalier, *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion*, Paris 1663. Присвята, переклад Е.Качмарчик.

¹⁰ A. S.Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski, t. II, Warszawa 1980, s.392.

¹¹ Наст. цит.: S. Oświęcim, *Dyariusz 1645-1651*, wyd. W.Czermak, Kraków 1907, s. 132,135.

¹² A. S. Radziwiłł, op, cit., t. II, s. 484.

¹³ S. Oświęcim, op. cit., s. 134.

¹⁴ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza* (далі: *Jerlicz*), wyd. K. W. Wyjicki, t. I, Warszawa 1853.

¹⁵ *Jakuba Michałowskiego Wojskiego Lubelskiego, a później Kasztelana Bieckiego, Księga Pamiętnicza, z dawnego rękopisma, będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna, wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego* (далі: *Michałowski*), wyd. A. Z. Helzel, Kraków 1870, № 54, s. 105.

¹⁶ A. S. Radziwiłł, op. cit., t. III, s.141.

¹⁷ Наст. цит.: *Michałowski*, № 97, s. 299, № 40, s. 74-75.

¹⁸ A. S. Radziwiłł, op. cit., t. III, s. 504.

¹⁹ S. Oświęcim, op. cit., s. 205.

²⁰ Jerlicz, s. 53.

²¹ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, op. cit., t. III, s. 504, t. II, s. 504 — очевидно, йдеться про Товариство Ісуса (єзуїтів).

²² D. Maszkiewicz, *Diariusz // Zbiór pamiętników z dawnej Polsce*, wyd. J. U. Niemcewicz, t. V, Lipsk 1839, s. 59.

²³ A. S. Radziwiłł, op. cit., t. III, s. 43.

²⁴ Hadży Mehmed Senai z Krymu, *Historia chana Islam Gereja III*. Tekst turecki wydał, przełożył i opracował Z. Abrahamowicz, uzupełniający komentarz historyczny O. Górka i Z. Wujcik, pod red. naukową Z. Wujcika, Warszawa 1971, s. 100.

II. ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ

Навесні 1647 року в околицях Чигиринна з'явилася жінка, яку Равіта-Гавронський дуже слушно назвав кресовою Єленою. За 350 минулих літ пам'ять про неї згинула. Не здобула вона слави своєї тезки з-під Трої, хоч сучасники часто порівнювали її з героїнею Гомера. Кажуть, вона була такою ж гарною. Невідомо, звідки прибула, не знаємо її попередньої долі. Зустрічаємо її, натомість, у Суботові поруч з Богданом Хмельницьким, який на той час був уже вдівцем. Тепер нам тяжко також встановити, чи то її надзвичайна врода, чи факт, що в Дикому Полі загалом складно було знайти собі подругу життя, спричинилися до того, що несподіваною пристрастю до неї запалало одночасно двоє немолодих вже конкурентів.

Данило Чаплінський, який за дорученням Олександра Конецпольського керував Чигиринським староством, не збирався відмовлятися від «прекрасної Єлени» тільки тому, що вона жила під одним дахом з чигиринським сотником. При цьому він вирішив, що найкращим способом відібрати її в нього буде позбавити сотника Суботова. Тим більше, що Хмельницький не міг подати достатніх доказів власності на цей маєток. Чаплінський, на боці якого стояв коронний хорунжий, напав на Суботів і силою усунув з нього Хмельницького. При цьому дуже побили найстаршого сина сотника, про що згадувалось у попередньому розділі. Самого Хмельницького за незаконне посі-

дання маєтків, що йому не належали, посадили до в'язниці. Мотиви, якими керувався Чаплінський, були зрозумілими. Не викликає сумніву кривда, що її зазнав Хмельницький. Тим часом «прекрасна Єлена» змінила опікуна й почала жити з Чаплінським, який незабаром з нею одружився. Хмельницького, за якого заступилася дружина підстарости й поручилася реєстрова старшина, випустили на волю. Справу нібито було полагоджено. У боротьбі за жінку завжди хтось мусить виграти, і це, як правило, сильніший. Та ні коронний хорунжий Олександр Конецпольський, ні тим більше Чаплінський, не знали про те, що Богдан Хмельницький був не лише чигиринським сотником, але й одним з небагатьох втаємничених у воєнні плани Владислава IV, мало того, відігравав у цих планах поважну роль. Тим часом Чаплінському здавалося, що він має зброю, за допомогою якої остаточно втопить конкурента і назавжди замкне за ним двері в'язниці. Чаплінський висунув проти Хмельницького звинувачення у зраді, звинувачення, щодо якого мав незаперечні докази. Богдан Хмельницький справді готував морський похід козаків, що за діючими законами означало зраду короля й Речі Посполитої. У цей момент на дальший план відсунулися всі дотеперішні кривди, яких зазнав Хмельницький, звинувачення у зраді переповило келих гіркоти. «І вже Хмельницький, не маючи до кого звернутися, подався на Низ, до інших таких *similiter* (подібних) покривджених, котрих *numerus* (кількість) немала по тих краях низових і по *insulach* (островах) морських, і вони Хмельницького *ducem* (вождем) собі обрали»¹.

Отож, не особисті кривди, яких він зазнав, а звинувачення у зраді змусило Хмельницького до втечі на Низ. А Хмельницький же діяв не лише з відома короля, а навіть за його дорученням. Так помстилося втаємничення воєнних приготувань і те, що король не припинив їх навіть попри рішуче засудження його планів сеймом.

Звичайно, ми не вважаємо, що особистий конфлікт Хмельницького з Чаплінським був основною причиною вибуху козацького повстання у 1648 році. Причини ці полягали головню в економічних суперечностях, що наростали на Україні. Щоправда, козащина в повстаннях 1637—1638 рр. зазнала величезних втрат і Річ Посполита могла вважати, що козацька проблема остаточно вирішена, та це, однак, лише здавалося протягом усього 10-річного періоду спокою. Справді, від моменту появи козащини як організованої суспільної сили, це стало своєрідним винятком. Отож нічого дивного, що вже сучасники звикли називати 1638-1648 роки на Україні періодом «золотого спокою».

Ці роки характеризувалися передовсім різким посиленням колонізаційної акції на українських землях. Вона набрала форми розростання до небачених розмірів розташованих на цих теренах магнатських латифундій і виникнення багатьох самостійних у господарському, а нерідко й у політичному, відношенні удільних князівств «окраїнних короленят».

Класичним прикладом цього типу діяльності була славна «вишневецьчина», яка досягнула апогею своєї могутності в сорокові роки XVII ст. за панування князя Яреми Вишневецького. Незначно поступалися могутністю Вишневецького інші окраїнні магнати: Станіслав Конецпольський, Станіслав Любомирський, Юрій Немирич, Яків Собеський, Януш Тишкевич, Януш і Домінік Заславські, якщо згадувати лише наймогутніших.

Процес виникнення латифундій мав певні наслідки для місцевого населення. Частими були випадки збройного захоплення земель сусідів, що за неефективності апарату судівництва Речі Посполитої як правило призводило до неправного посідання часом великих просторів шляхом доконаних фактів. На таких теренах провадилося екстенсивне господарство, що абсолютно не рахувалося

не лише з настроями, але і з можливостями селян. Для багатьох єдиним порятунком була втеча на Низ. А ще ж кільканадцять років тому українські землі були традиційним притулком селян-втікачів з центральних районів Речі Посполитої, яких приваблювали довгі роки волі, отож вони вбачали в цих землях майбутнє для себе і своїх родин. Після 1638 р. східні окраїни уподібнилися з огляду на феодалний гніт до інших земель Речі Посполитої Обох Народів. Це несподіване зіткнення українських селян з незнаною для них дійсністю породило в них сильне відчуття браку стабільності, результати якого виявилися згубними для Речі Посполитої.

Головною причиною раптового погіршення матеріального становища українських селян була розбудована до небачених в інших частинах країни розмірах система оренд. Вона була наслідком виникнення величезних латифундій, бо була єдиною можливістю управління цими маєтками. Орендарі, розуміючи тимчасовість свого «панування», намагалися з підлеглих їм теренів витиснути максимум користі, до того ж у найкоротший термін. Коли ж, окрім того, не чули над собою міцної руки магната, що було правилом, за винятком, може, «вишневеччини», припускалися величезних зловживань, і хоч формально це завдавало шкоди власникам, однак практично тягар цих зловживань лягав на плечі місцевого селянства.

Характеризуючи суспільну ситуацію українських земель перед 1648 р., мусимо згадати ще одну відмінність цих земель, зрештою, дуже тісно пов'язану з проблемами, про які вже згадувалося. Цю відмінність становила величезна роль жидів, які захопили в свої руки найістотніші для формування суспільних настроїв ділянки життя плебейських мас України. Ієронім Піноцці, секретар короля Яна Казимира, записав про це дуже характерне міркування:

«Про українних жидів.

Жиди на Україні є з давніх часів таким чином і таким правом, як по інших містах коронних, але вони великодушні й дуже ділові. Поводилися перед тим скромно, доки самі пани, які були старостами, в Україні перебували. Дозволили їм поширитися 30 років тому, коли староства почали давати дітям у пелюшках, коли управління ними потрапило до рук панських слуг, які почали прислухатися до жидів, а ті запропонували збирати великі прибутки з місць, де не було ніяких, офіруючи оренди по 20 тисяч золотих, аби тільки пан видав заборону, щоб ніхто горілки не варив і не шинкував, а лиш вони самі. Що з великим гнітом для козаків діялося, особливо коли на жидівську вимогу підстарости послали рубати котли й горілчані кварта, де такі знайдено»².

Не можна також забувати про роль, яку відіграло православ'я у формуванні свідомості населення окраїнних воєводств Речі Посполитої. Нас ця проблема цікавить передусім щодо козаччини.

Козаки в релігійному відношенні були назагал індиферентними й до 1620 р. не висували на адресу Речі Посполитої жодних вимог релігійного характеру. Однак після 1620 року ситуація змінилася. Шукаючи джерела цього явища, ми мусимо повернутися до справи Берестейської унії. На один із найістотніших її результатів звернув увагу Збігнєв Вуйцик у своїх *Диких Полях у вогні*, пишучи: «після Берестейської унії ми маємо справу з одного боку з ієрархією без віруючих, з іншого ж — з віруючими без ієрархії».

Власне з питанням відродження православної ієрархії на Україні пов'язане безпосереднє втягнення козаків в орбіту релігійних суперечок. Це зробив єрусалимський патріарх Феофан, діяльність якого на території Речі Посполитої мала всі ознаки турецької диверсії. Саме він 19 жовтня 1620 р. в київській Богоявленській церкві, зберігаючи сувору конспірацію, висвятив на митрополита ки-

ївського й галицького ігумена монастиря св. Миколая у Києві Іова Борецького. На зворотній дорозі до Туреччини Феофанові вдалося зустрітися з тодішнім козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Результатом цієї зустрічі був остаточний союз козащини з православ'ям. Близько 1622 року священники зайняли місце в козацьких радах, небавом і в козацьких вимогах, що висувалися на адресу Речі Посполитої, з'явилися пункти з вимогою припинити утиски православної церкви уніатами.

Вступ на трон Владислава IV, значно толерантнішого в релігійних справах за свого батька, вселяв надію на розв'язання все гостріших релігійних конфліктів. Тим паче, що в *tracta conventa* (передвиборна угода — І. С.) короля з'явився пункт про «заспокоєння» православ'я. У 1633 р. Владислав IV формально визнав існування в країні православної ієрархії. Коли ж король почав шукати прихильності козаків у зв'язку зі своїми військовими планами, йому вдалося домогтися у сеймі зрівняння у правах уніатів з православними. Та подальші поступки, зокрема скасування Берестейської унії, були вже неможливими. Коли Богдан Хмельницький висунув гасло боротьби з ляхами, то, як побачимо, однією з головних причин свого кроку назвав переслідування «старожитньої релігії грецької». Це була ціна, яку мала заплатити Річ Посполита за невирішення проблеми рівноправності православних і нещасливу справу Берестейської унії.

Ми згадали найістотніші, на нашу думку, явища, що спричинили зростання соціальної напруги в Україні й неухильно провадили до вибуху чергового козацького повстання. Вказати всі причини, що впливали на такий розвиток ситуації, в цьому місці неможливо.

Будівля Речі Посполитої віддавна вже була поважно замінованою, досить було тільки підпалити гніт. Зробив це Богдан Хмельницький з причин, про які розповість сам. Отож надаймо йому слово:

«Пан Чаплінський, вподобавши собі хутір мій власний батьківський під Чигирином, не змігши інакше, випросив собі в небіжчика с. пам'яті п. краківського на згаданому хуторі слободу садовити, де я мав на свій пожиток 4 ставки рибні і млин, ниви, закови, сіножаті, на що маю і привілей й. к. м., і туди зійшовшись із людьми на ту слободу, збіжжя мого з току, якого було кіп 400, що кілька років складалося, мов той голодний з току розніс, і що було засіяне, все пропало, худобою, конями й вівцями, витолочене; й так мене несподівано з усього вигнано, а мені лише, мов про Бога, 150 флоренів з орендаря чигиринського взяти, а той ґрунт ціниться й коштує мені 1000...

Бо рік тому, коли я прийшов від його к.м., коли нам на море дозволили, зауважили татар під Чигирином, тож ми зробили вилазку з міста, я їхав разом з п. полковником своїм, тоді, під'їхавши до мене ззаду, в полі між селами, один жовнір, п. Дашевський вдарив мене зумисне шаблею по шиї, а що на мені була мисюрка, то протяв її на долоню завширшки, і лише два кільця посередині шаблю затримали, й голова не злетіла — виправдовувався: «я, — каже, — думав, що татарин», хоч у війську з пп. їхав, то чи ж це не чийсь навмисний намір... П. Долгерт, зараз новопризначений на уряд чигиринський, коли я рік тому з паном чигиринським привозив до в.м. м.м. пана М.Потоцького, оскільки цей лист адресований власне йому — Я. К. двох татарчат, за моєї відсутності мого власного коня сивої масті, якого мені була прислала мати моєї жінки, взяв з моєї стайні за поволівщину...

П. Коморовський, зять того пана Чаплінського, маючи на мене за шваґра свого ранкор гнів, злість — І. С. , що я почав домагатися убогої батьківщини своєї, відповів при Гараськові Медведовському і присягнув, ставши на коліна: «Що вже, — каже, — п.Гараську, з тим Хмельницьким нашим не можемо нічого правно вчинити, та присягаю, що за кілька днів почуєте, що його вже немає: бо ми

маємо таких виконавців, що його, будь-де зустрівши, вб'ють, бо чого ще чекати»³.

Не чекав і Хмельницький. В середині грудня 1647 р. в Чигирині відбулася слава учта, на яку, серед інших, він запросив і Барабаша, тодішнього офіційного гетьмана козащини, який зберігав королівські листи, видані козакам під час їхнього посольства до Варшави в 1646 р. Це була достатня зброя, щоб підняти козацтво на боротьбу. Сучасник подій, невідомий нам на ім'я автор опублікованого Е. І. Хжонцем *Діаріуша або хроніки про початки бунту* козацького зазначив: «Напоїли Барабаша на одній пасіці й, витягнувши в нього з кишені хустку, послали до його жінки. Дай-но на раду привілеї: жінка повірила хустці. Дала привілеї, а вони знову поклали хустку в кишеню Барабаша. Привілеї Хмельницький забрав до себе»⁴.

Здобувши королівські листи, Хмельницький вирішив утекти на Низ; він обрав Томаківку, острівець, який був осідком Січі до 1593 р., коли її знищили татари. В XVII ст. Томаківку частіше називали Буцьким, а її описом ми завдячуємо Гійомові Боплану. Небавом виявилось, яким непересічним організаторським талантом і політичними здібностями володів Богдан Зеновій Хмельницький.

Звістка про втечу Хмельницького блискавично розлетілася по всій Україні. Стало також відомо, що він сховався на Буцькому. Коронний гетьман Микола Потоцький був переконаний, що Хмельницький готується до оборони: «На Буцькому й на Низу город собі готує і фортифікує, і з нього задумав сильно боронитися». Гетьман усвідомлював також небезпеку, що загрожувала Речі Посполитій: «Якщо здавна про те не думав (Хмельницький — Я. К.), як цей бунт має почати і як його трактувати, рач В. К. М. зауважити питегум (кількість) його людей, у цей час 3000, з якими, боронь Боже, якби вийшов в Україну, ті три тисячі швидко на сто тисяч перетворились би й ми б мали клопіт, що з тими свавільними діяти». Тим більше, що ситуа-

ція на Україні віддавна була напруженою: «Лише п. князь воєвода руський у своїх підданих відібрав кількадесят тисяч самопалів, а що вже інші!»⁵

Хмельницький тим часом діяв швидко. Головною перешкодою для опанування Запоріжжям були для нього драгуни, які під командою полковника Станіслава Гурського навпроти Хортиці перешкоджали доступові до Січі. В останні дні січня 1648 р., попри те, що до Гурецького прийшов на допомогу Станіслав Михайло Кричевський зі своїм полком, польська залога була знищена.

Потоцький негайно відповів на цей крок Хмельницького і 5 лютого рушив з коронним військом з Бару в напрямку на Корсунь. А канівському полковникові наказав негайно вийти на Запоріжжя і разом з залогою Кодака покласти край заколотові.

Одночасно Потоцький видав універсал, тон якого не залишає сумнівів щодо прагнення автора: «Всіх, хто б із Хмельницьким не перебував, остерігаю і попереджаю, аби ви з тої купи свавільної розійшлися, а самого схопивши, до рук моїх віддали, знаючи про те, що коли цієї волі моєї не виконаєте, всі достатки ваші, які у волості маєте, накажу забрати, а жінок і дітей ваших витяти»⁶.

Потоцький був переконаний, що діє слушно, і в цитованому листі до Владислава IV писав: «І хоч я в Україну вирушив, то вирушив не *ad profundendum christianum sanguinem* (пролиття християнської крові), і свого часу *necessarium* (необхідного) цій Речі Посполитій, але щоб, не видобувши зброї, лише страхом війну закінчити й, розумію, послугу ВКМ зробив. Досі ще козаки жодної краплі крові від військ ВКМ не втратили й не втратять»⁷. А за неповних два місяці від моменту, коли писалися ці слова, М. Потоцький на власній шкурі відчув, як гірко він помилявся.

Хмельницький тим часом готувався до наступної війни. Першочерговим завданням стало забезпечення тилів і зміцнення козацьких сил необхідною в боях з коронни-

ми військами кіннотою. Лише один союзник відповідав одночасно цим двом умовам — татари.

Донині ми можемо зустріти в історіографії твердження, що в лютому 1648 р. Хмельницький особисто вирушив у Крим і в безпосередніх розмовах з ханом Іслам Гіреєм III схилив того до надання йому допомоги. Така думка спирається на два джерельні перекази: Самійла Величка й Мирона Костіна і працю Г. Карпова, що їх використовує. Після опублікування хроніки Сенаї (раніше це вже доводив О. Гурка) у нас немає жодних сумнівів щодо факту, що переговори з татарами Хмельницький провадив за допомогою своїх посланців. «Отож власне той Хмельницький, — пише Сенаї, — як розумна людина й безстрашний герой викинув тоді з серця свою давню ворожість до мусульманської релігії. Остаточо він був змушений шукати опіки у найщасливішого його милості володаря. З цього приводу приїхали від його милості послы (підкреслення моє — Я. К.), прагнучи допомоги й підтримки».

Козацькі послы мали багато козирів у переговорах, які вони вели в Бахчисараї. Передовсім вони мали незаперечні докази у вигляді листів Владислава IV на підтвердження своїх слів про приготування Речі Посполитої до нападу на Крим. Нещодавні походи Конецпольського й Вишневецького були черговим доказом. Хмельницькому сприяла також напружена внутрішня ситуація у ханстві, про яку вже була мова.

Іслам-Гірей III вирішив скористатися з такої нагоди і «рачив... послати на допомогу цьому Хмельницькому кількох емірів татар, які влаштовують лови на неприятеля, а... Тугай-бея, коменданта прикордонного замку Ферагкермен, визначити й іменувати вождем і начальником над тим військом»⁸.

Нас не повинен дивувати факт, що Тугай-бей очолив татарські сили. Він, як ми пригадуємо, був, поруч з Сефер Газі-агою, головною постаттю антиханської опозиції і без

огляду на розвиток ситуації на Україні Іслам Гіреєві було дуже вигідно позбутися його з півострова. Цей крок був також своєрідним убезпеченням на випадок, якби Висока Порта схотіла нагадати ханові, що провокування Речі Посполитої в момент, коли Туреччина веде війну з Венецією, може коштувати йому голови.

Запевнивши собі татарську допомогу в квітні 1648 р., Хмельницький постановив вирушити з Запоріжжя. А Потоцький розділив свої сили на три частини. Сам він зайняв позицію між Корсунем і Чигирином. Частина війська, переважно підрозділи реєстрових козаків під командою осавулів Барабаша й Караїмовича, мала плисти човнами в низ Дніпра, аби потім з'єднатися з головним експедиційним корпусом, яким була частина під командою гетьманського сина Стефана Потоцького й комісара Шемберга. Мета дій полягала в тому, щоб перетяти шлях Хмельницькому, який ішов традиційним шляхом татарських нападів.

Четвертого травня вибухнув бунт частин, що пливли Дніпром. Барабаш і Караїмович заплатили життям за свою вірність Речі Посполитій. Це практично вирішило долю групи Стефана Потоцького. «Тоді-то все військо... Хмельницький, об'єднавшись з ордою, оточив їх і, щодня наших потужно штурмують. Це вже два тижні, 29 квітня, як їх орда з козаками облягає, аж до цього часу здобувають їх біля Жовтих Вод».

Поляки намагалися врятуватись шляхом переговорів: «І, не можучи від нас дочекатися підмоги, мусили з ними трактувати... Але зрадники, як завжди, не дотримали слова, бо наших трудно було здобути й багато своїх вони б мусили втратити, але чекали того, щоб рушили з табором. А коли рушили з табором з місця, за чверть милі з усіх сторін кинулися на них і відірвали перед табору, а потім і решту біля Княжих Байраків узяли всю, лють свою і орда, й козаки виливши»⁹.

В цей час Потоцький був на відстані близько 100 кілометрів від Жовтих Вод і зупинився, переконаний, що син порадить собі з бунтівниками. 19 травня під Черкасами довідалися про трагедію, що мала місце біля Княжих Байраків, і негайно вирушили в напрямку на Корсунь. 24 травня гетьман віддав місто на пограбування солдатам, після чого було здійснено переправу на правий берег Росії розпочато будівництво укріпленого табору. 25 травня в польському таборі відбулася воєнна рада, на якій зіткнулися представники двох концепцій подальшого ведення війни. Польний коронний гетьман Мартин Калиновський вважав, що слід боронитися в таборі, але більшість підтримала Миколу Потоцького: «Боронитися на місці — це певна загибель для всіх: якщо ж відходити табором, є хоч якась надія. Тихо відсурмили через мундштук, щоб покинути всі важкі вози, а для табору взяли тільки легші».

Саме цього чекав Хмельницький: «Табір увійшов у ту діброву, наче в якусь матню: не міг просуватися далі, бо дороги були розкопані й завалені. На тил табору потужно наступали татари: козаки завдавали великих втрат з переду і з боків з заздалегідь приготованих шанців. Наші мужньо боронилися в кожному закутку табору: але, потрапивши в таку пастку, не могли витримати такої потуги неприятелів: боронилися чотири години. Задовго до полудня почалася ця нещаслива битва, а опівдні татари купами увірвалися в табірні вулиці, били, рубали й, решту табору розгромивши, кинулись на здобич — тоді вже втікав, хто тільки міг»¹⁰. 26 травня коронне військо, єдина реальна сила, яку мала Річ Посполита, перестало існувати.

Козаки не завдячували успіхами біля Жовтих Вод і під Корсунем татарській допомозі. Загін Тугай-бея був нечисленним, до того ж татари були дуже слабо озброєні. В цьому контексті можна казати хіба що про психологічне значення появи татар поруч з Хмельницьким. Головною причиною поразок коронних військ були кардинальні по-

милки, яких припустився Микола Потоцький і які немилосердно використав Хмельницький. Схожої думки були й сучасники. Йоахім Єрлич буквально не залишив сухого місця на коронному гетьманові: «Він більше дбав про келишок і склянки, — писав він, — ніж про добро Речі Посполитої і її цілість; а по ночах влаштовував наради про панночок чи про молодих і гарненьких дівок, про жінок, хоч сам був у поважному віці старця, не спілкуючись і не радячись зі своїм колегою Мартином Калиновським, польним гетьманом, ані з іншими полковниками й ротмістрами, ні з Товариством. Через постійну пиятику й велику розпусту згубив військо, завдав ганьби й вічної неслави Короні Польській, згубив синів коронних, старих солдатів і челяді немало»¹¹.

Після поразки під Корсунем ситуація Речі Посполитої видавалася безнадійною: «Оскільки жодна сила вже не стояла на перешкоді, татари й козаки вдерлися аж під Білу Церкву, беручи велику здобич. І, цілком певно, якби не стримала їх сила Божа й заступництво Богородиці, могли б загрожувати навіть Кракову й Варшаві не зустрічаючи опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу, ніж про оборону. Хоча вже в 1620 році подібне нещастя спіткало Королівство, коли не стало обох гетьманів, одного вбито, а другого полонено, але тоді трапилося це поза Королівством, наближалася зима, в країні панував мир, а зараз же це сталося в самій середині Королівства, через підступних підданих, і ранньої весни, коли в полях усе сприяє просуванню ворожого війська».

Коли на Україні вирішувалася доля коронних військ, 20 травня помер король Владислав IV. В ці складні хвилини кермо державного корабля узяв у свої руки великий коронний канцлер Єжи Оссолінський. Щоправда, за законами Речі Посполитої влада канцлера припинялася одночасно зі смертю короля, і канцлер міг виконувати свої обов'язки лише після коронації нового володаря. Однак

Матвій Лубенський, до якого, як до примаса Польщі й заступника короля в період безкоролів'я переходила найвища влада в країні, не був спроможний виконувати ці обов'язки, головню з огляду на похилий вік. Для повноти картини слід додати, що на початку червня і на Єжи Оссолінського також впав незвично болісний удар. 6 червня помер його син, бидгоський староста.

Попри всі несприятливі обставини канцлер дуже енергійно взявся до праці. Через неможливість для примаса прибути до Варшави Оссолінський поїхав до Ловича. Під час зустрічі було усталено подальші дії. Видано універсали, що сповіщали Річ Посполиту про смерть Владислава IV і призначали на 25 червня термін шляхетських сеймиків і на 16 липня конвокацію. Вирішено також здійснити кроки, що могли б допомогти коронним гетьманам. Так само було визнано, що слід якнайшвидше скликати ширшу нараду senatorів. Після повернення до столиці виявилося, що все усталене в Ловичі є неактуальним. 1 червня надійшла відомість про поразку біля Жовтих Вод частини Стефана Потоцького.

В цій ситуації канцлер слушно визнав, що не можна чекати до 25 червня й вислав листи про скликання в кожному воєводстві партикулярних шляхетських з'їздів, що мали замінити сеймики. А сам наказав senatorам і навколишній шляхті з'явитися до Варшави. Всі ці кроки виявилися запізнілими, коли ввечері 5 червня до столиці докотилася звістка про Корсунську поразку.

Нам невідомі всі мотиви, якими керувався Оссолінський, здійснюючи подальші кроки, можливо, він просто не бачив іншого порятунку, або, що здається правдоподібнішим, зважився поставити все на одну карту, переконаний у власній правоті. 6 червня до Варшави прибув примас Матвій Лубенський, і за три дні почалися засідання senatorів і шляхти, скликаних до столиці канцлером, аби вирішити справу податків і можливого набору війська.

Врешті цієї другої мети вдалося досягнути. Тільки Мазовецьке воєводство швидко виставило 6 сотень панцерного війська, 3 сотні німецької піхоти й 700 драгунів. Але небавом шляхта, зібрана у Варшаві, з подивом зауважила, що канцлер перетворив цей партикулярний з'їзд на генеральну конвокацію (сейм у період безкоролів'я — І. С.). Більше того, 9 червня було видано універсал, підписаний 66 особами, що починався словами: «Ми, Рада Коронна і Світська». Універсал закликав сеймики в окремих воєводствах ухвалити заміну призначеної на 25 червня конвокації на вибори та набір солдатів і посполитого рушення (загального ополчення — І. С.). У цій ситуації універсал слід було визнати першими й другими віцями (королівський заклик до організації ополчення — І. С.). Універсал звертався також з закликом до Литви, щоб її війська негайно вирушили на допомогу в Україну. Всі ці рішення ми мусимо визнати за слухні й, хоча вони суперечили законам Речі Посполитої, однак служили їй добру. Але Оссолінський пішов задалеко. У згаданому універсалі командувачами війська й посполитого рушення було визначено сандомирського воєводу князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга й коронного хорунжого Олександра Конецпольського. Саме їм козаки згодом дадуть незвично влучні прізвиська «Перини», «Латини» й «Дитини».

13 червня 1648 р. цей універсал було розіслано по країні, і від цього моменту в Речі Посполитій запанувала цілковита анархія. Всі сеймики ухвалили у своїх інструкціях, аби їх посли під час конвокації «внесли якнайсуворішу протестацію» проти цієї «партикулярної конвокації». Голови шляхти добіла розпалила особливо справа призначення регіментарів (командувачів — І. С.) війська. Зазвичай за відсутності коронних гетьманів влада над військом переходила до рук литовських гетьманів. Але найбільше голосів вимагало віддати булаву князеві Яремі Вишневець-

кому. Наскільки фатальні результати принесло рішення віддати командування військом людям, що були зовсім непридатними до цих посад, Річ Посполита переконалася вже у вересні під Пилявцями. Саме тоді Альбрехт С. Радзивілл із характерною для нього мудрістю занотував: «Воістину, найчистіша правда, що краще військо оленів з вождем левом, ніж військо левів з вождем оленем»¹².

Всі описані вище кроки Оссолінського були результатом прийнятої ним лінії поведінки, що впливала з віри в можливість полагодження конфлікту на Україні шляхом переговорів з Хмельницьким і концентрації в цій ситуації на елекційній боротьбі.

Спочатку контакт із вождем повстання пробували встановити за посередництвом сандомирського хорунжого Адама Казановського, «якого попередньо єднала особлива приязнь з Хмельницьким, ватажком козацького бунту». Те, що не вдалося Казановському, вдалося брацлавському воєводі Адамові Кисілеві, який, не чекаючи доручення примаса чи канцлера, почав переговори з Хмельницьким. З цією метою воєвода вислав до Чигирин свого довіреного слугу, ігумена Гощанського монастиря отця Петронія Ласка, який «виїхав з Гощі 18 червня... Дня 27 червня прибув до Чигирин до Хмельницького, який там з кошем і арматою (артилерією) стоїть, при ньому 10000 війська й гармат 74. У день св. Петра й Павла 29 червня була рада. В тій раді той отець Ласко найперше віддав листа від й. м. п. брацлавського воєводи й подарунки, послані Війську Запорізькому»¹³.

На жаль, до наших днів не дійшов ні оригінал, ні жодна з копій переданого Ласком листа. Невідомо також, які подарунки Війську Запорізькому привіз посланець брацлавського воєводи. Зміст пропозиції, з якою він прибув, відомий, натомість, з листа до примаса Лубенського від 30 червня 1648 р.: Хмельницький мав відіслати татар і відрядити послів до Речі Посполитої.

З того ж листа довідуємося, що Кисіль зовсім не був переконаним у дієвості своїх кроків: «Бо хоч я завжди собі зичив задля пригоди в козаков конфіденції (довіри), та боюся, щоб мені не пригадали Кумейків, що там за присягою моєю піддалися, а я обіцяв, що їхніх вождів мали помилувати, а потім цього не дотрималися»¹⁴.

Про остаточні результати посольства свого довіреного брацлавський воєвода повідомив примаса в черговому листі: «Tandem (врешті) пристав на те, щоб послухати поради й. м. п. воєводи, не йти далі й татар, коли повернуться їхні загони, у полях затримати, а послів відрядити до Речі Посполитої»¹⁵. На практиці це означало перемир'я, аж до моменту повернення козацьких послів з Варшави. До столиці вони прибули в перші дні липня. Посольство очолював Федір Вешняк, а до його складу входили: Григорій Болдар, Лук'ян Мозира й писар Війська Запорізького Іван Петрушенко.

Козацькі послі привезли з собою офіційного листа, датованого днем 12 червня 1648 р. й адресованого на ім'я короля Владислава IV, хоча Ласко вже сповістив Хмельницького про смерть короля, та листи до коронного маршалка Адама Казановського й князя Домініка Заславського. Кароль Шайноха згадує ще про листи до канцлерів Єжи Оссолінського й Альбрехта Станіслава Радзивілла. Козацькі вимоги було викладено в *«Інструкції до його королівської мості, пана нашого милостивого, посланцям нашим від Війська Запорізького даній»*.

З формального боку всі цитовані попередньо документи схожі й мають майже ідентичний підпис, як лист до короля. Богдан Хмельницький у цей час титулується: «на цей час старший Війська й.к.м-ті Запорізького».

Перші дванадцять пунктів *«Інструкції»* складають скарги козаків. Їх перелік починала вимога до короля приборкати сваволю українних державців. Після цього вміщено нарікання на козацьких полковників. Нагадає-

мо, що від 1638 р. всі козацькі полковники мушили походити з шляхти. Отож нічого дивного, що між ними і їхніми підлеглими часто траплялися конфлікти. Лише в кінці «Інструкції» зустрічаються більш загальні вимоги. Козаки домагалися виплати заборгованого «жолду» (платні за службу) і від імені «духовенства старожитньої релігії грецької» — повернення захоплених уніатами церков, зокрема в Любліні, Красноставі й Сокалі. «Інструкція» закінчувалася нагадуванням послам, щоб не поверталися з Варшави, не отримавши підтвердження всіх козацьких привілеїв: «Аби ми при всіх вільностях наших військових, так покійними с. пам'яті королями польськими, як і й. к. м-ті, який зараз у нас щасливо панує, наданих і привілеями затверджених правах, ціло й непорушно залишатися могли»¹⁶.

Отже, вимоги козаків були порівняно скромними й не могли вразити сенаторів, яким вони були подані. Занепокоїти могла лише категорична постановка питання про повернення православним їх майнового стану з періоду перед Берестейською унією. Бракувало в них передовсім сформульованої вже попередньо вимоги про виділення з території Речі Посполитої простору, що був би під виключним контролем козаків. Цього Хмельницький вимагав у першому листі до гетьмана Потоцького, а згодом, після Корсуня, цього від імені козацького гетьмана домагався Тугай-бей, який «ствердив тоді, що козаки вимагають: Найперше, щоб по Білу Церкву виділену й відмежовану державу мати... аби до міст, замків і оренд ані старости, ані воєводи жодного права не мали»¹⁷.

Причин відходу Хмельницького від висування перед Річчю Посполитою радикальних вимог слід шукати в тяжкій ситуації, у якій він опинився після Корсуня та чудовому розумінні козацьким вождем розвитку внутрішньої ситуації в Польщі. Твердження про тяжку ситуацію може здаватися необґрунтованим, тим більше, що, як пише Самовидець, а це підтверджують практично всі джерела, на

Україні після звістки про розгром коронних гетьманів стався процес масового напливу селянства в шеренги повстанців.

Та саме в цьому стихійному процесі «покозачення» населення України, який неможливо було стримати, й полягала основна трудність. Хмельницький чудово усвідомлював факт, що потрібен час, аби з цих мас створити регулярні частини, здатні продовжувати боротьбу. Тому в «Інструкції» опинилися вимоги, які не лише не замикали шляху до переговорів, а навпаки заохочували до них.

Ситуація формального перемир'я була для Хмельницького оптимальним вирішенням. Ми спеціально вжили окреслення «формального», оскільки найрадикальнішу стихію Хмельницький віддав у руки Максима Кривоноса, який вміло використовував її для розширення території, що безпосередньо перебувала під козацьким контролем. Всі звинувачення, що діяльність Кривоноса суперечить укладеному перемир'ю, відбивав сам козацький полковник: «Пише до мене князь пан сандомирський воєвода, коронний гетьман, щоб я перестав зносити пристрасті й кровопролиття, і я вже був перестав, але мене пан Вишневецький до цього змушував своїм тиранством, яке над братами нашими в Немирові й Погребищах здійснював, свердлами очі казав викручувати»¹⁸.

Сам Хмельницький у цей час суворо карав усіх, хто порушував перемир'я, найкращим доказом чого була страта винуватців нападу на Лубні: «Приведенно з-за Дніпра кількох свавільців, які, зібравши 15000 з волості кн. й. м. Вишневецького і з Переяславської волості, також і з Ніжинських та ін., взяли Лубні штурмом, сплюндрували, отців бернардинів вирізали й багато шляхти й шляхтянок. Наказав Хмельницький двом відрубати голови, а двох чи трьох послав до кн. й. м. п. руського воєводи, заявляючи, що це роблять не козаки, а збунтовані піддані власне кн. й. м.»¹⁹

Другою причиною, що змушувала Хмельницького стати на шлях переговорів з Річчю Посполитою, були татари, які після Жовтих Вод і Корсуня думали лише про те, щоб якнайшвидше переправити в Крим сотні захоплених полонених і багату здобич, яка їм припала.

Вище ми вже зазначали, що була ще одна причина стриманості Хмельницького у висуненні вимог до Речі Посполитої — чудова обізнаність у внутрішній ситуації Польщі в період безкоролів'я. Дещо ризикованим було б твердження, що як Оссолінський, так і Хмельницький керувалися тими ж міркуваннями — наступними виборами й необхідністю виграти їх у своїх власних цілях.

Перш ніж перейти до розгляду результатів козацького посольства й постанов, прийнятих під час конвокації, ми мусимо на якийсь час затриматись і розглянути ще один чинник, який попросту унеможлиблював Хмельницькому продовження воєнних дій. Цим чинником було ускладнення міжнародної ситуації внаслідок польської дипломатичної активності. Перебуваючи щойно на етапі формування, гетьманська адміністрація ще не могла ефективно протидіяти польським крокам. Ключове значення в цьому випадку мало ставлення Туреччини й Москви до подій в Україні.

Поява татар поруч з Хмельницьким спричинилася до усвідомлення в Речі Посполитій, що передусім слід якнайшвидше здійснити демарш у Стамбулі, щоб Туреччина дотримувалася підписаного нею мирного трактату з Польщею. Адам Кисіль уже в березні 1648 р. писав до гетьмана Миколи Потоцького: «Не згірш було б використати якусь конференцію, або безпосередньо з ордою, або через Порту, що ми дотримаємося цілковито нашого пакту в усьому, що, однак, частина свавільних козаків відірвалася, даймо знати, аби про це було відомо, а при цьому, що як зрадників, і на Запоріжжі їх шукати й брати будемо».

Брацлавський воєвода в наступному листі до гетьмана радив полякати Туреччину козаками. Микола Потоцький, однак, був проти запропонованого Кисілем вирішення, бо бачив небезпеку, яку, на його думку, ховав дозвіл козакам на морський похід, і в писаному 14 квітня в Черкасах листі доводив це Кисілеві: «Бо коли козаки підуть на море, татари, так само, як і турки, підуть до нас, а яка наша готовість, які сили, не хочу того й казати В. М. М. панові»²⁰.

Потоцький, переконавшись, що козацько-татарський союз став доконаним фактом, вислав, однак, до візиря Ахмеда-паші листа, в якому повідомляв, що згідно з перемир'ям з Портою перепинив козакам шлях до Чорного моря, а вони за те поєдналися з татарами й разом з ними пустошать Річ Посполиту.

Після поразок під Жовтими Водами й Корсунем проблема розірвання козацько-татарської ліги стала першочерговим завданням польської дипломатії. Примас Лубенський у цей час надіслав незвично гострого листа до Високої Порти. Одночасно він намагався намовити французьких послів, що перебували у Варшаві, втрутитися в Парижі. Примас сподівався, що Франція схилить Туреччину, щоб та заборонила татарам допомагати Хмельницькому. Попередньо в тому самому напрямку вже діяв литовський канцлер Альбрехт С. Радзивілл, намагаючись переконати керівника французького посольства графа Людовіка д'Арпайона, «щоб рачив стримати шведів і схилити турка, аби наказав татарам повернутися на власні лежі, що той обіцяв чесно виконати й просити про це свого короля»²¹

Так само і Єжи Оссолінський, який ще перед листом примаса писав до візиря Ахмеда-паші, тепер вислав листа до кардинала Мазаріні, прохаючи про втручання у Стамбулі. І це втручання справді відбулося, але ініціаторами його були не французькі послы, що постійно перебу-

вали при дворі султана, а молдавський господар Василь Лупул.

Лупул зайняв престол у Яссах 1643 р. й утримався на ньому 19 років. Тільки двоє молдавських господарів в історії господарства, Олександр Добрий і Стефан Великий, могли похвалитися довшим періодом панування. Лупул чудово усвідомлював, якою загрозою для нього є успіхи Хмельницького. Отож вирішив протидіяти цьому, а його першим кроком стало надання підтримки й додання своєрідного коментаря до листа Оссолінського Ахмедові-паші. Це Лупул зробив у своєму листі до візиря, «скаржачись, що Річ Посполита propter hostilitatem (через ворожість) кримського хана, який з бунтом козацьким з'єднавшись, неоціненних у державах коронних збитків завдав, війська як німецького, так і польського, дуже багато скорив, вголос волаючи, що кримський хан ламає пакти, на які присягнули оттоманський імператор і Річ Посполита». Господар також радив туркам, «аби тим швидше татар від козаків відірвали... й у суворій дисципліні їх тримали».

Лист Лупула був справді майстерним ходом. Туреччина, яка вела тяжку війну з Венецією й переживала глибоку внутрішню кризу, в жодному разі не могла собі дозволити збройного конфлікту з Річчю Посполитою. У столиці над Босфором добре пам'ятали нещодавні плани турецької війни Владислава IV, отож були всі підстави повірити Лупулові, що Річ Посполита «дуже великі війська збирає». І повірили. Ахмед-паша, отримавши листа молдавського господаря, наказав негайно викликати ханського капі кагіасі (такий титул мали представники підкорених Туреччиною держав, які постійно перебували у Стамбулі) і доручив йому вирушити до хана з наказом припинити надання допомоги Хмельницькому.

Отож нічого дивного, що коли за три дні після виїзду зі Стамбула посольства, яке везло ханові наказ не втруча-

тися у внутрішні справи Речі Посполитої, перед султаном стали посланці Іслам-Ґірея III, їх зустрів несподіваний прийом. Не допомогли жодні пояснення, ні навіть декларація про готовість вдарити разом з козаками на Венецію. Візир, прочитавши лист хана, наказав побити його послів киями «замість жупанів, яких сподівалися на знак вдячності»²²

Висока Порта не забарилася також чимшвидше сповістити великого коронного канцлера Єжи Оссолінського про ухвалені рішення. Візир у своєму листі запевнив, що султан, противник порушення договорів, вислав до хана відповідних людей з рішучим наказом у цій справі. Ахмед-паша додав також, що коли хан ще раз припуститься подібної провини, то його неминуче чекатиме доля Мехмеда-й Шагіна-Ґіреїв, бо султан неухильно дотримується миру і приязні з королем і Річчю Посполитою. Характерно, що турецька сторона як у листі до Іслам-Ґірея III, так і до Оссолінського, посиалася на приклад Мехмеда-й Шагіна-Ґіреїв, бо саме вони зважились у боротьбі за престол у Бахчисараї скористатися з допомоги козаків.

Рішуча реакція Туреччини і її кроки, зокрема, заборона купувати кримських бранців, мусили справити вплив на татар і призвели до ситуації, у якій Богдан Хмельницький не міг розраховувати на дієву допомогу з боку Кримського ханства.

Неясним для нього було і ставлення Москви до подій на Україні. До московського Кремля дуже швидко дійшли вісті про виступ Хмельницького. Адам Кисіль уже 28.III.1648 р. писав про це до путивльського воєводи Ю. Долгорукого, знаючи, що цю інформацію він негайно перекаже до Москви. З цією метою Кисіль написав воєводі, що Хмельницький носить з наміром перетягнути на свій бік донських козаків і схилити їх до організації морського походу, що, безумовно, спровокувало б Туреччину. Висновки путивльський воєвода мав би зробити сам. Але

з реляції Киселя безумовно впливало, що Хмельницький становить однакову загрозу для Польщі і для Москви, отож взаємодія у його ліквідації була б найкращим вирішенням для обох сторін.

Щойно через майже три місяці від моменту написання Кисілем цього листа він отримав формальне доручення звернутися до Москви по допомогу в боротьбі з Хмельницьким. Матвій Лубенський, який у цій справі писав до брацлавського воєводи, наголошував головно на необхідності схилити московитів до удару на Крим.

Нагадаємо, що в червні 1646 р. Адам Кисіль вирушив до Москви з метою довести до остаточного оформлення антитатарського союзу. Щоправда, брацлавський воєвода прибув запізно, оскільки цар, щоб убезпечити московське прикордоння від нападів орди, уже уклав договір з ханом. Але все-таки тоді було підписано трактат, в силу якого Річ Посполита й Москва мали взаємно поспішити з допомогою у випадку татарського нападу на їх територію. Тепер примас Лубенський хотів, щоб Адам Кисіль схилив царя до виконання цього трактату. Хмельницький же мав зробити все, щоб не допустити до цього. Тим більше, що розійшлися вісті, що московські частини готові увійти на Україну й допомогти коронним військам повернути лад.

У цьому контексті слід розглядати перший лист Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича, писаний у Черкасах дня 18 червня 1648 р. Цю точку зору підтверджують і наступні листи до московських воєвод, всі витримані в одному, незвично різкому, тоні. До часу з'ясування московського ставлення до подій на Україні Хмельницький був змушений тягнути час, а найпростіше було це зробити декларуючи готовість розпочати переговори з Річчю Посполитою.

Отож, як бачимо, було дуже багато причин, що призвели до того, що козаки, попри блискучі перемоги й практичний розгром під Корсунем коронної армії, не пішли

вглиб Речі Посполитої, хоч остання, позбавлена короля й гетьманів, практично, була відчиненою перед ними. Богдан Хмельницький чудово знав, що ще не надійшов час остаточного вирішення й одна битва може перекреслити всі дотеперішні успіхи. А за поразку він мусив би накласти власною головою.

Повернімось тепер до справ, пов'язаних з прибуттям до Варшави козацьких послів. 9 липня у примаса Польщі відбулася нарада, під час якої було вирішено затримати послів до конвокації, коли мало бути ухвалене остаточне рішення у справі пропозицій Хмельницького. При цьому козацьких посланців трактували з усіма почестами, а примас навіть влаштував бенкет на їхню честь.

Згідно з попередніми домовленостями 16 липня почалися наради Варшавської Конвокації або першого сейму за час безкоролів'я. Попри напружену ситуацію на момент початку засідань, вдалося швидко полагодити організаційні справи і навіть, на відміну від багатьох інших сеймів цього періоду, вдалося одностайно обрати Богуслава Лещинського маршалком палати.

Головною проблемою, що постала перед конвокацією, було козацьке питання і необхідність виробити єдину лінію у стосунках з Хмельницьким. В засаді боротьба велася навколо двох концепцій: мирної, що вбачала шлях виходу з кризи в переговорах із Хмельницьким, і воєнна, прихильники якої вважали, що єдиним розв'язанням може бути придушення козацького бунту силою. Безперечним вождем першої з цих партій був великий коронний канцлер Єжи Оссолінський, а його головним опонентом був підканцлер Андрій Лещинський. Однак чільною постаттю табору війни був князь Ярема Вишневецький.

Засідання конвокації відбувалися у незвичній, як на тодішні обставини, атмосфері. Вже не тільки з України доходили грізні новини. Шляхта, що прибувала до Варшави з теренів Великого Литовського князівства, розпо-

відала по заїжджих дворах про повсталих селян, кількість яких визначали десь у 12 тисяч. Найгрізнішими, звичайно, були селянські виступи на пограниччі з Україною. Упав Стародуб, у якому було вимордувано шляхту. В Гомелі староста видав повстанцям усіх жидів, які шукали сховку за мурами міста. Росла кривава слава Максима Кривоноса, який, після сплюндрування Брацлавського воєводства, рушив на Волинь. Тим часом засідання конвокаційного сейму точилися «звичним трибом і справи вирішувалися спроквола»²³.

Наступного дня після відкриття засідань у палаті послів зачитали пропозицію примаса. Щодо неї, безумовно, радилися з Оссолінським, а, може, він навіть був її автором. У ній наводилися підсумовки дотеперішніх зусиль щодо повернення спокою в країні і водночас містилося звернення до послів, аби перед прийняттям рішення у козацьких справах спочатку вислухали звіт Адама Киселя з його переговорів з Хмельницьким. Оссолінський в цьому випадку розраховував, що Киселеві вдасться переконати шляхетських делегатів у добрих намірах Богдана Хмельницького і схилити їх до схвалення лінії канцлера. Однак спроба брацлавського воєводи з'ясувати причини вибуху козацького повстання була зовсім непереконливою. Коли ж Кисіль зачепив справу королівських листів, на які посилювалася козацька інструкція, засідання мало не було зірване.

18 липня почалися сенаторські виступи. Всі напружено чекали виступу головного опонента Оссолінського — коронного підканцлера Андрія Лещинського. Він узяв слово третім по черзі і «сказав, що крім незліченних попалених сіл і міст, і без числа побитого люду, взято до неволі 213000 чоловік, що костели осквернено, пограбовано, великих кривд самому Богові завдано і всі тамтешні волості на попіл обернено»²⁴.

Цей вступ не віщував нічого доброго Оссолінському. І справді, Лещинський рішуче виступив проти переговорів

з Хмельницьким і оголошення амністії учасникам бунту. Підканцлер також був проти виплати татарам заборгованих упоминків, аргументуючи це тим, що це неможливо зробити, бо сума дуже зросла. Підсумовуючи свій виступ, Лещинський радив зібрати військо і «щоб послати до сусідніх держав і використати їх допомогу».

Промова підканцлера була несподіванкою, бо всі вважали, що Оссолінському вдалося схилити Лещинського, щоб той під час конвокації не виступав проти концепцій канцлера. Адже підтвердженням цього факту було одностайне обрання маршалка палати. Ця несподіванка була не останньою для послів того дня. Останнім узяв слово Оссолінський «і хоч палав великою неприязню до підканцлера, хелмінського єпископа, приєднався до його голосу»²⁵.

Цей крок Оссолінського ще раз підтвердив, наскільки непересічним політичним талантом він володів. Маючи за собою підтримку більшості сенату, він нічим не ризикував, а формально підтримуючи Лещинського, він тим само вибив у того з рук усі козири. Подальшому перебігові конвокації, що відбувалася за планами Оссолінського, останній завдячував значною мірою тому своєрідному політичному маневрові, який здійснив уже на початку засідань.

Після недільної перерви, 20 липня, сенаторські виступи було продовжено. Наступного ж дня мали місце дві незвичні історичні події: прийом козацьких послів і реляція прибулого з України Марка Собеського.

Посольства, що прибували до Варшави, як правило приймала спеціально обрана комісія, яку очолював один з канцлерів. Звичаю приймати послів у сеймі не було. Але цього разу послі категорично зажадали прибуття козацьких представників до посольської палати. Щоправда, комісари, визначені для розмов з козаками, ствердили, що ті не мають більше що додати до того, що послі вже знали з зачитаної у палаті «Інструкції», але шляхетські депутати надалі вимагали привести козаків. Так і зробили.

Посланців Богдана Хмельницького провели до посольської палати королівські секретарі. Їх запитали про три речі. По-перше: хто дозволив морський похід і збільшення реєстру Війська Запорізького. По-друге: хто виплатив гроші на це і з чиєї скарбниці. По-третє: де переходять всі ці листи й привілеї, про які згадує Богдан Хмельницький у виданій їм посольській інструкції. Бліді й налякані козаки твердили, що нічого не знають про жодні листи й привілеї. Коли ж маршалок палати Богуслав Лещинський намагався видобути з них конкретніші відомості і ствердив, що у них бачили якусь скриньку з листами, ті відповіли, що «мали малу скриньку, яку за півтора гроші самі купили, і в ній ховали листи від Хмельницького й інструкцію»²⁶.

Отож слухання козацьких послів не дало сподіваних результатів. Бо вони вдало ухилилися, твердячи: «ми не відаємо, старші наші відають».

Натомість реляція Марка Собеського кидала дещо більше світла на події, що розгорталися в Україні. Собеський виголосив її на засіданні сенату, що викликало гострий спротив у посольській палаті. Посли твердили, що це порушення права Речі Посполитої, бо коли йдеться про громадські справи, а особливо про безпеку вітчизни, «не тільки послам, а й кожному шляхтичеві випадає мати відомість». Врешті було знайдено компромісний вихід із ситуації. Про свою зустріч з Хмельницьким Собеський мав розповісти в присутності всіх послів, а про ситуації, у якій опинилася Кодацька фортеця, лише сенаторам і визначеним послам. Для нас, власне, особливо цінним є звіт Собеського з розмов, ведених з Хмельницьким. Надаймо ж слово Маркові Собеському:

«Будучи посланим з Кодака до с.п. короля й. м. (не знаючи про його смерть), я, з огляду на дорогу, не міг інакше, а лише на табір Хмельницького їхати, і той мене затримав на 5 днів, interim (тим часом) спілкуючися з іншою

старшиною свого війська, відпустити мене, чи ні, й коли вирішено *conclusum* (остаточно), щоб відпустити, так мене сказав: «Можу я тебе відпустити й не відпускати, та оскільки я послав своїх послів до Варшави, прохаючи про милосердя, тому відпускаю тебе, щоб ти запевнив Річ Посполиту у моїй справжній покірності, і щоб моїм послам у всьому йняли віру».

Питав його п.Собеський, хто їм дав гроші на човни, відповів, що «великі кривди й переслідування привели мене й Військо Запорізьке до цієї резолюції», а коли при цьому спитав п.Собеський, чому пристойнішим способом про кривди й Військо Запорізьке не заявив, відповів Хмельницький: «Велику скриню суплік назбирав би, які ми про наші кривди різним панам подавали. Але ви, пп. поляки, короля не слухаєте і про нього не дбаєте, кожен власним розумом живе й нічого не чинить. Отож, коли ми часто на наші кривди королеві й. м. скаржилися, так нам сказав: Оскільки інакше не можете, шаблею добивайтеся ваших вільностей, кажучи *formaliter* (буквально) по-українськи: Через шаблю ваші вільності одзискуйте»²⁷.

Останні слова Собеського знову викликали бурю навколо справи королівських листів і контактів Владислава IV з козацькою старшиною. Але й цим разом обидва коронні канцлери посвідчили, що з їхньої канцелярії не виходило жодних листів до козаків. Однак між Оссолінським і Лещинським сталася сутичка: «Після пояснення підканцлера, те саме й канцлер коронний сказав, додаючи, щоб уколоти єпископа, що «кожна чесна й порядна людина думає про мене те саме, що про себе саму»²⁸.

Надзвичайно цікаві також спостереження Собеського в козацькому таборі: «Чув також поміж козаками пан Собеський... що вони так сподіваються і так йому казали: «Ви, бідні пахолки, що тепер шляхтою нареклися, будете боярами, а лише пани ваші шляхтою будуть, а король єдиною головою, якого ви і ми єдиного слухатимемо»²⁹.

Реляція Марка Собеського підтвердила щирість козацьких послів і їхніх запевнень про бажання згоди з Річчю Посполитою. Тому вона мала великий вплив на подальший перебіг конвокації і перемогу концепції закінчення конфлікту шляхом переговорів з Хмельницьким. Звернімо, однак, особливу увагу на ті її фрагменти, які свідчать про погляди Хмельницького на функціонування апарату влади в Польщі, погляди, які, безумовно, сформувалися під впливом безпосередніх контактів з Владиславом IV. Дуже швидко їх засвоїла чернь, про що свідчить кінцевий фрагмент реляції Собеського. Очевидно, це було результатом свідомої діяльності Хмельницького, який прагнув підготувати ґрунт для реалізації прийнятої політичної програми. В контексті раніше цитованих джерел, зокрема інструкції козацьких послів і реляції Собеського, виділяються загальні риси цієї програми. Головною її метою було отримання конкретних привілеїв для козащини взамін за підтримку програми зміцнення королівської влади в Польщі. Прийняття Хмельницьким таких програмних цілей було цілком обґрунтованим і до цього спричинилися вже згадані реалії, у яких опинився Хмельницький після Корсуня. Тим більше, що період безкоролів'я і дотеперішні успіхи утвердили Хмельницького в переконанні, що він може реалізувати поставлену перед собою мету.

В останній день засідань конвокаційного сейму, 21 липня, визначили по 6 послів з кожного воєводства для опрацювання інструкції для комісарів, які мали вести переговори з Хмельницьким. Ця інструкція починалася від підкреслення необхідності поспіху в діях комісарів, що, однак, явно суперечило визначеному термінові комісії, яка мала розпочати діяльність у Києві 23 серпня. При цьому передбачалося, що переговори з Хмельницьким триватимуть до 6 вересня. Сама інструкція лише в загальних рисах формулювала цілі, які Річ Посполита ставила перед своїми комісарами.

Вони мали подбати про звільнення всіх полонених, захоплених козаками, повернення гармат і хоругв, здобутих під Жовтими Водами й Корсунем. Комісари повинні були також рішуче домагатися від Хмельницького розриву всіх угод з татарами й відмови на майбутнє контактів з ордою. В питанні майбутніх стосунків з козацчиною і повернення їй втрачених привілеїв, на чому особливо наголошували козацькі послы, інструкція дозволяла комісарам пообіцяти повернення засад Переяславської угоди. Це було чи не найвигідніше для козаків вирішення. Адже цю угоду було укладено в червні 1630 р. після поразки коронних військ, очолюваних Станіславом Конецпольським, від частин Тараса Федоровича власне в околицях Переяслава. Тоді, між іншим, реєстр Війська Запорізького було збільшено з 6 до 8 тисяч. Серед інших постанов інструкції заслуговує на увагу виразна заборона козакам організовувати морські походи й доручення довести до їхнього відома, що вимоги виплати заборгованого «жолду» (платні за службу) безпідставні, оскільки під Корсунем вони вже відібрали його з лихвою. У прикінцевій частині інструкція нагадувала комісарам, «аби жодної особливої частини з маєтків Речі Посполитої Війську Запорізькому не виділяти»³⁰ Як пам'ятаємо, Хмельницький відмовився від такої вимоги й привезена Вешняком інструкція її вже не мала.

Підсумовуючи, слід ствердити, що відповідь Речі Посполитої на поставлені їй вимоги була такою ж реалістичною, як і ці вимоги. Але багато залежало ще й від вибору комісарів. За великого поля для маневру й практично необмежених повноважень комісарів успіх переговорів залежав від особистих здібностей і майстерності ведення ними розмов із Хмельницьким.

Єжи Оссолінський домігся цілковитого успіху в боротьбі за визначення складу комісії, зокрема у виборі її голови. Бо її очолив брацлавський воєвода Адам Кисіль, а

до складу ввійшли: перемиський підкоморій Францішек Дубравський, мозирський підкоморій Теодор Михайло Обухович і познанський підстолій Адам Сельський. Усі вони, а особливо Кисіль, поділяли погляди канцлера й вірили в можливість порозуміння з Хмельницьким.

Конвокаційний сейм мав також вирішити дві дуже суттєві справи: віддати командування військом у руки нових гетьманів, чи залишити його Потоцькому й Калиновському, і визначити термін елекції.

Справа можливого призначення нових гетьманів, оскільки дотеперішні перебували в неволі, тягнулася протягом усіх днів конвокації. Але її так і не винесли на обговорення, хоча призначені під час «партикулярної конвокації» регіментарі нікого не влаштовували. В останньому ствердженні міститься й відповідь на питання, чому ця чи не найважливіша справа опинилася на самому кінці списку обговорюваних справ. Це було результатом досвідченості Оссолінського, який справді майстерно кермував сеймовими засіданнями. Канцлер чудово розумів, що єдиним шансом протягти свою концепцію трьох регіментарів було пересунути обговорення цього пункту на кінець засідань. Тоді брак часу і втома від 16-денних засідань давали гарантію, що опір послів вдасться подолати ціною навіть невеликих поступок. Тим більше, що «в справі регіментарів у Короні й вождів війська архієпископ і всі духовні сенатори пропонували затвердити трьох попередньо призначених». Аргументація ж Оссолінського пояснювала саму суть сумнівів, які мучили послів: «Канцлер коронний прагнув, щоб ті залишилися, бо хто був би більше скривджений: чи той, кого поминули, чи той, у кого знову відібрали вже надану владу. Поза тим слід розділити владу, й ніхто не матиме причин до образи». Звісно, пролунали й голоси критиків даного вибору, які вимагали віддати регіментарство Вишневецькому або призначити над трьома регіментарями четвертого.

Людвік Кубаля у своїй біографії Оссолінського вказує, що єпископ Андрій Гембіцький навіть виступив з дуже оригінальною пропозицією: «Ій-Богу, добрий солдат цей Хміль, можна віддати командування йому». Врешті Богуслав Лещинський своїм виступом схилив шальку терезів на бік Оссолінського, доводячи, що коли цих регіментарів «іншими... замінимо, напевно швидше, ніж козаків, себе навзаєм поранять ... І так угамувалися, особливо коли підканцлер литовський заявив, що Річ Посполита затвердить дотеперішніх вождів війська не правом а рескриптом, віданим у архів»³¹.

Єдиною модифікацією рішення, ухваленого варшавським з'їздом 9 червня, було обрання 32 воєнних комісарів, які мали стати радою для затверджених конвокаційним сеймом регіментарів. Оссолінському, таким чином, вдалося провести в палаті рішення, яке в момент початку засідань видавалося абсолютно неприйнятним. Цей його останній успіх найкраще прокоментував Кубаля, пишучи: «Замість трьох тепер з'явилося 35 вождів — цього було досить, щоб програти не одну, а 35 битв».

Останнім рішенням, ухваленим під час конвокації, було визначення терміну елекції на 6 жовтня 1648 р. Це була чергова помилка, що довів Август Соколовський у своїй дуже популярній *Ілюстрованій історії Польщі*, пишучи, що згідно з діючими законами елекційний сейм мав проходити протягом 6 тижнів після конвокаційного, отже, в середині вересня. З огляду на загальну ситуацію слід було навіть прискорити термін.

Вже сучасники дуже критично оцінювали результати конвокації, і їх думку розділили практично всі історики, що займалися цим періодом.

Але в перші дні серпня нічого не віщувало, що переговори з Хмельницьким не відбудуться. Адам Кисіль 11 серпня у своєму листі з Рівного доповідав канцлерові Оссолінському: «Тільки-но посли мої приїхали до Хмельницького,

я отримав відомість, що Кривоноса взяли до гармати й прикували за шию ланцюгом, а всю шляхту, що була в полоні у Кривоноса, випустили, і наказали татарам постигати понад сто тих розбійників, а сам з військом, зупинивши полки, відступив і чекає мене»³².

Цікаво, що з України дуже часто надходили повідомлення про наростання конфліктів серед козацької старшини. В багатьох листах повідомлялося про ув'язнення, а часом навіть про страту Кривоноса. Водночас надходили протилежні вісті про страту Хмельницького й обрання гетьманом власне Максима Кривоноса.

Думка про слабкість козаків і віра в дієвість комісії Киселя були загальними. Тому вигляд коронних військ, що збиралися під Глинянами, більше нагадував елекційне поле, ніж військовий табір. Наступні листи Киселя нічим не скаламутили атмосфери безтурботності і самовпевненості сяючих розкішшю військ, особливо власних почетів магнатів. Зауваження князя Яреми Вишневецького, зроблені в листі до одного з регіментарів, коронного підчашого Миколи Остророга, підсумовані твердженням про безсенсовність збору сил під Глинянами, не були почуті. А такі тверезі голоси, як Єжи Шорнеля, були рідкістю: «Хмельницький фортелем, яким підійшов до гетьманів, рак і до нас підходить, благає нас і просить про мир шляхом трактатів, а сам насилає на нас своїх полковників, а інше селянство, збунтоване своєю факцією (рухом), штовхає на панів, сам же буцімто не знає про це, нацьковує... а потім на нас, знесилених, сам зміцнившись, *ag-gredietur* (вдарить)».

Тим часом комісари, визначені для переговорів з Хмельницьким, у листі до сенаторів від 27 серпня доповідали, що шанси на порозуміння з козаками мізерні. Однак Адам Кисіль вирішив довести свою місію до кінця й того-таки дня вислав листа Хмельницькому. В ньому не було вже й сліду пихи, якою позначені попередні листи воеводи:

«А В. М., упавши долілиць, скорися милості Божій, і не бажай останнього пролиття християнської крові. Чи ж не знаєш про Бога на небі, який усе бачить? У чому ж завинила перед тобою наша вітчизна, яка Тебе вигодувала? Що ж будівлі й вівтарі того Бога, який дав життя світові? Що ж із нами, котрі В.М-ті й Війську Запорізькому виявили свою прихильність, а з іншими, котрі, принаймні, ні в чому не винні?.. Шість днів від дати цього листа чекатиму резолюції В.М-ті там, де поблизу війська Речі Посполитої... або ж уже Річ Посполита, така проклята перед Господом Богом своїми підданими в ненависті своїй, має віддати все на декрет Божий і від нього очікувати помсти»³³.

Адамові Киселю не довелося чекати відповіді всі шість днів, він отримав її вже наступного дня. Бо Хмельницький чекав лише прибуття татар, а лист Киселя давав йому чудову нагоду виграти час. Отож козацький гетьман запросив комісарів під Костянтинів, щоб розпочати розмови. Адам Кисіль уже саму згоду Хмельницького почати переговори розцінив як свій власний успіх. Однак уже ніхто не поділяв оптимізму брацлавського воєводи. Між Киселем і регіментарями, які очолювали війська, зібрані під Плинянами, дійшло навіть до відкритого конфлікту. Але Кисіль з упертістю, гідною кращого застосування, ішов раз обраним шляхом і кожен лист Хмельницького, який зволікав, брав за чисту монету.

Тим часом обидва війська стали навпроти, але ніхто не починав наступальних дій. Поляки надалі сперечалися між собою. А козаки чекали татар. 20 вересня 1648 р. польські частини рушили з-під Львова і стали табором в околицях Костянтинова. Неподалік у Пилявцях сконцентрувалися головні козацькі сили. В польському таборі відбулася нарада, у якій брали участь понад 40 комісарів. Всі згоджувалися на тому, що слід рушити проти Хмельницького. Але війська надалі стояли. 21 вересня й наступного дня сталися перші збройні сутички, в яких перемог-

ли поляки. Та коли поширилися чутки про наближення татар, «у ніч... з 22 на 23, коли старші, не виявивши будь-кому цей намір, потай кинулися втікати, всі розбіглися: вози, харчі, зброю, здобич покинули першому, кому всміхнеться щастя... Діялося це в такій паніці й поспіху, що деякі до обіду втекли на 18 миль. Отак втікали, ніким не переслідвані, не пам'ятаючи про шляхетство, про сором, про те, в якому становищі залишається Річ Посполита»³⁴.

Будь-який коментар до слів канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілля здається зайвим. Додамо лише, що як українські, так і татарські джерела підкреслюють факт втечі поляків з поля битви на саму лише звістку про наближення татар. Під Пилявцями остаточно розвіявся міф про військову потугу Речі Посполитої. Це мало колосальне значення для подальшого розвитку ситуації. В цьому відразу ж переконалися комісари Речі Посполитої, які в лютому 1649 р. прибули до Переяслава на розмови з Хмельницьким: «Промовляло й полковників кільканадцять, як Яшевський, ясно кажучи: «Минули вже часи, коли нас сідали ляхи. Над нашими людьми, християнами, сильні були драгунами. Тепер їх не боїмося. Побачили ми під Пилявцями: не ті то ляхи, що раніш бували й били турків, москву, татар, німців. Не Замойські, Жулкевські, Ходкевичі, Хмелецькі, Конецпольські, а Тхужовські, Заячковські, діти, в залізо повбирані. Померли від страху, тількино нас побачили й повтікали, хоч татар спочатку, в середу, було не більше 3000. Коли б, ох, були до п'ятниці почекали, жоден би до Львова живим не втік»³⁵.

Цього разу Хмельницький пішов «шляхом перемоги» й козацько-татарські сили вирушили до Львова. 6 жовтня до міста підійшли перші татарські роз'їзди. А попереднього дня Львів покинув разом зі своїм військом князь Ярема Вишневецький, вирушивши на Замостя. Його від'їзд мав усі ознаки втечі. 8 жовтня під мури міста підійшли головні сили Хмельницького. Почалася облога Львова. Ситуа-

ція, у якій опинився Львів і його мешканці, видавалася безнадійною. Попри героїчне рішення спалити передмістя, ухвалене міськими райцями, здавалося, що кожний наступний штурм має закінчитися вторгненням козаків разом з татарськими союзниками до міста. Зрештою, самі мешканці вважали, що завдячують порятунком чудові, здійсненому блаженним Яном з Дуклі.

Через рік після відходу козаків місто спорудило перед костелом Бернардинів колону зі статуєю Яна з Дуклі, а посередині вмістили напис: «Місто Львів Яном з Дуклі 1648 чудом визволене від облоги Богдана Хмельницького й Тугай-бея, татарського хана, поставило цей пам'ятник, 1649». Але львів'яни ніколи не думали про безумовну капітуляцію й готові були до кінця боронити своє місто, вписуючи при цьому славному сторінку в історію людства. Бо коли Хмельницький зажадав від них видачі жидів, стверджуючи, що вони є причиною війни і за їх гроші наймали війська проти козаків, львів'яни гордо відповіли йому, що жиди — піддані короля й Речі Посполитої, а не міста, з мешканцями якого готові жити й умерти, й не може бути мови про їх видачу.

За тиждень до початку облоги Львова Річ Посполита втратила останній символ своєї влади над Україною. Фортеця Кодак капітулювала перед полками Максима Нестеренка, Прокопа Шумейка і Яцька Вовченка. Невеликою втіхою був факт, що капітуляція була почесною і Нестеренко урочисто присягнув, що дотримається її умов.

Основною причиною прийняття Хмельницьким рішення йти у глиб Речі Посполитої, крім, звісно, компрометації коронної армії під Пилявцями, були сприятливі зміни міжнародної ситуації, які відбулися з часу Корсунської перемоги. Передовсім козацький гетьман уже був певний, що Москва не прийде на допомогу Речі Посполитій. Адже 1 червня 1648 р. вибухнуло збройне повстання населення Москви.

Симптоми близької кризи в Московській державі виявилися вже в останні роки панування царя Михайла Романова. Коли після його смерті до влади прийшов щойно 16-річний син Олексій, найбільший вплив у державі здобув його вихователь Борис Морозов. Небавом навколо Морозова сформувалася нова еліта влади. Таємницею полішинеля були величезні зловживання групи всемогутніх бояр, що стояли за Морозовим. Ситуацію різко погіршило впровадження нового, вищого соляного податку. 17 травня Олексій Михайлович залишив столицю й подався у Троїце-Сергіїв монастир. Коли повертався 1 червня, шлях йому перепинили натовпи простолюду. Цареві намагалися вручити петицію з вимогою покарати винних у зловживаннях. Але царська охорона впоралася з демонстрантами.

Наступного дня під час урочистої процесії до Стрітенського монастиря цареві знову намагалися вручити петицію. Схопили навіть за вуздечку коня, на якому їхав Олексій Михайлович, і бояри, які його супроводжували, змушені були прийняти петицію. Але її порвали й кинули в натовп, а цар безпечно сховався за мурами Кремля. Однак збуреним натовпам вдалося вдертися на кремлівське подвір'я. Коли на додаток практично всі стрілецькі полки відмовилися брати участь у придушенні бунту, цар був змушений піти на поступки. В руки натовпу було видано двох найближчих співпрацівників Морозова — Плещеева й Траханіотова, а його самого ув'язнили в монастирі. Хвиля бунтів небавом прокотилася по всій Московії, при чому найповажніші виступи відбулися на півдні. На цей факт звернула увагу Данута Черська у своїй праці про московське повстання, пишучи, що посилення заворушень на півдні може мати зв'язок з повстанням на Україні. Більше того, відомості про успіхи повстання Хмельницького могли бути одним із чинників, що викликали вибух повстання у Москві. В кожному разі Хмельницький з великим полегшенням сприйняв повідомлення про події у Москві.

Такі ж сприятливі для козацького гетьмана зміни сталися у внутрішній ситуації Туреччини. 8 червня 1648 р. яничари здійснили палацовий переворот:

«З Варшави писали до комісарів, аби прискорили мир, бо волоський воєвода сповістив коронного підчашого, що турки замкнули свого цісаря у в'язниці й обрали на його місце сина, восьмилітнього хлопця. Той наказав, щоб татари вдарили всіма силами на Польське Королівство, а він сам хоче йти за ними»³⁶.

Найправдоподібніше однією з причин бунту яничарів було невдоволення політикою султана Ібрагіма щодо Речі Посполитої, зокрема заборонаю татарам надавати допомогу Хмельницькому. Таку точку зору підтверджують наведені вище слова. Наскільки діаметральним був поворот у турецькій політиці щодо подій на Україні, найкраще свідчить лист нового візира Суфі Мехмеда, адресований канцлерові Оссолінському, в якому той радив, щоб Річ Посполита спочатку виконала умови перемир'я з султаном і заплатила татарам належні упоминки, а лише тоді скаржилася на хана. Ідентичного за змістом листа отримав і примас Матвій Лубенський.

Зміни, що відбулись у столиці над Босфором, гарантували Хмельницькому передусім подальшу татарську допомогу й одночасно створювали перспективу отримання допомоги з боку Високої Порти. 23 жовтня татари, взявши величезний викуп і тисячі бранців, відійшли з-під Львова у напрямку на Кам'янець-Подільський. Наступного дня до Замостя рушив Хмельницький. У перші дні листопада козацька армія разом з нечисленними допоміжними частинами татар стала під мурами Замостя. Від Вісли її відділяло дещо більше 100 кілометрів. Дальша доля Речі Посполитої значною мірою залежала від результатів елекції. Виборів нового короля чекав під Замостям і Богдан Хмельницький.

Елекційний сейм розпочав засідання 6 жовтня 1648 р. богослужінням, яке відправляв примас Польщі Матвій

Лубенський, під час якого виголосив проповідь львівський канонік Стефан Виджга. Спочатку Хмельницький був прихильником кандидатури семигородського князя Юрія I Ракоці або його сина Зигмунта. Це було результатом зусиль, яких доклав князь, щоб здобути прихильність козацького гетьмана. Краківський воєвода Станіслав Любомирський у листі до канцлера Оссолінського писав: «Ракоці багато робить, сподіваючись на Хмельницького. Між іншим, запропонував йому коронне гетьманство»³⁷.

Головними прихильниками родини Ракоці в Польщі були: Януш Радзивілл, голова потужної партії Радзивіллів біржанських, прихильність якого семигородський князь здобув завдяки молдавському господареві Василю Лупулові, тестеві Януша, і князь Ярема Вишневецький. Це набуває своєрідного колориту порівняно з підтримкою, якої надавав семигородській кандидатурі Богдан Хмельницький. Несподівана смерть старого князя Юрія I Ракоці (11 жовтня 1648 р.) перекреслила мрії родини Ракоці про польську корону. У цій ситуації єдиними кандидатами на корону, що мали реальні шанси на перемогу в елекційній боротьбі, були двоє рідних братів померлого короля: Ян Казимир і Кароль Фердинанд. Обидва були синами Зигмунта III і його другої дружини великої княжни Констанції, дочки Карла Габсбурга, великого князя Штірії, Карінтії і Країни, та Кристини Віттельсбах. Нагадаємо, що Владислав IV був сином Зигмунта III і його першої дружини Анни, старшої сестри Констанції. Обидва королевичі мали майже однакову підтримку. Речі Посполитій загрожував довгий період безкоролів'я, або, що гірше, одночасний вибір Яна Казимира і Кароля Фердинанда. Лише відмова Кароля Фердинанда від права на корону відвернула братовбивчу боротьбу. Головним винуватцем того, що Кароль Фердинанд відмовився від престолу був Богдан Хмельницький, вірніше його 200-тисячна армія, що стояла під Замостям. 6 листопада Хмельницький через одно-

го з полонених рейтарів передав листа Вишневецькому, в кінці якого дописав такі слова: «Чого нам дуже шкода, що через якихось двох людей, князя Вишневецького й коронного хорунжого, через молодий їхній розум, вітчизна наша в ніщо перетворюється. Над цим змилуйся, Господи Боже, аби, до вас дійшовши, з ласки Божої мир запанував і аби ми щасливо дочекалися в Короні Польській пана, якого нам Господь Бог благословить. А саме: ми б собі бажали вродженого пана, королевича його милість Казимира, якому дай, Господи Боже, аби як святої пам'яті батькові його і святої пам'яті рідному його братові Владиславу IV, пану нашому милостивому, віддавали підданство службою своєю, вірно зичимо»³⁸.

Хмельницький добре усвідомлював, що цього листа негайно перешлють до Варшави. І справді, ще того самого дня опівночі спеціальний гінець забрав листа і, очевидно, вже 8 листопада він був у руках Вишневецького. На тридцятому засіданні елекційного сейму, 12 листопада, князь вирішив оголосити його зміст.

З моменту відречення Кароля Фердинанда доля елекції була вирішена. 17 листопада Яна Казимира було обрано королем Польщі. Кораною він завдячував головно Єжи Оссолінському. При цьому великий коронний канцлер не зупинився перед новим порушенням законів Речі Посполитої, яким було проведення елекції перед присягою кандидата щодо *pacta conventa* (угода шляхти з новим королем). Ян Казимир зробив це щойно 20 листопада, і в цій ситуації вони залишились ідентичними з тими, які прийняв Владислав IV.

Цей черговий фортель Оссолінського, безумовно, запобіг подальшому ослабленню королівської влади. Та найбільше обурило шляхту не це. Канцлера звинувачували передусім у порушенні засади вільних виборів. Саме так усі зрозуміли використання Оссолінським у елекційній боротьбі підтримки, наданої кандидатурі Яна Казимира.

мира Богданом Хмельницьким. В одному з численних пасквілів, які з'явилися у цей час, читаємо:

*В Україну їде він [Оссолінський — Я. К.] бунтувати козаків.
Та вмирає Владислав, він проблему має
І до себе потаємно так він промовляє:
Вмер король, та я живий, і subiectum [здатність підробляти] маю.
Що найкраще, як ніхто, всякі штучки знаю.
Казимира оберуть, хоч не хочуть всюди,
Бо ж за нього голосують бозна-які люди...
Що вчинити, написати Хмельницькому листи,
Щоб наблизився, а дійдуть про це сюди вісті,
Полякаються всі зразу й елекцію скінчать,
А я собі звеселюся, що корону згіршив...
Ті лайдаки in viscera [всередині] Хмеля надурили,
Потім свого короля парфумами вмили³⁹.*

Зараз нас не цікавлять клопоти канцлера, хоч нагадаємо, що вже сучасники відчитували ініціали ICR (Ioannes Casimirus Rex) як Initium Calamitatis Regni (Початок Недолі Королівства). Що все-таки схилило Богдана Хмельницького до підтримки кандидатури Яна Казимира? Найлегше було б ствердити, що він просто став на боці тих, хто прагнув розв'язати конфлікт на Україні шляхом переговорів з козацчиною. Опинившись між войовничою партією Кароля Фердинанда на чолі з Вишневецьким і угодовою, очоленою Оссолінським, він практично не мав вибору.

Однак Богдан Хмельницький висловився за Яна Казимира не лише з суто кон'юнктурних міркувань. Його рішення впливало з глибокого переконання у слушності прийнятої після Корсуня політичної програми, що зводилася до гарантування козащині прав і привілеїв, які вона мала перед поразкою Павлюка. Хмельницький вірив у цей час, що такі гарантії може надати тільки король, але за умови, що його позиція в державі значно посилиться.

До посилення королівської влади прагнув і Оссолінський, і в цьому пункті дороги канцлера й досі самозваного козацького гетьмана зішлись. Хмельницький у листі до Яна Казимира писав: «А що більше, як ми виrozumоли від полонених з поконаного квартяного війська, що Вашу Королівську Милість, нашого милостивого пана й дідича, королем мати не хочуть: ото ж ми, бачачи це з усім Військом Запорізьким, вірними слугами Вашої Королівської Милості, що думають про іншого короля, рушили були навмисне для того, щоб за волею Вашої Королівської Милості, нашого милостивого пана, вже тих короліків побічних не було. Про це Господа Бога просимо, аби Ваша Королівська Милість, наш милостивий пан, рачив бути самодержцем, як і інші королі, а не так як святої пам'яті їх милості предки Вашої Королівської Милості власне в неволі були»⁴⁰.

Ще перебуваючи під Львовом Хмельницький вислав до Варшави посольство, яке мало подати козацькі вимоги. Його очолив уже відомий нам ксьондз Андрій Мокрський, а до його складу входив двоюрідний брат Богдана Захарій Хмельницький. З-під Львова посли виїхали 15 листопада і вже за дев'ять днів були в столиці. Вони привезли з собою «*Кондиції, послані до Варшави на ім'я Хмельницького молодшого і ксьондза Мокрського*», неоціненне джерело, що розповідає про зміну позиції Хмельницького після Пилявців.

Перший пункт «*Кондицій*» в принципі залишився незмінним порівняно з «*Інструкцією*», з якою до Варшави прибув Вешняк. Другий пункт був, з одного боку, найсуттєвішим, але з іншого викликав великі суперечки: «Аби квартяного війська не було, а вони самі боронитимуть Річ Посполиту». Чи це було поверненням до вимоги виділення території, що перебувала під безпосереднім контролем козаків? Як пригадуємо, така вимога з'явилася в період битви під Жовтими Водами, але стосувалася території,

розташованої за Білою Церквою. Саме доти тоді фактично сягала гетьманська влада. Тепер же вона поширилася далеко поза межі українних воєводств, тобто Брацлавського, Чернігівського й Київського. Усунення з цих теренів кватртяних військ означало на практиці відмову Речі Посполитої від контролю над цією територією. Приватні почти, навіть якби вони залишились у магнатських маєтках, абсолютно не забезпечували інтереси Речі Посполитої, захищаючи лише володіння «кресових короленят». Але лаконічність цієї вимоги схиляє до негативної відповіді на це питання. Це, радше, була спроба перевірки, на які поступки готова піти Річ Посполита.

Третій пункт документа не потребує коментаря:

«Аби Хмельницькому дали на Україні староство, яке йому сподобається, а до того староства на двадцять миль ґрунту», подібно, як пункти четвертий і сьомий, що стосуються вибачення всього, «що сталося».

П'ятий, шостий і восьмий пункти містять значне розширення козацьких вимог: «Аби вільно на море виходити, коли захочуть і якою купою захочуть. Аби судилися правом литовських татар, а литовські татари судяться таким правом, як шляхта; аби не були під владою пп. коронних гетьманів, а тільки під владою короля йогомості і свого з-посеред козаків гетьмана мали»⁴¹. Найсуттєвішим з цитованих пунктів здається шостий пункт, оскільки вимога зрівняння козащини в правах зі шляхтою до листопада 1648 р. не з'являлася в жодному спискові козацьких домагань.

При порівнянні травневої «Інструкції» з листопадовими «Кондиціями» впадає в очі відсутність у останніх будь-яких скарг на державців чи козацьких полковників, які значною мірою становили зміст «Інструкції». В «Кондиціях» бракує також вимог релігійного характеру, але вони містилися у вже цитованому листі до Яна Казимира. Натомість у них є пункт, що стосується безпосередньо геть-

мана. Це свідчить про посилення позиції самого Хмельницького. Водночас мусимо ствердити, що політична програма, викладена в «Кондиціях», далека від радикалізму і в засаді не виходить за межі мети, накресленої у травні 1648 р. Багато пунктів сформульовані неточно й можуть інтерпретуватися дуже довільно, як, скажімо, другий чи шостий пункти. Це було результатом непевності, характерної для Хмельницького і його найближчого оточення під час елекції Яна Казимира. Щоправда, вибори короля відбулися згідно з козацькими «побажаннями», але позиція, яку він займе в питанні подій на Україні, залишалася цілковитою загадкою.

Хмельницькому не довелося довго чекати її розгадки. Вже 14 листопада, тобто того дня, коли він переконався у своїй елекційній перемозі, Ян Казимир вислав до Хмельницького свого секретаря Якова Смяровського, який дістався до Замостя 18 листопада. Кароль Шайноха у додатках до своїх *Двох літ історії нашої* подає лист Мартина Дембіцького, з якого ми дізнаємося про результати цього посольства і про факт, що посланець Яна Казимира по дорозі розминувся з Мокрським, який їхав до Варшави: «Пана Хмельницького застали в Лубуньках, милю за Замостям, який уже ординував (відсилав) козацькі полки під Люблін, а Тугай-бея з 40000 під Варшаву, і так його застали, що вже й гармати стояли під запрягом. Та тільки-но дали йому листа короля йогомості, відразу наказав повертатися під Чермин до Бродів і до Підгірців... Ксьондза Мокрського послав до короля йогомості, який розминувся з ним».

Смяровський повернувся до Варшави 3 грудня. Тим часом Мокрський уже повертався до Хмельницького. Бо король відіслав його 1 грудня з приватним листом і зробив це всупереч волі більшості сенаторів. Ян Казимир дякував за: «Перше висловлення вірного підданства вашого, яке ви вже нам, коли ми з милості Божої сіли на троні, від-

дали через велебного ксьондза Андрія Мокрського» й повідомляв козацького гетьмана про свою елекцію: «Не оминули й ми за давніми звичаями сповістити вас щодо елекції нашої і милістю нашою королівською через спеціального нашого посла, шляхетного Станіслава Холдаковського, вже засвідчили».

Перш ніж перейти до подальшого розгляду королівського листа, затримаймося на останньому з цитованих речень. Адже воно безпосередньо пов'язане з зачепленою вже проблемою прийняття Мокрського всупереч волі сенату, який, ознайомившись із «Кондиціями», привезеними козацькими послами, вирішив затримати останніх, а Хмельницькому надати ухильної відповіді, принаймні до моменту відступу козацьких військ у глиб України. З цією метою королівський універсал антидатовано так, щоб складалося враження, ніби він писаний перед прибуттям Мокрського до Варшави. Власне з цим універсалом до Хмельницького вислали Станіслава Холдаковського. Це рішення прийняли на останньому засіданні сенату, закриваючи засідання елекційного сейму.

Ян Казимир листом, врученим Мокрському, практично перекреслив заходи сенаторів, оскільки прийняв усі вимоги, привезені Мокрським і Захарією Хмельницьким, поставивши при цьому умови, які козацький гетьман, з огляду на наступ зими, все одно збирався виконати: «Аби ви, однак, негайно повернулися на свої звичні місця, згромаджене поспільство розпустили, татар, щоб далі не чинили спустошення наших держав, відправили, а до нас якнайшвидше вислали ваших послів і чекали наших комісарів»⁴².

Тим часом разом зі Смяровським до Варшави прибули нові козацькі послы. На чолі посольства стояв Іван Пиря, а до його складу входили: Дмитро Черкеський, Матвій Пладкий і Богдан Сокольницький. Послы заявили, що Хмельницький припинив облогу Замостя й відіслав та-

тар. Одночасно просили, щоб комісію, яка мала вести переговори з козацьким гетьманом, знову очолив Адам Кисіль. Отож, як бачимо, Хмельницький випередив наведені вище королівські вимоги, і коли Мокрський, який їх віз, ще не проїхав Мазовша, виявилось, що вони вже практично виконані.

На прибуття посольства Гирі Ян Казимир відповів листом від 21 грудня, у якому послідовно, пункт за пунктом, повторив обіцянки, що містилися в листі від 1 грудня. Після цього, мабуть виходячи з засади, що Хмельницькому добре відомий обсяг королівської влади в Польщі, дописав: «А що на тій Комісії буде обговорене, те за суплікою послів від Війська нашого Запорізького на щасливому, дасть Бог, Коронаційному Сеймі хочемо затвердити»⁴³.

24 листопада Хмельницький згорнув облогу Замостя й через Сокаль-Дубно-Остріг-Житомир рушив до Києва. Цей крок у історіографії зустрів багато суперечливих оцінок. Ми знаємо, що й серед козацької старшини на чолі з Кривоносом було багато противників повороту над Дніпро. Українська історіографія закидала Хмельницькому угодовське ставлення до Речі Посполитої. Найперше зробив це Михайло Грушевський, пишучи, що після Пилявців Хмельницький «міг уздовж і впоперек перейти не лише всю Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу, не зустрічаючи жодного опору... Але Хмельницький не думав про це, він вважав, що й так завдав достатнього удару маєстатові Речі Посполитої». Кароль Шайноха пояснював відступ козаків з-під Замостя причинами радше ірраціональними і приписував його опікунчому духові, що допоміг пригнобленій Польщі.

Тверезіше оцінювали ситуацію сучасники. Канцлер Радзивілл вважав, що відхід козаків з-під Замостя був поважною помилкою: «Все-атаки найгіршого не трапилось, бо можливість, яка випала, врятувала змучених і змушених зимою до відступу козаків, натомість нас, які в цей

час могли б учинити помсту, затримала, й ми воліли думати про приватну, а не про громадську помсту»⁴⁴.

Пишучи про приватну помсту, литовський канцлер мав на увазі вимогу покарання винних у Пилявецькому розгромі, на якій практично розбилися засідання елекційного сейму. У цитованих вище реченнях міститься вся правда про мотиви, якими керувався Хмельницький, приймаючи рішення про припинення облоги Замостя. Козацький гетьман, крім політичного таланту, був також обдарований рисою, яка дозволяла йому використати цей талант — далекоглядністю, поєднаною з умінням тверезо оцінювати ситуацію. Адже становище козацької армії було, попри видимість, тяжким. Хмельницький так само добре, як і Радзивілл, усвідомлював той факт, що з настанням зими його армія перетвориться в недисципліновані «свавільні купи», з якими коронні хоругви, звичні до бою в зимових умовах, легко справляться. Королівська ініціатива дозволяла уникнути цієї небезпеки. Тим більше, що серед козацьких військ, які стояли під мурами Замостя, спалахнула епідемія, яка буквально десяткувала козацькі полки. Не оминула вона й козацьких полковників: саме тоді помер Максим Кривоніс.

Богдана Хмельницького під час відходу від Замостя супроводжував королівський посол Станіслав Холдаковський, який після повернення в листі до львівського старости Адама Сенявського писав: «З ласки Божої і на щастя його королівської милості, нашого милостивого пана, я повернувся до пана Хмельницького, старшого Війська Запорізького, з запевненням і постановою про мир, котрого провів аж під Паволоч до Білополя, де при мені одне військо розпустив, а друге мав у Києві розпустити. Гармат частину мав позичити в Києві, а інші в Переяславі. Там з ним постановив, аби шляхта безпечно в домівках своїх жила, де універсали свої по всій Україні розіслав, щоб усюди селяни панам своїм усілякий послух і підданство

виявляли... І те постановив з ним, про що й сам дуже просив, аби вашності милостиві пани всі злочини й провини, якими образив величність Божу і його королівської милості, рачили вибачити»⁴⁵.

Ми маємо один зі згаданих Холдаковським гетьманських універсалів. Хмельницький видав його в Острозі 12 грудня 1648 р. Характерне його закінчення: «Котрий універсал у Львові прочитавши, просимо, аби й до Кам'янця-Подільського відіслали, де чуємо, теж зібралось немало шляхти; до якої вдруге якнайпильніше віддаємося з найпокірнішими нашими послугами»⁴⁶. Отож, як бачимо, Хмельницькому залежало, щоб особливо в Україні повірили в його щире бажання згоди з Річчю Посполитою.

Того самого дня, що й Хмельницький, Ян Казимир також видав у Варшаві універсал, що сповіщав про закінчення козацької війни. Водночас, згідно з волею козацького гетьмана, на чолі комісії, що мала усталити остаточні умови угоди з козацщиною, став брацлавський воєвода Адам Кисіль. До складу комісії увійшли: київський каштелян Максиміліан Бжозовський, львівський підкоморій Войцех М'ясковський, новгородський хорунжий Микола Кисіль і брацлавський підचाший Якуб Зелінський. У роботі комісії мали також брати участь королівські секретарі Захарій Четвертинський і вже відомий Хмельницькому Яків Смяровський. Попередні умови угоди, усталені Холдаковським, і склад комісії, призначеної для її завершення, здавалось би свідчили про те, що цим разом вогонь на Україні вдасться погасити остаточно.

Тим часом Хмельницький увійшов до Києва. Біля Золотих воріт його вітало православне духовенство й учні Могилянської Академії, які виголошували панеґірики на честь гетьмана-звитяжця. Отож Хмельницький почув, що він «Мойцей віри руської» і Богом даний визволитель, а на підкріплення цих слів нагадали етимологію імені Богдан, себто Богом даний.

«Йому назустріч виїхав з міста Києва сам патріарх з тамтешнім митрополитом (Сильвестром Косівим — Я. К.): подав йому біля себе на санях правицю»⁴⁷. Наочним свідком цього привітання був Єрлич, який на той час перебував у Києві: «Гетьман Хмельницький, повернувшись від Замостя до Києва, приїхав ввечері у неділю після вечірні, якого кияни удвічі, чи й удесятеро краще вітали й ушановували, ніж воєвод»⁴⁸.

У Києві Хмельницький залишався лише до кінця року. 1 січня 1649 р. він був уже в своєму улюбленому Чигирині. Там його чекала та вже знана нам кресова Єлена, *primo voto* (першого шлюбу) Чаплінська, а тепер Хмельницька. Не знаємо, коли вона покинула чигиринського підстаросту, який зараз уже не міг рівнятися з могутнім козацьким гетьманом. Натомість знаємо, за яких обставин вона формально стала дружиною Богдана Хмельницького.

Уважний читач напевно спостеріг, що Хмельницького біля київських воріт вітав «сам патріарх». Хмельницький, очевидно ще перебуваючи під Львовом, вирішив довести до кінця справу свого поновного одруження. Саме тоді він вислав до Ясс, столиці Молдавського господарства, полковника Силуяна Мужилівського, доручивши йому привезти єрусалимського патріарха Паїсія, який саме перебував там. Патріарх був потрібен козацькому гетьманові передусім з метою підкріплення його зусиль щодо московської допомоги, про що ми розповімо в наступному розділі. Оскільки ж Мужилівський діяв так справно, що Паїсій уже в кінці грудня 1648 р. був у Києві, то слод було поєднати корисне з приємним. Перш ніж перейти до розмов про високу політику, Паїсій надав Хмельницькому дрібну послугу і дав йому шлюб з Чаплінською. Шлюб, звичайно, відбувся *per procuра* (через заступників), бо, як ми знаємо, прекрасна Єлена перебувала в цей час у Чигирині. Войцех М'ясковський, до реляції якого про переговори в

Переяславі ми зараз перейдемо, у своєму діаріуші занотував кілька деталей, пов'язаних з цією подією: «Відразу після того (оголошення про шлюб гетьмана — Я. К.) з усіх гармат вдарили салют, Хмель дав за це патріархові шестеро коней і тисячу золотих, а патріарх послав жінці Хмельницького, Чаплінській, до Чигирина відпущення гріхів і подружній шлюб, чого київський митрополит не бажав вчинити через цнотливість. Послав їй при цьому подарунки: три свічки, які буцімто самі запалюються, молоко Пречистої Діви scilicet (звичайно) і цитрин миску»⁴⁹.

Отож Богдан Хмельницький повернув Єлену, але щастя з нею не зазнав. Не міг повернутися з нею над берег Тясьмину і з вікон суботівського двору милуватися безмежжям степів. Україна була охоплена полум'ям, і саме він його запалив.

1 січня 1649 р. з Варшави вирушив Войцех М'яковський. Затримка виїзду в Україну комісії для переговорів була викликана діями Оссолінського, який не хотів, щоб результати переговорів з Хмельницьким були відомі перед завершенням коронаційного сейму, що мав розпочати засідання 19 січня. Формально М'яковського затримали у Варшаві фінансові справи. Він, як сам пише, вирушив щойно 1 січня з причини «повільної видачі скарбу». Це були не єдині проблеми, які треба було подолати вже на початку подорожі. Наступні виринули 6 січня, коли М'яковський дістався до Берестя, де йому відмовилися надати ескорт.

Наступного ранку він зустрівся в Кобрині з головою комісії Адамом Кисілем і передав йому отримані зі скарбниці 10 тис. флоренів. 21 січня комісари переправилися через Случ і вїхали в межі Київського воєводства. Їм назустріч виїхали «Дунець, полковник, і Тиша, сотник... з козаками на 400 конях». 27 січня комісари зупинились у Новосілках. Тиждень вони не могли дочекатися відповіді від Хмельницького, послали до гетьмана Четвертинсько-

го, з яким попередньо домовилися, що він намагатиметься схилити Хмельницького до приїзду в Київ, і вирушили до столиці України. 6 лютого підїхали під брами міста, але їх перед комісарами не відчинили.

11 лютого до Хмельницького повернувся Четвертинський. Гетьман у цей час перебував у Переяславі і саме туди запрошував Кисіля. Зробили ще одну спробу перенести розмови до Києва. Цього разу до Хмельницького поїхали Микола Кисіль і Яків Смяровський.

Але Хмельницький залишався непоступливим. 19 лютого комісари дісталися до Переяслава: «Хмельницький, гетьман, виїхав назустріч нам на півчверті милі в поле на кількадесяти конях з полковниками, осавулами, сотниками й військовою музикою, під знаком, бунчуком і червоною хоругвою. Після привітання і козацької промови сів до нас на сани ліворуч від й. м. пана воеводи. Вїжджаючи до міста, наказав вдарити з 20 гармат і запросив до свого двору на обід».

20 лютого відбулося урочисте вручення Хмельницькому привезених комісарами гетьманської булави й королівської хоругви: «Для цього акту визначили місце на широкій вулиці перед двором Хмельницького, де поруч з ним стали також московський і угорський послы. Перед нами несли: п. Кшетовський булаву, а п. Кульчинський, київський скарбник, хоругву, а перед ними лунали гетьманські труби й бубни. Хмельницький чекав у колі в альтембасовому червоному кобеняку на соболях під бунчуком з полковниками й іншою старшиною».

Перебіг урочистостей порушив козацький полковник Филон Джалалій, який напав на брацлавського воеводу з криком: «І ти, Кисілю, кість від кості нашої, відщепився, а пристаєш з ляхами!». Лише втручання Хмельницького перешкодило вхопитися за шаблі. Адам Кисіль вручив козацькому гетьманові листи, комісарський креденс і гетьманську булаву з туркусами, а Микола Кисіль, новгород-

ський хорунжий, червону хоругву з білим орлом і написом: «Joannes Casimirus Rex Poloniae».

Того ж дня почалися переговори. Кисіль звернувся до Хмельницького, «показуючи йому, які великі подарунки отримує нині від й.к. мості, що афектував (підкреслив): найперше амністія його минулих справ і злочинів; далі вільність старовинної грецької віри; аукція (збільшення кількості) реєстрового війська з відновленням давніх запорізьких прав і свобод; врешті регімент (командування) над військом». Отож, як бачимо, це були умови, вже відомі козацькому гетьманові з королівських листів.

Відповідь Хмельницького унаочнила комісарам усю складність завдання, що постало перед ними: «За таку велику ласку, — сказав він, — яку мені й. м. король виявив через вас, що і владу над військом прислав, і минулі мої злочини вибачає, уклінно дякую. Та що стосується комісії, то її тепер складно буде проводити. Військо не разом, полковники й старшина далеко; а без них не можу й не смію нічого вчинити: йдеться про моє здоров'я». Після чого він поставив вимоги видати Чаплінського й покарати князя Вишневецького як головних винуватців війни й пригрозив Янушеві Радзивілле: «Я послав туди кілька полків, а Радзивіллові написав, що якщо він щось вчинив хоч одному християнинові, то я те саме 400 полоненим ляхам, яких маю, вчиню і відплачу по-своєму». В останньому з цитованих речень Хмельницький мав на увазі зайняття литовськими військами Радзивілла Мозиря й Турова, коли литовський гетьман «одного молодця на палю наказав вбити».

Переговори 20 лютого відбувались у напруженій атмосфері. Нещодавній козацький посол до Варшави, черкаський полковник Федір Вешняк, «з булавою кинувся на кармеліта ксьондза Лентовського... коли той лише сказав, що ті новини з Литви про Мозир і Турів можуть змінитися». Під час наступних зустрічей ситуація не зміни-

лася. Хмельницький не допустив також до зустрічі Киселя з царським послом Михайловим, який на той час перебував у Переяславі. Всі аргументи, які висували Кисіль та інші комісари, не діяли на Хмельницького.

Врешті 23 лютого козацький гетьман виклав свою позицію: «Шкода говорити много. Коли мене Потоцькі шукали за Дніпром, був час трактувати зі мною; після Жовтоводської і Корсунської іграшки був час; під Пилявцями й Костянтиновом був; врешті під Замостям і коли я від Замостя йшов 6 тижнів до Києва, був. Тепер уже часу немає; я вже зробив те, про що не думав відразу і що далі замислив. Виб'ю з ласької неволі весь народ руський; а що перше за шкоду мою і кривду воював, то тепер воюватиму за нашу православну віру. Допоможе мені в цьому вся чернь, до Любліна, до Кракова, і я від неї не відступлюся, бо це права рука наша. А щоб ви не розбили селян і не вдарили на козаків, матиму 200000-300000 своїх і всю орду при цьому. Тугай-бей на вороному біля мене, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готовий відразу вчинити все, що я захочу. Вічна з ними наша козацька приязнь, якої світ не розірве. За кордон на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу; досить тепер маю на Україні й Поділлі і Волині; досить відпочинку, достатку й пожитку в землі й князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи». І дуків, і князів туди зажену, а будуть із Завісля каркати, то й там їх напевно знайду. Не стане мені нога жодного князя й шляхетки в Україні, а як захоче котрий з найменших хліба, нехай Військові Запорізькому послушним буде, а на короля не каркає».

Слова Хмельницького вже містять виразну політичну концепцію майбутнього України. Адже гетьман говорить про Руське Князівство по Львів, Холм і Галич, збудоване з татарською допомогою. У світлі джерельного матеріалу трудно вирішити проблему можливої залежності цього

князівства від Речі Посполитої. В кожному разі Хмельницький у лютому 1649 р. твердив: «Король королем буде, аби карати шляхту й стинати дуків і князів, аби бути собі вільним... Це правда, що я малий, лихий чоловік, але Бог дав мені так, що я єдиновладець і самодержець руський. Нехай буде король королем, як йому випадає».

Єжи Оссолінського найбільше мали вразити слова Хмельницького, що «на турків і татар» він не піднесе шаблі. Адже канцлер надалі прагнув вирішити українську проблему шляхом реалізації планів померлого короля й був переконаним, що будь-які поступки з боку Речі Посполитої є лише засобом схилити козащину до війни з «потугою півмісяця».

Однак Адам Кисіль не збирався відступати й хотів успішно завершити початі переговори. Найперше він хотів усталити з Хмельницьким якісь конкретні постанови. На перший план виступила спроба окреслити величину реєстру, але вона закінчилася безуспішно. На пропозицію встановити кількість реєстрових козаків у 12 чи навіть 15 тисяч «відповів Хмельницький: «Нащо писати стільки і стільки? Не стане того, буде 100000: буде стільки, скільки я захочу».

Тоді брацлавський воєвода хотів принаймні отримати запевнення про повернення польських полонених і припинення кривавих переслідувань, якими відзначався брацлавський полковник Данило Нечай. Однак і цим разом успіху не було досягнуто. «Я не казав невинних вбивати, — відповів Хмельницький, — але тих, хто до нас пристати не хоче або у віру нашу хреститися. Вільно мені там правити: я там пан; я воєвода київський. Дав мені це Бог через мою шаблю; і що більше, шкода говорити».

Врешті лише 25 лютого Киселеві вдалося отримати від Хмельницького письмові умови можливої угоди.

Гетьман «казав конципувати (укладати) пункти, і ті, які йому подобатимуться, обіцяв підписати, а сума їх така:

а) щоб ніде в Київському воєводстві не було унії,
б) щоб київський митрополит отримав місце в сенаті,
в) також воєвода з каштеляном щоб були грецької віри,
г) римські костели, які зруйновано нанівець і тіла з могил викинуто, ксьондзів повбивали, потопили, так як є, тепер мають залишатися цілими,

д) крім єзуїтів, які є причиною всіх заворушень».

П'ять цитованих пунктів доводять, що Хмельницький вже трактував релігійні справи суто інструментально, використовуючи їх для досягнення політичних цілей. Повертаючись до вже зазначеної проблеми появи в поглядах Хмельницького конкретної політичної концепції, вимога місця в сенаті для митрополита й посад воєводи й каштеляна для православних нібито свідчать, що козацький гетьман бачив своє князівство в тісному зв'язку з Річчю Посполитою.

25 лютого Хмельницький ще не знав, що між Яном Казимиром і Яремою Вишневецьким під час коронаційного сейму сталася гостра сутичка, яка практично виключила можливість вручення великої коронної булави князеві. Про це свідчить наступний пункт: «Аби князь Вишневецький, як автор другої війни, жодним чином не був коронним гетьманом, інакше з ним жити й пустити в Україну не хочу».

Наступний пункт практично означав фіаско комісії Киселя: «Закінчення комісії і складення реєстрів відкладене до весни, до руських Зелених Свят, до першої трави, під ріку Русаву; що тепер, через віддаленість полків і голод, не могло бути. На цю комісію вимагаю, щоб був виданий Чаплінський».

Для нас надзвичайно важливими є пункти «і» та «к»:

«і) Тим часом коронні й литовські війська не мають входити в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець,

Гула село Війська Запорізькі не мають переходити за ті ріки».

Останній пункт містив обіцянку видати на «наступну комісію» всіх в'язнів за умови «аби й Чаплінського видали в той час».

Від травня 1648 року це була вже третя політична програма, сформульована Хмельницьким. Бо саме він був її творцем, а на багатьох елементах цієї програми гетьман наставляв навіть всупереч думці козацької старшини. Цього разу впадає в очі її конкретність, що була результатом прийнятої Хмельницьким політичної концепції.

Було очевидним, що комісари Речі Посполитої не могли погодитися на прийняття запропонованих Хмельницьким розв'язань, хоча й так були схильні до значних поступок: «Ми не хотіли приймати цих пунктів, а так, як пропонували, аби коронним військам можна було заходити по ріку Случ і по Бар, Винницю, Брацлав, а не Кам'янець... Але... опору жодним чином не могли подолати. Він перекреслив наші пункти і наказав нам готуватись у дорогу лише з одним листом, готовий до швидкої війни. Довелось нам *invitis* (всупереч бажанню) дозволити ще й те, аби тільки самим вирватися з тиранських рук і застерегти короля й Річ Посполиту»⁵⁰.

26 лютого 1649 р. комісари виїхали з Переяслава, забираючи з собою підписані Хмельницьким *Пункти супліки до й. к. мості й Речі Посполитої Війська й.к. мості Запорізького* і «два листи: один до короля його мості, другий до пана канцлера» та «в подарунок валаха сивого і в торбині 500 чи 600 червоних золотих». Отримані гроші Кисіль відразу ж роздав серед польських полонених у Переяславі. Згадана супліка разом з підписаними так само Хмельницьким *«Пунктами ясновельможного й. мості воєводи брацлавського і їх мм. панів комісарів, й. к. м. посланих, з Богданом Хмельницьким, гетьманом запорізьким, постановлені і з усім військом, дня 24 м-ця лютого,*

1649 року» повторювали домовленості, записані Войцехом М'ясковським 23 лютого.

У зворотній дорозі комісари переконалися, що з постанов, яких попередньо досягнув під час переговорів Холдаковський, також залишилося небагато. Єдиним результатом проведених у Переяславі переговорів було перемир'я до руських Зелених Свят, які в 1649 р. припадали на 23 травня.

В перші дні січня 1649 р., коли Войцех М'ясковський уже вирушив на Україну, Ян Казимир також покинув столицю й подався до Ченстохови, «щоб скласти подяку за одягнену на скроні корону». Та основною метою королівської подорожі був Краків, оскільки там 17 січня мали відбутися коронаційні врочистості, після чого на 19 число було призначено початок засідань коронаційного сейму. Ян Казимир прибув до Кракова 10 січня й обрав собі за садибу не замок, а Лобзів. 15 січня стався вже згаданий конфлікт короля з руським воєводою, князем Яремою Вишневецьким. Того дня «тіло Владислава-людини віддавали землі, дотримуючись усього того, що мало відбуватися при похованні королів... Службу божу відправляв архієпископ, а після закінчення молитви познанський єпископ виголосив досить гарну орацію. Ми, чиновники, поламали наші знаки влади, і цим шумом склали жертву тіням короля. Оскільки [новий] король [звичайно] віддавав рештки поламаного знаку королівської хоругви в руки гетьманів, отож, хоч і тимчасово, Вишневецького призначили вождем, але він чекав цього, як заступник командувача військом. Але король, поминувши його, на його невдоволення, віддав ці рештки в руки слуги».

Автором щойно цитованої реляції є Альбрехт Станіслав Радзивілл, який стояв осторонь від цієї боротьби партій, але схилився радше до концепцій Оссолінського; звідси його твердження, що Вишневецький розраховував на підтвердження королем його гетьманського звання. На-

справді Ян Казимир був зобов'язаний це зробити, оскільки в силу рішення елекційного сейму саме в руки Вишневецького було передане головнокомандування, що було рівносильним з виконанням ним функцій великого коронного гетьмана. Позбавити його цієї посади король міг лише після коронації. Крок Яна Казимира князь сприйняв як особисту образу, що було цілком зрозумілим за вказаних обставин. Щоправда, король, враховуючи страшні наслідки своїх дій, врешті відіслав древко хоругви Вишневецькому, та це вже не змінило факту, що цей інцидент остаточно порізнив найпотужнішого маґната Речі Посполитої з королем. Результати цього Ян Казимир відчув уже на початку засідань коронаційного сейму.

Король прагнув обрання маршалком сейму тодішнього краківського генерального старости Єжи Себастьяна Любомирського. Проти цієї кандидатури рішуче виступили мазовецькі послі, доводячи, «що серед послів не можуть засідати ті, хто під Пилявцями покинули табір перед козаками». А Любомирський у період битви під Пилявцями був одним з військових комісарів. Протест мазовецьких послів успішно заблокував початок засідань. Тим більше, що з черговою протестацією виступили депутати Руського воєводства, вчинивши це, безумовно, за порадою свого воєводи. Протягом тижня палата не могла впоратися з процедурними проблемами. В цей час, між іншим, тривали посольські руги, тобто усунення послів, обраних з порушенням законів Речі Посполитої.

Тим часом вдалося домогтися лише згоди сенату на шлюб Яна Казимира з вдовою Владислава IV. В цьому випадку королівська пропозиція співпадала з інтересами сенаторів, отож усю справу вирішили практично відразу. При цьому використали аргументи, які подіяли на найширші кола шляхетського суспільства: «Оскільки ж і різні випадки трапляються, і королівська скарбниця вичерпана, а коли б з'явилася нова королева, то Річ Посполита му-

сила б подбати про видатки на посольства і її посаг, тож додано численні обставини за тим, аби вдова, дружина брата, наново коронована, вступила в подружні стосунки».

Отож, як бачимо, основним критерієм, яким керувались у цьому випадку, було піклування про власні гаманці. Коли йшлося про будь-які видатки, вдавалися до всіляких способів, щоб їх уникнути. Щоправда, громадська думка загалом сприйняла одруження короля з братовою як кровозмішання, та рішучо протиставився йому лише перемиський єпископ Павел Пясецький. Коли для формального заспокоєння сумління бракувало лише вишукування всіляких правних заковик, кожен міг підписатися під словами канцлера Радзивілла: «Я, правду кажучи, завжди був протилежної думки, та коли вже не міг перешкодити, кинув кілька таких слів: «Оскільки бачу, що духовні, керівники нашого сумління, погоджуються на королівську пропозицію, гадаю, що й мені, мирянину, випадає облишити сумніви».

Щойно 25 січня вдалось одногolosно обрати маршалка палати. Ним став перемиський підкоморій Францішек Дубравський.

Коронаційний сейм Яна Казимира є одним з найкраще досліджених сеймів з часів першої Речі Посполитої. Цим ми завдячуємо передусім Стефанії Охманн і її праці «Коронаційний сейм Яна Казимира в 1649 р.» Отож зараз зосередьмося лише на козацьких зправах, які кинули глибоку тінь на засідання цього сейму.

Першого дня засідань королівську пропозицію послам висловив канцлер Єжи Оссолінський. Він розповів про зростання небезпеки з боку шведів і претензії Ракоці на корону Яна Казимира. Лише в кінцевій частині свого виступу канцлер торкнувся справи повстання на Україні, застерігаючи, що «розмир татар з козаками підозрілий», а «турок бачить трагедію, що відбувається, і в нього не забракне бажання опанувати Королівство»⁵¹.

27 січня почалися сенаторські вота (виступи), але справжня боротьба почалася тоді, коли «голос дійшов до чиновників». 30 січня виступав канцлер Єжи Оссолінський. Він кинув на шальку весь свій ораторський хист, щоб переконати послів, що єдиним шляхом порятунку для Речі Посполитої є переговори з Хмельницьким, а потім спільний з Москвою удар на Кримське ханство. У пилявецькому питанні, що цікавило послів найбільше, Оссолінський вважав, що з його розглядом слід почекати до реляції сандомирського воєводи, князя Домініка Заславського. Оссолінського підтримав великий литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл. Такої ж думки були решта сановників: литовський підканцлер Казимир Лев Сапіга, надвірний коронний маршал Адам Казановський і литовський надвірний маршал Антоній Ян Тишкевич.

Цілком інакше вважав, натомість, коронний підканцлер Андрій Лещинський. Ось що він сказав на тему ситуації на Україні: « Не покладаймося на те, що Хмельницький відійшов, бо не знаємо, що за штука в цьому винна. Нам слід боятися, чи відступивши тепер з людьми, що не здатні воювати взимку, не оживе на весну. Ми вже відчули його концепт (сприт), коли нас трактатами відтягав, а тим часом зібрав потужні орди. Зараз поїхали комісари, але я боюся, що нічого з трактатів не вийде, а якщо вийде, то за найганебніших для нас умов, а хоч би й трактати були підписані, селянські бунти не припиняться відразу»⁵².

Зіткнення, що сталося в сенаті, ніяк не відбилося на ході засідань палати, яка надалі не могла впоратися з пилявецькою справою. 1 лютого сандомирського воєводу змусили пояснювати рішення, що приймалися між 19 і 23 вересня 1648 р. під Пилявцями. Але Заславський послався на провали в пам'яті й слабкий голос, тому зачитали тільки його реляцію, приготовану на елекційний сейм. Шляхетські депутати сприйняли її просто ворожо, і протягом усього наступного тижня точилася бурхлива диску-

сія про те, як покарати пилявецьких утікачів. Невдоволені очолив ломжинський староста Ієронім Радзейовський, якого князь Домінік прямо звинуватив у спричиненні втечі. Врешті 8 лютого послам вдалося узгодити текст пилявецької конституції. Вона проголошувала, що всіх винних у поразці військ Речі Посполитої судитиме наступний сейм. Вирішено також, що до складу спеціально створеного для цього сеймового суду кожне воєводство відрядить одного посла.

Ця конституція була єдиною, яку вдалося ухвалити протягом законного часу тривання сейму. Адже коронаційний сейм Яна Казимира було скликано як надзвичайний, і він міг тривати лише три тижні. Втім, це викликало численні протести шляхти, оскільки надзвичайний сейм можна було скликати лише в випадку крайньої загрози Речі Посполитій. А на думку більшості шляхетських депутатів у січні 1649 р. така ситуація не мала місця. Тому коронаційний сейм мав відбуватися як звичайний, тобто шеститижневий. Але це нітрохи не змінювало факту, що за існуючих обставин необхідна була пролонгація засідань. Цього прагнули як маршалок палати, так і примас. Однак лише Єжи Оссолінському, який, як ніхто інший, умів промовити до сердець і умів братів-шляхтичів, вдалося отримати згоду послів на продовження засідань. Але вони пішли в небезпечному для короля й канцлера напрямку.

Було ухвалено набір 19-тисячної коронної армії і згоду на скликання в разі потреби посполитого рушення (загального ополчення). Вирішено, що для затвердження можливих трактатів Киселя з Хмельницьким буде створено комісію з сорока осіб, яка, разом з королем і сенаторами, володітиме повноваженнями сейму. Це найкращий доказ невіри в можливість порозуміння з Хмельницьким. Адже в іншому разі шляхта нізащо б не допустила до створення прецеденту, який у майбутньому загрожував по-

слабленням позицій сейму. Так само й умови, на яких мали схвалити укладену в Переяславі угоду, були нереальні: повернення всіх захоплених маєтків, заборона проживання козаків у приватних маєтках (їм можна було перебувати лише на терені королівщин), заміна козацьких полків регулярними коронними хоругвами в охороні дніпровських переправ. Досить порівняти ці умови з пунктами, поданими Хмельницьким Киселеві, щоб перекоонатися, що на практиці вони означали відступ від будь-якого порозуміння з козацчиною.

Оссолінський негайно зрозумів серйозність ситуації і вирішив заблокувати засідання, ймовірно, прагнучи просто виграти час. Адже слід погодитися з твердженням Стефанії Охманн, що особливо Оссолінському важко приписати бажання зірвати сейм, оскільки без його згоди той не міг би реалізувати своїх замірів. Як претекст Оссолінський використав пилявецьку справу. Знаючи особливу вразливість послів на цьому ґрунті, канцлер не дозволив ввести ухвалену 8 лютого конституцію до кінцевих постанов сейму. Оссолінський, звісно, зовсім не збирався відкидати пилявецьку конституцію, він мав на меті не допустити прийняття згаданих вище ухвал. Спочатку ніхто не зрозумів справжніх намірів канцлера, і в посольській палаті вирувало до третьої ночі. Але врешті послы розгадали гру канцлера й відкинули пилявецьку конституцію. Цього разу Оссолінському не вдалося завести їх на манівці. Один з них, віський писар Адам Глінка-Янчевський, не витримав і прокляв «винуватців втечі й ганьби нації» й послав їх «у вогонь пекельний. Це світське викляття зустріли сміхом»⁵³.

Дня 13 лютого о четвертій годині ранку маршалок сейму врочисто закрити засідання. Річ Посполита не збиралася вести переговори з Хмельницьким. Але згадаймо, що й він не мав заміру зв'язувати собі руки договорами.

¹ Michałowski, № 4, s. 7.

² *Ojczyście Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarjusze, Relacje, Pamiętniki itp., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych // tudzież Listy Historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego* (dalej: *Ojczyście Spominki*), wyd. A. Grabowski, Kraków 1845, s. 141-142.

³ *Документи*, № 1, с. 24-25.

⁴ *Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naoczego świadka wypadków*, wyd. I. E. Chrzyszcz // *Prace historyczne w trzydziestolecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 262.

⁵ Michałowski, № 4, s. 8.

⁶ *Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654*, Киев 1965, № 3, с. 15.

⁷ Michałowski, № 4, s. 7.

⁸ H. M. Senai, op. cit., s. 101.

⁹ *Наст. цит.: Документы об освободительной войне...*, № 8, с. 29; № 9, с. 32.

¹⁰ *Наст. цит.: Michałowski*, № 11, s. 23, 24.

¹¹ Jerlicz, s. 64.

¹² *Наст. цит.: A. S. Radziwiłł*, op. cit. t. III, s. 77, 112.

¹³ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах* (dalej: *Воссоединение*), т. II, Москва 1954, № 18, с. 44.

¹⁴ Michałowski, № 32, s. 67.

¹⁵ *Документы об освободительной войне*, № 26, с. 72.

¹⁶ *Всі пункти «Інструкції» за: Michałowski*, № 40, s. 74-77.

¹⁷ Michałowski, № 18, s. 39.

¹⁸ *Документы об освободительной войне*, № 34, с. 93.

¹⁹ *Воссоединение. — Т. II. — № 18. — С. 45.*

²⁰ *Наст. цит.: Документы об освободительной войне*, № 4, с. 17.; № 16, с. 35.

²¹ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 79.

²² *Наст. цит.: K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych 1646-1648*, t. II, Warszawa 1900: *Źródła*, № 18, s. 375.

- ²³ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 83.
- ²⁴ *Michałowski*, № 54, s. 111.
- ²⁵ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 84.
- ²⁶ *Michałowski*, № 54, s. 120.
- ²⁷ *Документи об освободительной войне*, № 29, с. 81-82.
- ²⁸ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 86.
- ²⁹ *Michałowski*, № 54, s. 121.
- ³⁰ *Документи об освободительной войне*, № 31, с. 89.
- ³¹ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 106-107.
- ³² *Документи об освободительной войне*, № 41, с. 109.
- ³³ Наст. цит.: *Michałowski*, № 60, s. 55.; № 67, s. 167.
- ³⁴ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 112-113.
- ³⁵ *Michałowski*, № 103, s. 376.
- ³⁶ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 111.
- ³⁷ *Жерела до історії України-Руси* (далі: *Жерела*), т. XII, вид. М. Кордуба, Львів 1911, № 47, с. 97.
- ³⁸ *Документи*, № 26, с. 72.
- ³⁹ Цит за: L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924, s. 327.
- ⁴⁰ *Документи*, № 32, с. 80.
- ⁴¹ Всі фрагменти «Кондицій» за: *Документи*, № 34, с. 83-84.
- ⁴² K. Szajnocha, op. cit., № 63, s. 475.
- ⁴³ *Michałowski*, № 96, s. 219.
- ⁴⁴ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 157.
- ⁴⁵ K. Szajnocha, op. cit., № 63, s. 479.
- ⁴⁶ *Dokumenty*, № 36, s. 85.
- ⁴⁷ *Michałowski*, № 103, s. 377.
- ⁴⁸ *Jerlicz*, s. 72.
- ⁴⁹ *Michałowski*, № 103, s. 370.
- ⁵⁰ Польсько-козацькі переговори в лютому 1649 р. описано на основі багато разів публікованого діаріуша Войцеха М'ясковського, всюди цитовані за: *Michałowski*, № 103, s. 369-384.
- ⁵¹ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 170, 171, 173, 174-175.
- ⁵² Цит за: L. Kubala, op. cit., S. 338.
- ⁵³ A. S. Radziwiłł, op. cit. t. III, s. 190.

III. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО

Богдан Хмельницький був не першим козацьким ватажком, у руках якого опинилася гетьманська булава й червона хоругва з королівським орлом. Перед ним так було вирізнено Петра Конашевича-Сагайдачного, що було виявом вдячності королевича Владислава за допомогу, надану йому козаками під час московського походу. Але Богдан Хмельницький був першим, кому Річ Посполита офіційно надала титул гетьмана. Згадаймо, що коли Сагайдачний як перший з-посеред козацької старшини підписував Раствавицьку угоду, то дозволено лише, щоб перед його підписом стояли слова «старший Війська й. к. м-ті Запорізького». Однак вручення Богданові Хмельницькому під час переговорів у Переяславі булави зовсім не означало визнання його титулу Річчю Посполитою. Це відбулося лише в силу Зборівської угоди. Тим часом, як відомо, Річ Посполита й козащина готувалися до вирішальної сутички.

Богдан Хмельницький одночасно з розмовами, що велися з польськими комісарами, здійснив кроки щодо забезпечення собі підтримки перед тим, як зіткнутися вічна-віч з усією міццю Речі Посполитої Обох Народів. На перший план висувалося питання перетягнення на свій

бік чи хоча б нейтралізації потужного східного сусіда. Хмельницький вирішив досягти цього за допомогою вже відомого нам єрусалимського патріарха Паїсія. Вже під час розмов у Києві козацькому гетьманові вдалося переконати патріарха передати Олексієві Михайловичу козацькі прохання. Паїцій мав також полегшити полковникові Мужилівському, який разом з ним вирушив до Москви, отримати аудієнцію у царя.

Ідучи через Путивль і Калугу, Паїсій разом з Мужилівським 29 січня 1649 р. дістався до Москви. Вже наступного дня до патріарха прибув особистий посланець царя, думський дяк Михайло Волошенинов, який церемонним питанням про здоров'я підтвердив факт визнання посольського титулу Паїсія. В цій ситуації патріарх виклав Волошенинову мету свого приїзду до Москви й під час розмови з ним сказав, що «приїхав він до великого государя тому, що гріб Господній у Єрусалимі має великі борги, а сплатити їх нема чим»¹. Це, безумовно, була справжня мета подорожі Паїсія до Москви, але після розмов з Хмельницьким патріарх мав вирішити в столиці царів поважнішу справу. Отож відразу після з'ясування причин свого приїзду він заявив Волошенинову, що під час свого перебування серед козаків переконався, що ті прагнуть стати підданими царя. В цю мить ми можемо без труднощів розгадати, до яких висновків дійшли Хмельницький і Паїсій під час своїх тривалих розмов без свідків. Вони обрали тактику, яка здавалася найдієвішою в розмовах з московитами — декларування переходу під панування Олексія Михайловича взамін за надання допомоги в боротьбі з Яном Казимиром.

Але Волошенинов поминув мовчанкою декларативне ствердження Паїсія, оскільки його більше цікавила постань супутника патріарха, козацького полковника. Та Паїсій, коли його спитали про Мужилівського, зміг розповісти небагато, ствердив лише, що Хмельницький по-

слав його разом з ним як провідника. Однак уже того ж дня Мужилівський заспокоїв цікавість Волошенинова, оскільки козацького полковника прийняли в Посольському приказі. Це, зокрема, стосувалося ролі, яку він мав грати в Москві, оскільки зміст його посольства залишався таємницею. Як це трапилося?

Під час розмов у Посольському приказі Мужилівського прямо запитали, з якою метою він прибув до Москви разом з Паїсієм. У відповідь полковник повторив версію, вже відому з розмови Паїсія з Волошениновим. Він просто ствердив, що Хмельницький послав його, щоб із Паїсієм у воєнний час не трапилось якесь нещастя через поляків. Ця відповідь, звісно, не вдовольнила московських дипломатів, а подальші пояснення Мужилівського викликали в них справжнє остовпіння. Полковник ні більше, ні менше заявив, що справді має дещо передати, але зробить це лише в безпосередній розмові з царем. Даремно йому пояснювали, що це неможливо, оскільки традиція не дозволяє особистих розмов послів з царем і всі послі, що прибувають до Москви, переказують своє посольство власне в Посольському приказі. Мужилівський, пославшись на гетьманський наказ, залишався непохитним. Впертість зробила своє, і 4 лютого козацького посла разом з Паїсієм цар прийняв на спеціальній аудієнції.

Безпосередні результати посольства Паїсія і Мужилівського були скромними. Патріархові заявили, що між царем і польським королем панує «вічний мир», якого цар не може порушити. Якщо ж козаки хочуть перейти під московське панування, то можуть зробити це без порушення трактатів між Річчю Посполитою і Москвою, оскільки це дозволяють умови Поляновського миру.

Загалом посольство Паїсія і Мужилівського слід визнати успіхом гетьманської дипломатії. Хмельницькому, щоправда, не вдалося досягнути того, на чому йому найбільше залежало — безпосередньої військової допомоги,

та однак уже сам факт прийняття Мужилівського царем давав козацькому гетьманові в руки поважний аргумент, яким була можливість шахування на політичній шахівниці як Польщі, так і Туреччині.

Зі згаданим посольством безпосередньо пов'язане і прибуття в Україну царського гінця Василя Михайлова. Його головним завданням було отримати підтвердження слів Паїсія і Мужилівського. Це завдання йому мав полегшити лист Олексія Михайловича до Хмельницького, який гінець передав під час польсько-козацьких переговорів, що велись у Переяславі. Але до наших часів не збереглася жодна копія цього листа, тому про його зміст ми можемо судити лише з відповіді Хмельницького й інструкції, яку отримав царський посол в Україну Григорій Унковський. Олексій Михайлович радив козакам, щоб вони «жили в мирі з ляхами й Литовським князівством і щоб більше не лилася християнська кров»².

У Кремлі 14 березня відбулася прощальна аудієнція Мужилівського. У присутності царя з козацьким полковником попрощався Волошенинов, подарувавши його при цьому сорок соболів і 30 рублів. Це посольство і обмін листами між Олексієм Михайловичем і Хмельницьким завершують етап встановлення українсько-московських стосунків. Від березня 1649 р. до січня 1654 р. шлях між Чигирином і Москвою подолають понад 20 посольств. Гра, розпочата Хмельницьким, заведе врешті в глухий кут, з якого він уже не матиме виходу. Москва виявиться надто могутнім партнером, аби рахуватися з амбіціями Богдана Хмельницького.

Разом з Мужилівським, що повертався в Україну, вирушили й наступні царські посланці: Григорій Унковський і Симеон Домашнев. Вони вирушили з Москви 16 березня 1649 р. і в останній день березня дісталися до Путивля. Без дня перепочинку знову рушили в дорогу, отримавши від путивльського воеводи Никифора Плещеева 40 вер-

шників ескорту. 2 квітня посли прибули в околиці Конотопа, а їм назустріч виїхав конотопський сотник Іван Рибаченко разом з отаманом і писарем. У розпорядження Унковського було віддано всю конотопську сотню, і в цій ситуації люди Плещеева могли спокійно повернутися до Путивля. Унковський сподівався застати Хмельницького в Переяславі.

Але коли він добрався до міста 10 квітня, виявилось, що гетьман перебуває в Чигирині. В цій ситуації царські посланці 16 квітня опинилися на берегах Тасьмина. Тут вони попрощалися з Мужилівським, який подався до Хмельницького, щоб сповістити його про прибуття царських послів. За півверсти від Чигирини Унковського привітав від імені батька Тимофій Хмельницький. Але виникли труднощі з тим, щоб дістатися до міста, бо широко розлитий Тасьмин унеможлиблював в'їзд. Не було й готових плотів, на яких можна було б переправити коней. Врешті переправилися човнами, а на другому березі чекали коні, прислані гетьманом.

16 квітня Хмельницький в оточенні козацької старшини прийняв царських послів. Унковський віддав гетьманові царську грамоту, яку той, перечитавши, передав Виговському. Після взаємного обміну люб'язностями зустріч закінчилася спільною розмовою. 19 квітня почалися переговори, в яких, крім Хмельницького й Унковського, взяли участь Виговський і Домашнєв. Хмельницький відразу відкинув пропозицію згоди з Річчю Посполитою. Його аргументація найкраще свідчить про погляди гетьмана на питання актуального стану польсько-козацьких стосунків. «Тепер у Польщі й на Литві, — сказав він, — вибрали на королівство Яна Казимира, брата короля Владислава, й коронували його, і присягала Польща й Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них звільнив — короля ми не обирали й не коронували, і хреста йому не цілували, і з Божої волі таким чином звільнилися від них»³.

У словах Хмельницького було небагато правди. Згадаймо, що Ян Казимир своїм обранням значною мірою завдячував власне козацькому гетьманові, якого сповістив про це відразу після коронації. Тактика, застосована Хмельницьким у переговорах з Унковським, зводилася до зміцнення в царському послові переконання, що можливе надання допомоги козакам без загрози звинувачення Москви в порушенні постанов Поляновського миру.

Відповідь Унковського зводилася до ствердження, що й так є численні докази московської допомоги Військові Запорізькому. Цар передусім дозволив закупівлю збіжжя на терені Московської держави й вивіз його в Україну, без чого «у Війську Запорізькому багато померло б від голоду і проти поляків через брак хліба не було б кому воювати».

Розмова з Унковським була надзвичайно складною, і у Хмельницького виразно вислизала з рук ініціатива. В цій ситуації гетьман вирішив використати найсильніший аргумент, який мав — козацько-татарський союз. Отож заявив Унковському, що тільки завдяки козакам Московська держава уникла наїзду орди, бо Хмельницькому вдалося відмовити від цього наміру хана Іслам-Гірея III. Козацькому гетьманові не треба було додавати, що наступного разу він може менш уважно поставитися до безпеки московських кордонів.

Але Унковського й цього разу не вдалося збити з дороги, і він заявив, що татарські наміри не лякають таку могутню державу, як Москва під пануванням Олексія Михайловича. Після цього блискучого випадку царський посол атакував гетьмана за постійне порушення московського кордону козацькими загонами, що спустошують прикордоння. Хмельницькому не залишилося нічого іншого, як доручити Виговському негайно вислати до прикордонних міст, контрольованих Військом Запорізьким, наказ карати смертю всіх «свавільців», що переходять московський кордон.

Хмельницького не могли задовольнити результати переговорів з Унковським, який виявився досвідченим дипломатом і не дозволив собі вийти за межі отриманої в Москві інструкції. Москва ще не чулася достатньо сильною, щоб активно включатися в хід подій на Україні. Посольство Унковського мало перш за все переконати Хмельницького в прихильності царя і запевнити Москву прихильність серед старшини й козацької адміністрації. На це призначалися багаті дари, розділені між найближчими співробітниками гетьмана. Соболі й рублі Унковський щедро дарував і під час зворотної дороги до Москви. Соболі також не завжди виконували роль подарунків, вони часом були винагородою за послуги. Наприклад, «в Олмазові олмазівському сотникові Іванові Щуренкові дали пару соболів тому, що він розповів, як був у посольстві на Литві у Радзивилла і в яких справах, і тому, що він для гетьмана свій».

Але Хмельницький не змирився з ситуацією і вирішив ще раз спробувати отримати московську допомогу. Завдання схилити царя до зміни ставлення отримав чигиринський полковник Федір Вешняк, який разом з Унковським вирушив з цією метою до Москви. В листі, який козацький посол мав вручити цареві, Хмельницький виразно дав зрозуміти, що не має довіри до Унковського, і просив царя, щоб той, перед прийняттям остаточного рішення, вислухав козацького посла.

Вешняка прийняли в Москві незвично вчисто. Двічі, 2 і 13 червня, він зустрівся з царем. Олексій Михайлович ще раз запевнив його у своїй прихильності до Війська Запорізького, але свого ставлення в питанні надання Хмельницькому військової допомоги не змінив. У листі, врученому Вешнякові, цар нагадав козацькому гетьманові, що між його батьком Михайлом Федоровичем і славної пам'яті королем Владиславом «укладено «вічний мир»... І нам, великому государеві, з цієї причини наступати на

литовські землі війною, посилати наших збройних людей і порушувати «вічний мир» не можна»⁴ У Москві добре орієнтувались у актуальній ситуації в Україні і знали, що найближчими днями мусить настати розв'язка. Тому вирішили почекати. Федір Вешняк після повернення з Москви застав Хмельницького під мурами Збаража.

В перші місяці 1649 р. Хмельницький присвятив велику увагу питанню отримання московської допомоги. Але він не забув, що гра, яку він почав, вимагала забезпечення собі можливості маневру. Звідси й рішення про припинення переяславських переговорів з Річчю Посполитою і різка активізація гетьманської дипломатії.

В цей самий час, коли Мужилівського відрядили до Ясс, щоб привезти Паїсія, в дальшу подорож вирушив полковник Филон Джелалій, метою якого була столиця над Босфором. Джелалій віз листа Хмельницького до султана Мехмеда IV. Цього листа, датованого 28 листопада 1648 р., було опубліковано в *Документах Богдана Хмельницького*, але видавці, І. Бутич та І. Крип'якевич, вирішили вмістити його в додатках. Причиною такого вміщення листа був сумнів укладачів щодо його автентичності (а насправді політична цензура — І. С.). Однак немає жодних доказів, що доводили б таке припущення.

У своєму листі гетьман інформував султана про причини, які змусили його піднести зброю проти Речі Посполитої і переказував результати дотеперішньої боротьби: «А нам Господь Бог в нагороду за наші кривди дозволив відібрати більшу половину Польського Королівства: Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу».

Щоправда, Хмельницький переоцінив власні успіхи, але принаймні не вчинив цього, з власної пихи. Цитований вище фрагмент мав служити реалізації пропозиції, включеної в наступні рядки листа: «Де вже в такому прогресі не бачить собі за мету шукати іншого щастя вся грецька релігія, як вічного володаря прийняти собі за

пана й оборонця, Вашу Імператорську Милість, нашого милостивого пана, як того, якого жодна держава не стри-має через велику кількість лицарського люду, наявного в державі ВІМ, до якого й наше Військо Запорізьке бажає бути приєднане й хоче перебувати вічними підданими... І по цей послух, віру й підданство рач ВІМ прислати погра-ничних башів, сілістрійського й білгородського, при яких ми б підтвердили присягу, піддавши їм цю державу під владу, здобуту шаблею. І якщо накажеш ВІМ решту Королівства й Литву відібрати, не приводячи багато свого війська, зроблю це тими ж своїми людьми за короткий час».

Звісно, немає сумнівів, що Хмельницький не збирався віддавати України під панування Мехмеда IV. Зрештою, так само інструментально трактував він і аналогічну пропозицію, зроблену Олексієві Михайловичу. На нашу думку, йому навіть не йшлося про «небагато султанського війська», яке мало допомогти остаточно перемогти Річ Посполиту. Хіба що цим військом вважати сили, що були в розпорядженні хана Іслама-Гірея III. Хмельницький просто визнав, що найкращою формою забезпечення собі татарської допомоги, в ситуації, коли в безпосередніх переговорах з ханом уже можна було запропонувати небагато, буде султанський наказ. Тим більше, що була ще одна причина, що змушувала гетьмана шукати над Босфором підтримки своїх угод з ханом. Адже він знав, що Висока Порта готується до вирішальної битви з Венецією, і в цій ситуації Іслам-Гірей буде покликаний під прапори Мехмеда IV. В тому, що побоювання Хмельницького були слухними, нас переконує лист тодішнього польського посла в Стамбулі Войцеха Бечинського, який доповідав, що Висока Порта постановила з настанням весни вирушити проти Венеції і для цього вже приготовано понад 100 галер, і що хоч туркам вдалося зібрати лише 6-тисячне сухопутне військо, але султан сподівається на прибуття принаймні 20-тисячної татарської підмоги. Козацький гетьман чудо-

во розумів, чим може загрожувати втрата підтримки з боку Іслам-Гірея, який буде змушений підтримувати султанські армії далеко від берегів Дніпра. Такими були генеза й основні цілі посольства Джелалія.

Але Хмельницький вирішив поспробувати залагодити ще одну справу. Отож свого листа до султана він закінчив такими словами: «А мені за працю, підніжкові своєму, як я раніше просив, так і тепер повторюю моє уклінне прохання, аби Господарство Волоське (Молдову) з милостивої ласки своєї рачив [мені] конферувати (віддати), напевно знаючи те, що теперішній волоський господар є зрадником ВІМ».

Нагадаймо, що однією з головних причин відступу козаків у глиб України після здобуття перших перемог і практичної ліквідації коронних армій була рішуча реакція Туреччини, що змусила татар повернутись у Крим. Тодішньому рішенню Високої Порти Хмельницький значною мірою «завдячував» молдавському господареві Василю Лупулу. Тепер трапилася нагода для реваншу. Тим більше, що певнений себе Лупул дозволив собі розбити кілька татарських чамбулів, що поверталися з-під Львова на Буджак. Щоправда, з молдавських планів поки що нічого не вийшло, однак немає сумнівів, що тепер козацький гетьман уже міг спокійно почати переговори з татарами. Вони, зрештою, мали характер лише тактичних консультацій, і єдино в листі до калги Крим-Гірея Хмельницький сяйнув своїм великим талантом: «Та як вони (поляки — Я. К.) здавна звикли неправдою жити, так і тепер так чинять, не послухавши війська ВІМ, тепер на нас наступають і заповзялися нас знищити й хочуть іти на Крим, в чому їм, Господи Боже, не допоможи. Про що певну відомість маємо від угорського короля, який нас остерігає і ВІМ, що й шведа вербують на нас, але шведів ще немає»⁵. Отож, як бачимо, гетьман не забарився згадати про спільну небезпеку, що загрожувала татарам і козакам з

боку Речі Посполитої. Шведи мали тільки унаочнити це, але гетьман відразу ж зазначив, що їх «ще немає».

Менше значення в цей час мали українсько-семигородські стосунки. Хмельницький не міг розраховувати на реальну допомогу Юрія II Ракоці, але і з його боку йому не загрозувала жодна небезпека. Це, однак, не означало, що гетьманська дипломатія не охопила своєю діяльністю і цієї сфери. Хмельницькому й надалі залежало на тому, щоб підтримувати в Ракоці переконання, що попри остаточну підтримку під час елекції кандидатури Яна Казимира, він прагне підтримувати приязні стосунки з Семигородцям. В день свого повернення до Чигирина, 1 січня 1649 р., гетьман відіслав семигородському князеві два листи. В першому стверджував, що взаємна приязнь несе обопільну користь та інформував про відрядження посольства. В другому пропонував взаємний обмін інформацією і ствердив, що решту перекаже посол під час безпосередньої розмови з князем.

Діяльність гетьманської дипломатії у перші місяці 1649 р. доводить, що найважливішою метою Хмельницького було запевнення собі зовнішньої військової допомоги або, принаймні, блокування надання такої допомоги Речі Посполитій. З аналізу окремих гетьманських листів постає виразна картина методів, якими він хотів досягнути цієї мети. При цьому Хмельницький довів, що йому чужі будь-які доктринальні упередження і зумів ефективно послуговуватися засадами політичного прагматизму. Водночас лист до Юрія і Зигмунта Ракоці виявляє ще одну характерну рису поведінки гетьмана — надзвичайну майстерність і рішучість у використанні всіх можливостей ослаблення Речі Посполитої.

Наближення збройного зудару вимагало також термінового впорядкування внутрішня ситуація земель, що перебували під безпосереднім козацьким контролем. Шлях до цього вів через розбудову гетьманської адміністрації.

При цьому гетьман спирався на віддавна існуючу в Запорізькому Військові систему полків, що водночас виконували функцію військових і адміністративних центрів. В першу чергу розбудовано шість старих реєстрових полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський. До 1648 р. ці полки налічували по 1000 реєстрових козаків, а тепер, наприклад, лише Білоцерківський полк налічував близько 4 тис. реєстрових. В міру зростання потреб організовувалися нові полки, чисельність яких на весну 1649 р. сягала навіть до 20 тис. З новоорганізованих полків до найсильніших на правому березі Дніпра належали: Київський, Уманський і Винницький, а на лівому — Чернігівський, Прилуцький, Ніжинський і Миргородський.

Хоч остаточно сформування гетьманської адміністрації завершиться щойно після Зборівської угоди, вона вже й тепер виконувала свої основні функції. Литовський підканцлер Казимир Лев Сапіга писав у листі з табору литовських військ: «На Україні вибирають чинші, по чотири талляри з вітчизни кожного господаря, Хмельницькому на цю війну»⁶

Тим часом в Україні від початку року тривали сутички між польськими й козацькими частинами. Під час переговорів у Переяславі, коли Кисіль хотів домогтися принаймні звільнення польських полонених, Хмельницький відповів: «Шкода про це говорити; Бог мені це дав. Пуцу їх, якщо жодної зачіпки на війні з Литви й від ляхів не буду мати. Нехай тут почекає Потоцький свого брата, кам'янецького старосту, який у мене Бар, моє власне місце, заїхав (захопив); у моєму Поділлі кров християнська проливається. Я наказав рушити туди полки й живого до мене привести»⁷

Досягнутий Кисілем розмир не змінив ситуації суттєво. В березні литовський канцлер занотував: «Попри розмир між нашими й козаками одні з іншими кілька разів

зіткнулися і завжди щасливо для нашої сторони»⁸ Спочатку поляки справді досягали значних успіхів. Крім уже згаданого здобуття Бару частиною кам'янецького старости Петра Потоцького, козаків витіснили також із Заслава. На домір об'єднаним, зрештою випадково, силами Потоцького й Миколи Остророга вдалося розбити 20-тисячну козацьку частину, послану Хмельницьким для відбиття Бару. Цей успіх був тим цінніший, що козаків підтримував 4-тисячний татарський чамбул. Але вже під кінець березня з України почали надходити невтішні вісті. Януш Радзивілл, тодішній литовський польний гетьман, інформував, що козаки перейшли граничну лінію, усталену в Переяславі і ширять замішання на литовських теренах.

Тим часом Ян Казимир за порадою вже всевладного Оссолінського надалі тримався переконання, що єдиним шляхом вирішення конфлікту в Україні є порозуміння з Хмельницьким. Його думки не змінила навіть реляція Киселя, наслідок якої був протилежним до того, що диктував здоровий глузд. 27.III.1649 р. король вислав до козацького гетьмана незвично довгого листа, в якому висловив згоду практично на всі козацькі вимоги, відмовившись лише видати в руки Хмельницького чигиринського підстаросту Данила Чаплінського, але обіцяв, що «інстигаторові (верховний прокурор Речі Посполитої — Я. К.) нашому накажемо покликати його на наступний сейм, щоб там він був суворо покараний за свої провини»⁹. Врешті Ян Казимир інформував Хмельницького про відрядження спеціального посла, яким став добре відомий козакам Якуб Смяровський.

Королівська ініціатива була Хмельницькому дуже до речі. Адже вона дозволяла йому спокійно чекати хана Іслам-Гірея, який щойно 29 травня 1649 р. вирушив з Бахчисараю. Отож у листах від 24 квітня й 13 березня козацький гетьман запевняв, що чекає Смяровського і прагне дотримання усталеного в Переяславі терміну початку

переговорів (Зелені Свята в 1649 р. припадали на 23 березня).

Лише 25 травня Кисіль і мозирський підкоморій Федір Михайло Обухович, що разом з ним їхав до Хмельницького, зрозуміли, що дотеперішні запевнення козацького гетьмана були звичайним фортелем. Попередньо доля наздогнала Смяровського, який взявся «бунтувати козаків і Й. М. король послав його до Хмельницького в посольстві, а насправді для бунту, давши йому зі 40 чи 50 привілеїв з віконцями (незаповнених бланків) для тих козаків, які б хотіли відступитися від Хмельницького». Смяровський прибув до Чигирин 15 квітня, і Хмельницький дуже скоро зорієнтувався у подвійній грі королівського посла. Добре поінформований секретар Яна Казимира Ієронім Піноцці записав: «Тоді, повернувшись до Смяровського, [Хмельницький — Я. К.] звинуватив його у зраді й бунтах. А коли той почав пегеге (заперечувати), раптом послав по його шкатулку. Її відчинили і знайшли з 50 привілеїв з віконцями, які Хмельницький жбурнув на стіл. Тоді-то старшина, вхопивши шаблі, порубала його, і ще напівживого закопали»¹⁰.

Основною помилкою, допущеною при спробі повалити Хмельницького, була недооцінка його становища. Навесні 1649 р. воно було непохитним. Маса черні любила його, а серед козацької старшини поки що ніхто не піддавав сумнівам політичну лінію гетьмана. Смерть Смяровського була рівнозначною з перекресленням шансів на мирне вирішення польсько-козацького конфлікту.

Тим часом Ян Казимир листом від 5 травня закликав сенаторів прибути до Варшави на консультацію, термін якої визначив на 1 червня. Король розраховував на схвалення опрацьованої Оссолінським лінії поведінки. Але вісті, що надходили з України, розвіяли ці надії, і 9 травня з королівської канцелярії вийшли листи, які шляхта мала трактувати як перші і другі віці (триразовий заклик до по-

сполитого рушення — І. С.). Адже від початку травня в Україні вже велися регулярні військові дії.

Коронні війська під проводом нових реґиментарів — белзького каштеляна Андрія Фірлея, кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського й Миколи Остророга — перетнули лінію Горині і Случі, рушивши до Старого Костянтинова. Саме таким було чітке королівське розпорядження. Але його виконання слід віднести хіба що на долю випадку, бо реґиментарі зовсім не панували над ситуацією, натомість кожен прагнув, щоб коронна армія стала табором у місці, що найкраще б захищало його приватні інтереси. Більшість домагалася захистити Волинь від козацьких частин, але були й такі, хто вимагав швидким маршем іти на Кам'янець-Подільський, укріплення якого давали можливість витримати навіть найдовшу облогу.

А Хмельницький на чолі козацьких сил спокійно чекав під Білою Церквою прибуття Іслам-Гірея III. 24 червня гетьман уже знав, що головні татарські сили переправилися через Дніпро. Тоді вирішив також рушити на Старокостянтинів. Коли перші вісті про це дійшли до польськоготабору, було вирішено відступити в напрямку на Чолганський Камінь. Коронна армія стала на шлях, що прямо вів до повторення Пилявців. На тривожні листи Яна Казимира до реґиментарів Фірлей, щоправда, відповідав негайно, але ці відповіді свідчили лише про повну втрату вождами контролю над військом. За таких обставин 30 червня реґиментарі стали під мурами Збаража.

Облога Збаража належить до найкраще досліджених епізодів з періоду повстання Хмельницького. Про це писали Людвік Фронсь і Людвік Кубаля, а багато цінних спостережень є в найновішій біографії Яреми Вишневецького пера Яна Відацького. В цій ситуації ми зосередимо увагу лише на подіях, безпосередньо пов'язаних з постаттю Богдана Хмельницького.

7 липня під Збараж прибув Ярема Вишневецький, який через два дні на чолі своїх хоругв увійшов до фортеці. Він зробив це мало не в останній момент, бо вже на світанку 10 липня з мурів можна було побачити наближення татар. Наступного дня з'явився Змельницький на чолі головних козацьких сил. До Варшави звістки про ці події дійшли 17 липня. Першим, кому вдалося вислизнути з обложеного Збаража, був добре відомий нам Данило Чаплінський.

Трудно знайти в історії приклад більшої відваги, бо чигиринського підстаросту нам важко звинуватити в бракові уяви. Він звичайно усвідомлював, що його чекає, коли він потрапить у руки Хмельницького. Чаплінський не лише прорвався крізь неприятельські сили, але й привів сокальському старості Зигмунтові Денгофу, що тоді стояв у Бродах, полоненого, схопленого під час своєї карколомної подорожі. Від Чаплінського походили й перші відомості про чисельність козацько-татарських частин, розміщених під Збаражем. Він твердив, що справді хан під Збаражем, але має при собі лише 10 тисяч орди.

Питання кількості військ, зібраних Хмельницьким під Збаражем, завжди викликало багато суперечок, а цифри, що наводилися істориками, сягали навіть 400 тисяч. Останні дослідження Томаша Василевського здається кладуть край цим суперечкам. У біографії Яна Казимира він пише, що об'єднані неприятельські сили не перевищували 150 тис. вояків, не рахуючи черні.

Тим часом Ян Казимир уже йшов на Україну. Саме таким було рішення сенату, засідання якого відбувались у Варшаві в перший тиждень червня. 3 липня король дістався до Львова, звідки видав універсал з третіми віцями. Під час перебування короля в місті прибув венеціанський посол Контаріні, який привіз відомість про перемогу венеціанського флоту над турками. Всі вважали, що в цій ситуації султан відкличе татар з України й навіть розій-

шлися чутки, «буцімто від Порти мають прислати іншого хана на Кримську державу»¹¹.

Підбадьорений цими новинами Ян Казимир вирішив не чекати, поки зберуться всі сили, й рушив до Збаража. Королівську пильність приспало ще й те, що литовські війська на чолі з Янушем Радзивіллою розгромили козацькі частини, що прикривали з півночі головний театр воєнних дій. Командувати цими частинами Хмельницький доручив київському полковникові Станіславу Кричевському. Він був польським шляхтичем, який під Корсунем потрапив у татарський полон і, як Іван Виговський, був викуплений Хмельницьким. Битва відбулася 31 липня під Лоевом і зі змінним успіхом тривала весь день. На ніч козаки замкнулись у добре укріпленому таборі. На жаль, невідомо, що відбувалося тої ночі в козацькому таборі. Вранці виявилось, що козацька армія, яка перед битвою налічувала майже 35 тисяч, зникла.

В козацькому таборі поляки знайшли тільки «вкритого ранами Кричевського і якогось шляхтича Шапку. Гетьман вдячно прийняв такого гостя і вжив усіх старань, щоб вилікувати, але даремно, бо той, знепритомнівши, вмер. Коли побачили, що він уже при смерті, запитали, чи хоче, щоб покликали руського священика, попа. Відповів: «І сорока не вистачить». Тоді дехто згадав про католицького, але він знову [відказав], що більше бажав би кухоль води. Потім, стогнучи й рвучи на собі волосся, раз-у-раз повторював: «Чи ж не досить занапастити 30000 людей?» Мабуть більше розпач, як рани, призвели до його смерті. Кажуть, він сказав також: «Радше мені слід було мати Радзивілла полоненим, а воно сталося навпаки»¹². Поразка Кричевського під Лоевом мала суттєвий вплив на подальший розвиток ситуації, адже вона відкривала литовським військам дорогу до Києва.

Король увійшов до Замостя 21 липня, і хоча й надалі не було жодних перевірених інформацій про головні сили

ворога, вирішив іти далі. Після дводенного відпочинку в Красному Ставі рушили на Сокаль, де в монастирі отців бернардинців відбулася військова рада. Попри численні голоси протесту на ній ухвалили рішення йти просто на Збараж. Щойно ввечері 6 серпня під Топоровом до Яна Казимира дійшла вірогідна інформація про актуальне становище обложених у Збаражі військ. Вона містилась у листах, принесених з фортеці Миколою Скшетуським, якого ми добре знаємо зі сторінок роману «Огнем і мечем». Сенкевич, щоправда, перехрестив свого героя, даючи йому ім'я Яна, але драматичні обставини його мандрівки під Топорів, відтворені на сторінках трилогії, вповні відповідають історичній правді. Вчинок Скшетуського заслуговує тим більшого визнання, що він був незрівнянно важчим за відому нам подорож Чаплінського з першої фази облоги. Тепер, як писали самі оточені, «неприятель оточив нас навколо, що й птах до нас і від нас не пролетить».

За свій вчинок Скшетуський отримав лише 100 червоних золотих від короля і шати й коня від канцлера. Натомість ніколи не дочекався надання обіцяного Яном Казимиром «першого староства, що звільниться».

Герой з-під Збаража згодом відзначився під Берестечком і в часи «потопу», служачи під командою Чарнецького. Був також з Яном Собеським, коли турки вдерлися в Річ Посполиту.

Ситуація «збаражців» на той час була вже критичною. В листі до короля вони писали: «Не маємо пороху, хіба що на три дні. Рач ВКМ *consulere* (допомогти) цьому військові, бо велика шкода ВКМ й Речі Посполитій станеться зі згубою цього війська, яке жодним чином більше тижня *susistire* (чинити опір) не може. Отож просимо, ради Бога, підмоги й пороху якнайбільше прислати»¹³.

Ян Казимир вирішив якнайшвидше задовольнити прохання мужніх захисників Збаража. Свою діяльність він розпочав 7 серпня, видавши універсал, який мав ос-

таточно знищити Хмельницького. Насправді ж цей універсал доводив цілковиту втрату королем почуття політичного реалізму: «Однак, оскільки цей зрадник Хмельницький, негідний імені християнина, не припинив союзу з поганством... а врешті на військо наше, короля й пана свого, помазаника Божого, наступив, використовуючи надане собі від нас гетьманство над Військом Запорізьким, проти нас, як невдячний за ласку нашу, тому скидаємо його з цього гетьманства і наказуємо, щоб його вважали нашим і всієї вітчизни зрадником і неприятелем руського народу. А вам наказуємо, щоб його більше за гетьмана не знали, не мали й ні в чому не слухали, а збиралися до Семена Забузького, якого вам нашою королівською владою й повагою подаємо за гетьмана»¹⁴.

Цей універсал не міг мати жодного результату. Про становище Хмельницького в цей час ми вже писали з нагоди посольства Смяровського. Але король, більше вірячи у важливість свого маєстату, аніж у реальну силу коронних військ, вирішив негайно вирушити на допомогу обложеним.

15 липня 1649 р. королівські частини підійшли під Зборів. Коли вранці після богослужіння почалася переправа через Стрипу, сталася атака козацько-татарських військ. Цей день напевно назавжди запам'ятався Янові Казимиру. Ось що писав цієї нещасливої для короля неділі учасник Зборівської битви Войцех М'ясковський: «Вже кількасот років не була Польща й жоден король у таких термінах (критичній ситуації -І. С.)...Ледь не обернулася вона цладес (поразкою) під Варною чи Лігницею, або як Батий, татарський хан, 12 тижнів жив у Кракові. Але й цей день, доки Польща... буде, пам'ятний *clade et caede* (поразкою і різаниною) братів наших, трупи яких на велику милю вкрили зборівські поля»¹⁵.

Тільки настання ночі врятувало королівські війська від цілковитого розгрому. На світанку знайдено багато ки-

нутих хоругов і не підлягало сумнівові, що лише тісне козацько-татарське кільце навколо поляків стримувало вцілілих після погрому від втечі. До того ж поширилися чутки про втечу короля. Ян Казимир, не зважаючи на небезпеку, кружляв по табору, намагаючись додати відваги своїм жовнірам. У таких обставинах було скликано воєнну раду. Вона відбувалася під час чергових козацьких штурмів, які мужньо відбивала табірна челядь при підтримці драгунів. Організували навіть випад проти козаків, у якому взяли участь добровольці на чолі з Забузьким.

Отож нічого дивного, що за таких обставин рада проходила в досить напруженій атмосфері. Одні вважали, що слід негайно почати відступ до Львова, інші, пояснюючи утопічність такого кроку, пропонували пробитися до Збаража, розраховуючи на підхід литовських військ. Врешті вирішили послухати пораду Оссолінського і почати переговори з Іслам-Ґіреєм III. Ця думка не була оригінальною, бо «збаражці» вже спробували цей метод, а поведінка хана після отримання відомостей про наближення королівських військ вказувала на можливість розірвання козацько-татарського союзу.

Адже хан уже 7 серпня знав про наближення Яна Казимира, а щойно 11 серпня сповістив про це Хмельницького. Іслам-Ґірей зробив так за порадою свого візира, який «занурившись у море міркувань і зосередженості, висловив таку цінну думку: «Нехай хан негайно дасть знати гетьманові дніпровських козаків, славному мужеві на ім'я Хмельницький, який стан справ і нехай він разом зі своїми добірними стрільцями вирушить разом з нами назустріч королеві».

Про що думав Іслам-Ґірей протягом цих п'яти днів? Сенаї записав, що «отримавши таку відомість про злочинного короля, вагалися, що робити»¹⁶. Іслам-Ґірей III добре знав про мізерність королівських сил. Розумів, що в битві з об'єднаними татарсько-козацькими військами в

них нема жодного шансу. Водночас остаточний розгром Речі Посполитої, а навіть її надмірне ослаблення, не відповідало інтересам Кримського ханства. Для татар оптимальним вирішенням була ситуація своєрідної рівноваги між Річчю Посполитою і козащиною. Рівноваги, гарантією якої була татарсько-козацька співпраця. Хан усвідомлював також, як вибухово зростають сили козащини, яка ставала рівносильним партнером для Ханства. Поразка Яна Казимира означала б незалежнення козаків від їхніх татарських союзників. Цього Іслам-Ґірей не хотів допустити. Тим більше, що він знав про «підозрілі» контакти Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, які були попереджувальним сигналом для всіх татар.

Врешті за порадою свого візира Іслам-Ґірей очолив козацько-татарські сили й рушив назустріч королеві. Але він і далі не був переконаним у слушності свого рішення. У критичний момент 15 серпня його позбавив клопоту королівський лист.

Пишучи до хана, Ян Казимир вирішив використати один суттєвий фрагмент біографії Іслам-Ґірея III. В 1629 р., під час однієї з сутичок над Дністром той потрапив до польського полону. Його схопили люди тодішнього руського воєводи Станіслава Любомирського. Пізніший хан спочатку перебував у руках Гермолая Лігензи, згодом був на дворі коронного підканцлера Томаша Замойського, одного з найпередовіших громадян Речі Посполитої. В 1634 р. Іслам-Ґірей після 5-річної неволі знову став вільним. Цим він в однаковій мірі завдячував як своєму братові Бедугар-Ґіреєві, так і Владиславу IV. Хан домігся у столиці над Босфором, щоб турецький посол, який саме вирушав до Польщі, поклопотався за Іслам-Ґірея, а король виконав це прохання.

Ми не припускаємо, що нагадування ханові про цей епізод його життя спричинилося до прийняття королівської пропозиції про приязнь. Вирішальне значення в цьо-

му випадку мали найважливіші політичні рації Кримського ханства. 16 серпня король отримав відповідь на свого листа: «Надісланий при цьому ваш приятельський лист дійшов до нас... Це безсумнівна правда, але нас дивує те, що ви досі жодної людини до нас не прислали... Якщо ж тепер маєте про що трактувати з гостем і приятелем своїм, вишліть першого канцлера, свого візира, а ми з нашого боку також вишлемо візира нашого, нехай оповість йому ваше бажання».

Ян Казимир негайно зреагував на лист Іслам-Ґірея і того ж дня почались польсько-татарські розмови, результати яких для Речі Посполитої були винятково несприятливими. «В четвер [17 серпня — Я. К.] дійшло до згоди, яку днями п. канцлер закінчив з татарами. Перша така: відійти від цього війська відразу; друга: взяти за те 600000, а що їм повної суми не було, а лише 100000, беруть із собою п. сокальського старосту [Зигмунта Денгофа — Я. К.] до орди, доки решту відішлють, і ще упоминки урядовцям; третя: звичайні упоминки платити щороку; четверта: вічне братерство проти кожного неприятеля крім козаків; п'ята: збаразьке військо випустити, якщо так само дадуть за себе 600000 або когось у заставу... шоста: аби він міг спустошити край, ідучи назад»¹⁷.

У польсько-татарських переговорах брав участь і Богдан Хмельницький. Але в них йому було відведено лише роль статиста. В момент, коли Іслам-Ґірей III прийняв рішення про початок переговорів з Яном Казимиром, впали всі плани козацького гетьмана, що прагнув до політичної незалежності України. Козаки, покинуті татарами, були не в змозі завершити почату боротьбу. Після розгрому литовськими військами армії Кричевського Хмельницький не мав жодних резервів, а Ян Казимир надалі міг розраховувати на збільшення своїх сил. На боці короля була стратегічна перевага, оскільки козацька армія була сконцентрована в околицях Зборова й віддаленого всього на 40 км

Збаража. На додаток існувала потенційна небезпека, що проти козаків повернуть їхні нещодавні татарські союзники. В цій ситуації Хмельницький був змушений почати переговори з Яном Казимиром.

Король 15 серпня разом з відповіддю Іслам-Гірея III отримав листа й від Хмельницького. У ньому гетьман стверджував, що ніколи не брав участі в «жодному бунті проти королівської величності» й нагадував про свої і батькові заслуги перед Річчю Посполитою під Цецорою. Далі Хмельницький пояснював причини, які змусили його вдатися до татарської допомоги: «Зволь же, В. К. М., зі своєї панської ласки своїм високим і милостивим розумом своїм королівським розсудити й милостиво вислухати тих панів, яких там є безліч при В. К. М., що мене невинно засудили, і якої кривди зазнав я від їх м. м. п. українних державців; так що я не від пихи, а з великого лиха свого, вигнаний з власної моєї вітчизни, з убогих володінь моїх, мусив мимоволі пригорнутись і впасти до ніг великого царя й. м. кримського, щоб повернув мене до милостивої ласки В. К. М. М. М. П».

Хмельницького стало й на крихту іронії, бо далі він написав: «А я нітрохи не хочу противитися волі й наказам В. К. М. М. П.; оскільки В. К. М. те козацьке гетьманство призначив Забузькому, рач же його В. К. М. заодно й до Війська Запорізького вислати, а я відразу булаву й хоругву, яка зараз у мене з ласки В. К. М., віддам йому».

Врешті гетьман пригадав свої послуги Янові Казимирові під час елекції: «Адже я з Військом Запорізьким завжди на початку щасливого обрання на ту державу В. К. М. дуже старався і тепер того бажаю, щоб ти був сильнішим паном у Короні Польській, аніж с.пам'яті пан, батько і брат В. К. М.»¹⁸.

Зміст короткої відповіді короля легко було передбачити: «Отож і ми, як помазаник Божий, наслідуючи в цьому самого Господа Бога, який звик вибачати людям навіть

найтяжчі гріхи, готові прийняти тебе до ласки нашої й зберегти за тобою посаду, аби тільки ти справді щиро й сумлінно віддав нам свою віру й підданство, не зважаючи більше ні до інших держав, ані інших підданих наших не бунтуючи, і тих, яких досі при собі тримаєш, розпустивши, всі війська від себе відіслати»¹⁹.

16 й 17 серпня Хмельницький послав Янові Казимиру ще два листи. В першому пояснював королеві причини страти Смяровського, закінчуючи свої висновки надзвичай влучним ствердженням: «Той небіжчик на що заробляв, те й отримав». У другому Хмельницький інформував короля про приготування списку козацьких вимог і повертався до свого конфлікту з Чаплінським. Втім, гетьман уперше не вимагав видати підстаросту йому особисто, а просив, «аби його така смерть спостигла, якої він мені бажав, аби на вічні часи інші таких злочинів чинити не важилися»²⁰.

18 серпня почалися переговори. «Виїхали їх м.п. комісари в поле для трактування посланих Хмельницьким пунктів. Й. м. п. коронний канцлер, й. м. п. підканцлер В. Кн . Лит., й. м. п. белзький воєвода, й. м. п. сандомирський, й.м.п. київський воєвода, там почавши від полудня, аж до самого вечора трактували з Хмельницьким і з певними осавулами, що діяли від імені всіх козаків»²¹.

Козацькі вимоги були викладені в документі під назвою «Пункти про потреби Війська Запорізького до його кор. мості, нашого милостивого пана». Це один з найсуттєвіших документів з періоду повстання Хмельницького, бо в ньому найповніше викладено політичну програму гетьмана, і він доводить, як швидко вдалося пристосувати цю програму до реалій, створених польсько-татарським трактатом. Цілком правомірно припускати, що ця програма виникла в ході бурхливих дискусій серед найближчих співробітників гетьмана в ніч з 16 на 17 серпня. Бо гетьман їхав під Зборів, щоб реалізувати свою концеп-

цію незалежної козацької держави, та коли зрада татар унеможливила йому це, він зумів сформулювати на адресу Речі Посполитої список вимог, виконання яких принаймні наближало його до ідеї Руського Князівства.

У першому пункті Хмельницький висунув вимогу повної судової незалежності козаків, спертої на старе звичаєве право Запорізької Січі. Згадаймо, що в попередніх програмах постулат судової незалежності козацтва планувалося виконати шляхом домагання визнати за козаками прав, якими судилися литовські татари.

У другому пункті накреслено границі простору, на якому гетьманська адміністрація здійснить операцію відділення поспільства від Війська Запорізького. Цього домогалася польська сторона, розумів Хмельницький і підтримувала козацька старшина, що боролася за свої привілеї. Документ постановляв, що козацькому контролеві підлягають землі, «почавши від Дністра, Бирлинців, Бару, по Костянтинів Старий, по Случ і за Случ... впадає Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши, до Стародуба, аж до московської границі, з Трубецьком, у цих вказаних містах ми самі влаштуємо перепис військам, і лише гідних молодців, які були б придатні до послуг його кор. мості й усій Речі Посполитій, таких призначимо. По котрих містах серед військових наших щоб хоругви як чужоземні, так і польські жодних становищ не мали й стацій жодних брати не важилися».

Наступні пункти говорили про справи свободи грецької віри і в принципі повторювали раніші вимоги. Але було й кілька оригінальних формулювань, що виходили за дотеперішні канони. Наприклад, у четвертому пункті записано: «Київський митрополит повинен буде за давнім звичаєм брати висвячення від константинопольського патріарха й належати до нього на вічні часи з руським духовенством». Це було поверненням до позиції, яку козацтво зайняло ще за Феофана. Нагадаймо ще раз, що ця

справа стала однією з причин Берестейської унії, яка, згідно з задумом її творців, мала не допустити до підпорядкування польської православної церкви московському патріархові. Інтерпретуючи цей пункт ширше, ми можемо ствердити, що Хмельницький абсолютно не мав на увазі передачу України під панування Олексія Михайловича. Адже тоді він би домагався зверхності над східною церквою для московського патріарха, що однозначно зрозуміли б у Кремлі.

Посередньо підтверджує цю аргументацію пункт 7 документа: «Церкви руські в Кракові, у Варшаві, в Любліні і в інших містах, не виключаючи тих, що й попередньо були, мають бути». В цьому моменті Хмельницький виступав як захисник православ'я на території всієї Речі Посполитої. Це доводило, що гетьман бачив майбутнє України в межах польсько-литовської держави й цій аксіомі підпорядковував свою програму. Це виразно підкреслюють наступні зборівські пункти, які є точнішою версією супліки, поданої Киселеві в Переяславі:

«10. Всі посади по всіх воєводствах земські, гродські й міські в королівських, світських і духовних містах, почавши від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров'ї, у Чернігівському воєводстві [особам] не римської, а грецької віри його кор. мость віддавати має...

17. Київський митрополит з двома владиками повинен мати стілець у сенаті, отримуючи такі ж прерогативи, як і духовні сенатори римської віри.

18. Оскільки ж король його м. під час своєї щасливої коронації на грецьку віру не присягав, то тепер у цілості прав грецької віри, як і цих усіх пунктів, з шістьма сенаторами різних визнань і шістьма послами Р.Посполитої має присягнути на сеймі».

Коронним аргументом на підтвердження тези, що в реаліях серпня 1649 р. Хмельницький бачив майбутнє Війська Запорізького в поверненні йому Річчю Посполи-

тою його давніх прав, є пункт 15: «Всі ж сеймові ухвали проти цілісності Війська Запорізького, прав і вільностей, як неслухно прийняті, так само мають бути відмінені конституцією».

Серед зборівських пунктів було кілька таких, які не змінили свого звучання від часу появи в козацьких вимогах. Це стосувалося заборони перебування у Києві й інших українських містах єзуїтів, хоч тепер цю заборону поширено на всіх ченців «римської віри» та жидів, з тим, що в цьому випадку, на відміну від попереднього, вимогу пом'якшено, додаючи: «хіба що приїжджатимуть тимчасово з купецтвом».

Пункти 12 і 14 були результатом формування навколо Виговського групи козацької старшини, представники якої мали шляхетське походження: «14. Шляхта, яка б перебувала на цей час при Війську Запорізькому, як грецької, так і римської віри чи захоплена, чи змушена до цього якимось іншим чином, щоб не вважалася за бунтівників і за інфамісів (безчесних), і якби була за щось засуджена, щоб цю інфамію конституція ліквідувала і скасувала».

Не забули й про решту старшини й рядових козаків, яким пощастило під час «заворушення». Їх стан володіння мав гарантувати пункт 13: «За речі ж усілякі, забрані під час воєнного заворушення козаками в костелів, церков і в будь-кого ніхто нікого жодним чином не має турбувати, а кому вони тепер від козаків дісталися, при тому й мають залишатися».

У козацьких пропозиціях опинилось і ствердження, яке, з одного боку, підкреслювало ворожість до унії, а з другого було оригінальною спробою компенсувати собі втрати, пов'язані з прихильністю до православ'я: «А на відібрані церкви й церковні маєтки тим особам, які ніколи в унії не були, мають бути надані привілеї»²².

Ян Казимир схвалив практично всі козацькі вимоги, які було піддано лише формальним змінам, що перетво-

рили їх на *Декларацію ласки й.к.м. шляхетному гетьманові й Війську Запорізькому*.

У преамбулі *Декларації* король підтвердив збереження всіх давніх вільностей Війська Запорізького й інформував про видання привілею, що стверджує цей факт. В силу цього привілею козацтво отримало практично судову незалежність, чого домагалось у першому зборівському пункті, з тим, однак, що на практиці це мало означати повноту судової влади для гетьмана: «А особливо те їм привілеєм нашим забезпечуємо, що їх не повинні судити наші старости, державці й намісники, а їхні гетьмани в усіх справах мають чинити розсуд, і в кожній потребі будуть повинні чинити справедливість»²³.

Властивий текст *Декларації ласки* починався поданням кількості 40 тис. Запорізького Війська, яку дозволяв король. Цієї кількості немає у пунктах, які ми розглядали вище, оскільки вона була усталена під час переговорів Осолінського з Сефер-Газі агою і вписана в текст польсько-татарського трактату. Отож не було потреби повертатися до цієї справи в *Декларації*. Натомість було вказано міста, в яких мав бути здійснений перепис Війська Запорізького: «Від Дніпра почавши з цього боку в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Винниці, Брацлаві, а звідти з Брацлава до Ямполья до Дністра, також від Дністра до Дніпра має розумітися, і до реєстру козацького мають приймати, а з другого боку Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до границі московської і Дніпра». Отож, як бачимо, ці домовленості перегукуються з вимогами зборівських пунктів. В *Декларації* подано також точну дату складення реєстру. Він мав бути готовий «щонайдалі до нового року Руського Свята, дасть Бог дочекати наступного 1650».

В *Декларації ласки* опинились, поза тим, два ствердження, яких не було в пунктах: «Місто Чигирин, як воно є у своїх межах, завжди має бути при булаві Війська Запо-

різького, яке й теперішньому старшому Війська Запорізького шляхетному Богданові Хмельницькому й. к. м., чинячи його своїм і Речі Посполитої вірним слугою, конфірує (дає)».

І, врешті, єдина заборона, що опинилась у королівській Декларації ласки: «Горілкою козаки шинкувати не повинні, крім того, що зроблять на власну потребу»²⁴. Слід визнати, що ця заборона сформульована дуже ліберально.

Зборівська угода була однозначно оцінена істориками, що писали про неї. Вони передовсім підкреслювали її компромісність. Але масштаби цього компромісу оцінювали дуже по-різному. Отже, якщо Крип'якевич вважав, що це власне козацтво головно через татарську зраду було змушене до суттєвих поступок, то на думку Кубалі ця угода була результатом повної капітуляції Яна Казимира перед Хмельницьким. Зрештою, аргументація Кубалі в цьому випадку була, як завжди, дуже переконливою, але спиралась на односторонню інтерпретацію тексту угоди. Кубаля так само явно переоцінював небезпеку, що її тягло за собою зборівське вирішення для Речі Посполитої. Лише Збігневові Вуйцику в *Диких Полях у вогні* й Владиславові Серчику на сторінках його *Історії України* вдалося відійти від схоластичних розмірковувань на тему масштабу компромісу, бо вони звернули увагу на дуже суттєвий факт, що Зборівська угода була компромісом, нетривкість якого усвідомлювали всі сторони, що підписалися під нею. Додаймо, однак, що як для Речі Посполитої, так і для козацтва, хоч і з різних міркувань, ця угода була просто необхідністю. *Tertium non datur* — третього виходу не було.

Урочисте підписання Зборівської угоди відбулося 19 серпня 1649 р. Спочатку завершили справу польсько-татарського трактату. Королівським послом до хана був Андрій М'ясковський. У листі до королевича Кароля Фердинанда він описав свою місію: «Я за наказом короля й. мості відніс ці пакти. Привітав хана, який досить splendide

(пишно) й пансько стояв у своїх наметах. Біля нього сила зодягнутих ординців, знатні особи, добрі коні, чудові лати й кількасот яничарів перед наметом. Сам у цеглястій оксамитовій соболиній шубі; біля нього сидів його брат Султан Калга, біля того Султан Нурадин. Слід би окремо описати цю його munificentia (щедрість); там же був пан сокальський староста. Проші віддали Соліман-азі (а по інші послали до Львова). Канцлерові дали три тисячі червоних золотих, Соліман-азі п'ятсот. Конче хотіли, щоб спочатку вирушив з обозом король Й. М., tandem (врешті) з великими труднощами настояв перед канцлером, щоб вирушив хан і щоб загони відкликав, віддавши полонених, які там були і praestitit (присягнув) про це все. По обіді хан відійшов на милю від нас».

Натомість до вечора тривав торг з Хмельницьким, який далі вишукував нові перешкоди, що унеможливлювали підписання угоди. Спочатку домагався, щоб і король одночасно з ним склав присягу, потім повернувся до справи Чаплінського й вимагав негайної видачі підстарости. В останньому випадку вирішальний вплив на поведінку Хмельницького безумовно справило перебування Чаплінського в королівському таборі, бо він був ротмістром у хоругві Олександра Конецпольського. Королівські посланці нерозважно заявили, що це радше Хмельницький повинен віддати підстарості дружину. Гетьман впав у шал і навіть після присяги кричав про завдану йому кривду: «Чаплінської віддати не хотів і вже після присяги кричав, щоб йому король й. м. наказав відрубати голову». Врешті, однак, впертість Хмельницького вдалося зламати і «вже в сутінках у полі на коні склав присягу перед паном київським воєводою і паном коронним канцлером»²⁵.

Щойно наступного дня Хмельницький урочисто вибачився перед королем. Козацький гетьман приїхав до польського табору, отримавши в заручники краківського генерального старосту Юрія Любомирського. Барвистий опис

перепросин на підставі реляції наочного свідка цієї події Якуба Міхаловського, хорунжого надвірної хоругви Яна Казимира, подав Кубаля в нарисі про облогу Збаража.

Але у Збаражі й надалі нічого не знали про результати Зборівської битви. З поведінки козаків зробили радше висновок, що на зборівських полях розвіялися рештки надії на порятунок. Ці побоювання підтвердила нова поява татар під мурами Збаража. Дотеперішня історіографія назагал вважала, що після укладення польсько-татарського трактату Іслам-Гірей III негайно відійшов у Крим, а під Збараж пішов сам Хмельницький. Хроніка Сенаї остаточно спростовує цей погляд: «Словом, коли таким чином були усталені й вирішені справи миру і згоди, коли вже з обох сторін був закладений і зміцнений фундамент угоди й розмиру, вранці наступного дня, а це було в п'ятницю [20 серпня – Я. К.] увінчаний перемогою штандарт і схоже на плеяди військо... рушили звідти знову в бік Збаража... В неділю [22 серпня – Я. К.] хан з незліченим військом прибув і дістався до війська найщасливішого володаря, залишеного для облоги ненависного табору, що був у Збаражі. Монарший намет нап'яли тоді на південь від збараського замку»²⁶.

Попереднього дня, в суботу 21 серпня, до обложених дійшли перші звістки про укладений мир. Їх принесли татари. Небавом цю інформацію підтвердило прибуття до Збаража посланця з листом від комісарів. Але Ромашкевич, який, власне й був цим посланцем, не знав жодних деталей укладених трактатів, лише ствердив, що до Збаража їдуть спеціальні королівські посланці, але їх затримав Хмельницький. Все це викликало серед «збаражан» підозри щодо вірогідності отриманої інформації. Тим більше, що Ромашкевич, якого випитували деталі подій під Зборовом, заявив, що «це не належить до його реляції». Тому перестрілка продовжувалася. Її не припинили навіть перші детальніші інформації про умови миру. Адже

вони містились у привезеному під вечір до фортеці листі Хмельницького, в якому гетьман писав, щоб «збаражани» доставили ханові обіцяну суму викупу. Лист козацького гетьмана викликав загальне обурення, «бо того ніколи не було, щоб ханові щось обіцяли, радше всі висловлювали готовість полягти, але не піддатися чи дати викуп. Тому, коли відписали Хмельницькому, що не дамо, і що ми готові тут вмерти, він дуже розгнівався і присягнув доти не випускати нас з облоги, доки за чуба не витягне. Отож знову ad arma (до зброї – І. С.)».

Врешті оборонці Збаража опинилися перед доконаними фактами, створеними попередніми домовленостями Єжи Оссолінського й Сефер-Газі аги. Після отримання викупу Іслам-Гірей III ще на день залишився під Збаражем і щойно в середу 25 серпня рушив у зворотну дорогу на Крим. Того ж дня відійшов від Збаража і Хмельницький: «З самого ранку неприятельський табір почав рухатися, за яким на кінці з досить гарними хоругвами опівдні рушив Хмельницький... Рушила ця саранча майже на світанку, аж до полудня, влаштувавши табір у кількадесят шеренг».

Наступного дня Збараж покинули його захисники. Це був сумний похід. Більшість його учасників ішла пішо з понуреними головами й почуттям марності своїх зусиль. Шляхом через Тернопіль і Глиняни посувались на Львів. Коментарем усієї оборони Збаража нехай послужить останній запис «Великого діаріуша облоги Збаража: «Дня 29 серпня. З-під Тернополя ми рушили до Львова, кожен полк своїм трактом, і в цій дорозі зголодніла челядь допалася до недостиглих овочів [через брак хліба], отож багато з них похворіло й померло».

Ян Казимир 29 серпня видав універсал про відміну посполитого рушення. У ньому він інформував шляхту про укладення трактату з татарами й угоди з козацтвом і в цій ситуації ствердив: «Отож даємо цей наш універсал,

аби Ваші Ласкавості й Вірності, які з посполитим рушенням іще не дійшли до нас, поверталися назад до ваших домівок, не бажаючи Вірностям Вашим продовження подальших непотрібних знегод»²⁷.

Опинившись у Варшаві, король видав інструкцію на сеймики, призначаючи їх термін на 11 жовтня, з тим, щоб сейм міг розпочати засідання 22 листопада. Інструкція, дуже довга й детальна, була в засаді спробою короля виправдати невдалий зборівський похід, який подавала як успіх Яна Казимира. Король висловлював також надію, що шляхта із зрозумінням сприйме зборівські рішення й наступний сейм підтвердить їх присягою козакам від імені всієї Речі Посполитої.

Реакцію на королівську інструкцію було легко передбачити — шляхта не збиралася вірити королеві. Вся справа угоди з Хмельницьким здалася їй дуже підозрілою, адже її було укладено, не чекаючи згромадження Річчю Посполитою всіх сил. Не розуміли також, чому в Зборівській битві не взяло участі переможне литовське військо гетьмана Януша Радзивілла. Втім, питань було багато, а відповідь на них завжди була одною — зрада. Але в ній не зважувалися звинувачувати короля, отож головним об'єктом нападів знову став Оссолінський. Автор найпоширенішої в Польщі восени 1649 р. друкованої листівки з промовистим заголовком «*Compedium porad Й. М. Пана коронного канцлера*» налічував цих порад аж дванадцять. Найгрізнішим для Оссолінського був фрагмент, що відносився безпосередньо до періоду Зборівської битви. Памфлетист питав: на що заслуговує такий канцлер, «який військо під Збаражем, цвіт шляхти й силу лицарства з приватних міркувань хотів згубити, а не дочекавшись їх визволення до Львова повернувся, а вони, вони, брати, від усього відпавши, сідла на рамена взявши, за королем мандрували» і такий, «який дозволив, щоб орда, розпустивши загони, зігнала в неволю душі християнські»²⁸.

Оссолінський захищався, твердячи, що його не можна звинувачувати за поради, які він щиро надавав королю, до того ж не як канцлер, а як приватна особа. В цій ситуації король міг їх просто не слухати. Назагал захист Оссолінського був блідим і непереконаливим. Вся Річ Посполита вирувала від обурення, а жовтневі сеймики перетворилися на генеральну пробу сил перед загальним сеймом. Але розпалені голови остудила наступна грізна небезпека, що нависла над шляхетськими маєтками. Військо, якому не платили від моменту вибуху повстання на Україні, погрожувало відібрати належну йому платню без огляду на скарбницю Речі Посполитої. Тим більше, що суми, про які йшлося, все одно перевищували її можливості. Складений у Львові 13 вересня 1649 р. «*Компут боргу війська, поданий на сейм комісарами*» містив астрономічну цифру — 2264171 флорен. До цієї суми ще слід було додати 33414 флоренів для оборонців Кам'янця і ще не окреслену суму для туського воєводи Яреми Вишневецького й коронного хорунжого Олександра Конецпольського, «які на оборону РП в *obsyduej* (облозі) Збараській залишили». «*Компут*» закінчувався нагадуванням про ще один борг, який мала сплатити Річ Посполита: «*et tractamenta татарам pro antecedentibus annis [і затримка татарам за попередні роки] фл. 60000*»²⁹.

Збір таких великих коштів вимагав рівномірного обтяження податками всіх земель Речі Посполитої і в цій ситуації суперечки навколо останніх подій на Україні дещо притишилися. У березні канцлер Радзивілл записав: «Тільки можна сказати, що корабель Речі Посполитої, хоч і з пробоїнами, вирвався з цієї воєнної бурі. Наступна сеймова оцінка усталить, що слід думати, на що сподіватися... Козаки й плебс учинили страхітливі злочини, бо нечуваними були наші гріхи»³⁰.

Ян Казимир і Оссолінський були переконаними в слушності своїх рішень. В цьому їх утверджували новини,

що надходили з України. Бо вони хоч і не завжди були найвеселішими, однак безумовно свідчили, що Богдан Хмельницький хоче дотримуватись укладеного порозуміння.

Подільський суддя Лукаш М'ясковський у вересні отримав листа з України, автор якого писав: «Про пана гетьмана чую те, що мені розповідали козаки з тих країв, що військо має заїхати до Умані й там, зібравши всіх полковників, [збирається] скоригувати 40-тисячний реєстр козаків і з цим реєстром послати кілька осіб на сейм. Також від козаків з тих країв від п.гетьмана, які в мене були, чув, що й. м. п. Киселя на воеводство до Києва прийняли вдячно, бо бачив, що самі козаки, які там при цьому були, розповідали мені про все»³¹.

Але вирішальний вплив на поведінку короля й канцлера мало їхнє безпосереднє листування з козацьким гетьманом. 2 листопада Хмельницький писав Оссолінському в справі того, хто може, а хто не повинен користатися з вільностей Війська Запорізького. Цю проблему мало вирішити щойно складення реєстру. В наступному листі до короля гетьман писав, що робить усе, аби якнайшвидше приготувати цей реєстр: «Хоч до нас різноманітні чутки доходять, але найсвятішому слову й писанню В. К. М., Н. М. П., я повністю вірю й виконую накази В. К. М. Військову ревізію виконую якнайшвидше, яка, сподіваюся, закінчиться перед звершенням сейму, і відсилаю наших послів з нашим вірним підданством, складаючи до ніг В. К. М.».

В цьому ж листі є і фрагмент, що однозначно свідчить про намір гетьмана дотримуватись умов Зборівської угоди: «Також, як вірний підданий В. К. М, сповіщаю, що кримський й.м.хан як з давніх часів данину брав у Черкасах, так і тепер прислав до нас, аби ми згідно з приязню своєю, яку ми між собою навічно ухвалили, дали дві чи три тисячі люду для збирання данини, бо оскільки це й у

постанові з В. К. М. обумовлено. А вони навзаєм В. К. М., де б їх В. К. М. потребувала, завжди проти будь-якого неприятеля обіцяють ставати. Рач же В. К. М., Н. М. П. сповістити нас, аби за наказом В. К. М. повелися»³².

Отож, як бачимо, Хмельницький не лише лояльно попередив короля про переговори з Іслам-Гіреєм, а й виразно зазначив, що цього разу ініціатива вийшла від татарської сторони, а свої рішення узалежнив від волі короля.

Гірше, натомість склалися стосунки Хмельницького з Кисілем. Останній згідно зі зборівськими домовленостями відразу ж після укладення угоди рушив до Києва, щоб зайняти воєводство, надане йому королем у березні. Однак здійснення цього наміру затягнулося аж до 7 листопада, коли воєвода сів у київському замку.

29 вересня генеральний писар Війська Запорізького Іван Виговський писав Адамові Кисілеві: «Заставши мене в Києві, слуги В. Мості, послані до й.м.гетьмана, багато говорили мені про приїзд В. Мості. Тому я, залишаючись віддавна слугою В.Мості, розумів би, щоб В.М. рачив затримати це до дальшої резолюції пана гетьмана, бо це було б порушенням ухвалених пунктів, до того ж пан гетьман ще не почав тієї комісії і виписів, бо відразу ж на початку вогонь і жар спалахне поміж ними, і повстання. А В. М. мав би їхати в цей вогонь?»³³.

9 жовтня Виговський знову відраджував Киселя від швидкого виїзду до Києва і сповіщав його, що робить усе, щоб це могло статися якнайшвидше. Тим часом наближався термін сеймиків, і Кисіль за існуючим звичаєм визначив місцем засідань київський замок. 11 жовтня, в термін, визначений для сеймика, Хмельницький писав Кисілеві: «За наказом й. к. м., н. м. п., як і посланця В. М. Пана я послав двох товаришів свого війська, щоб приборкали поспільство і цей сеймик міг відбуватися безпечно».

У жовтні 1649 р. не лише київський полковник Антін Жданович, але й цілий Київський полк не могли гаранту-

вати безпеки шляхетським депутатам, і в цій ситуації вони мусили задовольнитися фактом, що засідали на терені свого воєводства. Кисіль у листі до гетьмана не приховував обурення з приводу неможливості провести сеймик у Києві і пояснень Хмельницького щодо цього: «Дійшов до мене лист В. М. Пана д. 11 [жов]тня, себто в день сеймика, писаний з Чигирина, а мені принесений аж д. 20 ц. м.... Була б це річ, дуже мила й.к.м. й мені з усією братією вигода, коли б це В. М. Пан завчасу вчинив: і я цього чекав, і для того моїх слуг попередньо вислав до В. М. Пана, та оскільки не міг дочекатися жодної відомості... мусив не лише з великими для всіх їхмостів і для мене самого клопотами, але й з великим жалем проводити сеймик під голім небом над рікою Случчю».

Але врешті Кисіль і цим разом в ім'я вищих інтересів, якими вважав збереження миру на Україні, вибачив Хмельницького, закінчуючи свого листа до нього словами: «Якщо ж В. М. Пан навмисне так вчинив для насмішки, Бог тобі суддя; якщо ж це трапилося випадково, то я вже як приятель В. М. Пана й усього Війська і прихильник миру, згоди й любові вибачаю»³⁴.

Адам Кисіль остаточно прийняв під свою владу Київське воєводство і приступив до виконання своїх обов'язків. Він, між іншим, допровадив до відновлення діяльності київського гродського й земського суду. Воевода також простежив, щоб до київських гродських актів вписали складений Хмельницьким реєстр Війська Запорізького й універсал Яна Казимира з підтвердженням козацьких вільностей. *Самовидець* закінчив свої записи за 1649 р. ствердженням: «І так по оной згоді понаїздили урядове на Україну, и сам воевода киевский Адам Кисель з жоною в Києві зоставал, бо як благочестивий пан в згоді з гетманом Хмелницким брл. По той згоді викупили обох гетманов коронних Потоцкого и Калиновского, и при них гетманство зоставили»³⁵.

Хмельницький у цей час справді прагнув стабілізувати ситуацію в Україні на підставі зборівських домовленостей, швидко реагував на сигнали про їх порушення й інформував про свої кроки Яна Казимира й Киселя. Від моменту повернення з-під Зборова гетьман перебував у Чигирині чи поблизькому Суботові й займався виключно внутрішніми справами. Передусім він працював над складенням нового реєстру. Діапазон проблем, з якими в цьому випадку зіткнувся Богдан Хмельницький, був величезним. Пригадаймо, що козацька армія в період Зборівської битви налічувала мінімум 150 тис. осіб. Всі, хто ставав під прапори переможного Хмеля, вважали себе козаками й зараз вимагали офіційного підтвердження цього факту. Але ж переважна їх більшість мусила знову стати селянами і, що гірше, повернутися до своїх панів. Отож питання повернення шляхти до своїх маєтків на Україні було безпосередньо пов'язане зі справою реєстру. Гетьман також знав, що Кисіль має рацію, пишучи до нього: «Певність цього миру не може мати кращого закладу, ніж коли вже кожен сяде вдома». Київський воєвода також не скупився на поради, що мали допомогти гетьманові подолати клопоти. На щастя Хмельницький не завжди слухав ці поради. Наприклад, Кисілеві спало на думку, щоб кожен власник, що повернувся на Україну, склав у своїх маєтках список бажаючих вступити в ради Війська Запорізького. Легко передбачити наслідки використання Хмельницьким цієї ідеї, яка на практиці означала б появу величезної кількості часткових реєстрів і поглиблення існуючого хаосу. Але у воєводи були й практичніші поради. Складення реєстру він радив почати «з голови», або «міст України, де було тисяча козаків, там написати двох або трьох. Тоді лише рачиш В. М.Пан зрозуміти, як багато треба добрати з волості»³⁶.

Але козацький гетьман сам дав собі раду, хоча мабуть скористався з ідеї воєводи, оскільки дотримувався засади

початку складення списку від полкового міста, або, як це окреслив Кисіль, «з голови». Отож спочатку розширено давно козацькі полки, що функціонували перед 1648 р., а потім було почато організацію нових. При цьому Хмельницький довів, що він наділений неабияким організаційним талантом, і аж на дев'ять місяців випередив термін, усталений під Зборовом. Новий реєстр Війська Запорізького, який мав бути готовий на 1 вересня 1650 р., козацькі посли привезли до Варшави вже на початку січня.

Станіслав Освенцім записав у своєму «Діаріуші» під 7 січня 1650 р. таку інформацію: «Вищевказані козацькі посли на приватній аудієнції у короля виконали доручене їм посольство і віддали йому від імені гетьмана свій реєстр Війська Запорізького, щойно списаний згідно з пактами, що було найбільшим документом його підданства й послуху та якого не якого миру. Адже більша частина наших панів, які добре знали справи Речі Посполитої, розуміли так, що Хмельницький або не хотів довести цього до результату, або, хоч би й хотів, не міг цього вчинити, щоб із кількох тисяч збунтованого селянства зробити солдатами таку малу кількість, а інших *sine numero* (без числа) на селян обернути. А все-таки мав стільки розуму (який у цьому випадку мусимо за ним визнати) й зарадності, що те, за що взявся... таки зумів здійснити»³⁷.

З виникненням реєстру була пов'язана також поява на терені Брацлавського, Чернігівського й Київського воєводств своєрідного адміністративного дуалізму. Полки з огляду на простір, який вони займали, поступалися навіть повітам, не кажучи вже про сотні, які в багатьох випадках містилися в межах однієї волості. Крип'якевич у своїй біографії Хмельницького твердить, що з факту поділу самої України на менші адміністративні одиниці, ніж це було за Речі Посполитої, випливає перевага нової козацької адміністрації. З цією частиною його аргументації ми абсолютно не можемо погодитися. Натомість незапе-

речним фактом було суворе виконання всіх розпоряджень, що надходили з Чигиринна й вирішальна перевага під цим оглядом полкової системи над поділом на воєводства й повіти. Але такий стан був результатом недоліків адміністративного апарату Речі Посполитої, а не величини одиниць, над якими цей апарат мав здійснювати контроль.

Всіх полків було 16. Назвемо їх, одночасно подаючи прізвище полковника, по черзі й у такому вигляді, як їх подає Освенцім, кількість сотень, на які поділено територію полку, і кількість козаків у полку:

Чигиринський полк, гетьман Богдан Хмельницький, 18 сотень, 3220 козаків; Чигиринський полк відрізнявся від інших в одному відношенні — до його складу входив осавульський курінь, що налічував 358 козаків; Черкаський полк, Яцько Ворниченко (Воронченко — І. С.), 17, 2990; Канівський полк, Семен Савич, 15, 3167; Корсунський, Лук'ян Мозиря, 18, 3470; Білоцерківський полк, Михайло Громика, 21, 2990; Уманський полк, Йосип Глух, 13, 2977; Брацлавський полк, Данило Нечай, 21, 2662; Кальницький полк, Іван Федоренко, 18, 2050; Київський полк, Антін Жданович, 17, 2002; Переяславський полк, Фесько Лобода, 18, 2986; Кропивенський полк, Филон Джеджалій, 12, 1993; Миргородський полк, Матвій Гладкий, 15, 3009; Полтавський полк, Матвій (Мартин Пушкар — І. С.), 18, 2970; Прилуцький полк, Тимофій Нечай (Тиміш Носач — І. С.), 20, 1996; Ніжинський полк, Прокіп Шумиленко (Шумейко — І. С.), 9, 991; Чернігівський полк, Мартин Небаба, 6, 998.

Підсумовуючи реєстр, підписаний Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським і стверджений козацькою печаткою, у 256 сотнях і осавульському курені налічувалося 40471 козак. Отже, козацький гетьман лише незначно перевищив усталену під Зборовом кількість.

Полковники й сотники отримали практично всю адміністративну владу над підлеглою територією. Лише городові отамани в більших міських осередках мушили підпорядковуватися засадам, що впливали зі збереження приписів магдебурзького права. Полковники вповні користалися зі своєї влади, зокрема в пункті, що віддавав у їхнє розпорядження всю «безпанську» землю. Такою в першу чергу визнано королівщини, хоч не бракувало й випадків роздавання шляхетських маєтків. Надання потрапляли головно в руки козацької старшини й були повністю узалежнені від волі полковників. Хмельницький практично не втручався в цю сферу їхньої діяльності. Протягом 1648-1657 років з його канцелярії вийшло всього 17 універсалів з підтвердженням шляхетського права власності й 4 про надання нових маєтків, так само шляхті. Натомість гетьман не надав жодної землі нікому з-посеред козацької старшини. Але водночас слід пам'ятати, що при тій владі, якою володів Хмельницький, він не мав жодних проблем з усуненням невігідного полковника. А як небавом переконаємося, кілька з них за спротив волі гетьмана заплатили головами.

Частіше ми можемо зустріти універсали Хмельницького про захист церковних земель. Особливо кололи очі козацької старшини монастирські маєтки, але гетьман від початку рішучо став на їх захист. Скажімо, вже 12 липня 1648 р. Густинський монастир отримав привілей, у якому Хмельницький не лише підтверджував його права, але й гарантував, що підданих монастиря не прийматимуть до Війська Запорізького.

Після сформування козацької адміністрації у гетьманських універсалах з'являється пункт, що зобов'язує полковників до їх виконання. Отож, той же Густинський монастир отримав привілей про захист його млинів. За цим мав простежити Тимофій Носач, оскільки ці млини знаходилися на території власне його полку.

Крім згаданого вище реєстру козацькі послы привезли до Варшави також «Інструкцію до пресвітлого сенату й посольського кола, на Варшавський сейм 1649 року зібраних, від Війська й.к.мості й Речі Посполитої Запорізького». У ній Хмельницький не виходив поза вимоги, сформульовані у зборівських «Пунктах про потреби Війська Запорізького», і послы мали вимагати тільки підтвердження здобутих прав. Хмельницький також пояснював, чому шляхта Київського й Чернігівського воєводств не могла провести сеймики у звичних місцях: «Оскільки ж їх м. пп. громадяни воєводства Київського й Чернігівського не на звичних місцях проводили сеймики, то не з власної нашої причини, а через зволікання з надісланням листа й. к. м., через що ми, не відаючи, перед й. к. м. й Річчю Посполитою вини за собою не чуємо».

Заявив також про готовність видати полякам усіх порушників миру: «Свавільців тих, які під час святого миру й ласки й. к. м. вчинили багато злочинів і людей повбивали без відома Війська й. к. м. Запорізького, тих всіх маємо в доброму секвесторі (в'язниці — І. С.) й куди накаже й. к. м. і Річ Посполита готові відіслати, аби цей вогонь стишувався»³⁸.

22 листопада 1649 р. традиційною службою Божою в костелі св.Яна почалися засідання сейму, про який вийшла монографія Луції Ченсцік. Вибір маршалка палати, яким став великопольський генеральний староста Богуслав Лещинський, був вдалим для короля. Так само й перші сенаторські слухання були корисними для придворної партії. 18 грудня почався розгляд справ, пов'язаних зі Зборівським походом.

Першим склав реляцію великий коронний канцлер Єжи Оссолінський. Це, напевно, була не найкраща з сеймових промов канцлера, зате була однією з найдовших. Сутінки, що надходили, змусили канцлера перервати свою реляцію на четвертій годині промови. Але коли піс-

ля недільної перерви Оссолінський продовжив свій виступ, було видно, що він добре використав перерву в засіданнях. Зборівську битву канцлер розцінив як тріумф і порівняв її «з Хотинською з турками за панування короля Зигмунта III, втім, навіть вище її оцінюючи, оскільки під Зборовом були більші неприятельські сили, а наші сили менші й без вождів». Можливо, Оссолінський вже забув, що в період Зборівської кампанії саме він поруч з Яном Казимиром був головнокомандувачем і мав титул генералісимуса війська. В кожному разі промова Оссолінського справила на сенаторів належне враження і більшість з них схвалили зборівські рішення.

Після канцлера виступив ще Станіслав Лянцкоронський, а 21 грудня Януш Радзивілл «кинув під ноги короля багато хоругв», здобутих під Лоевом. Всі ці події мали місце під час таємної ради й у них брали участь лише сенатори. Це було результатом тактики, прийнятої королівською партією, що мала на меті довести до ратифікації сеймом Зборівської угоди. Однак надалі зростала й популярність князя Яреми й на цьому тлі сталася сутичка руського воєводи з канцлером. Оссолінський порушив справу відомого вже нам пасквілю, спрямованого проти нього після Зборівської битви, недвозначно даючи зрозуміти, що інспіратором «*Compendium porad й. м. пана коронного канцлера*» вважає Вишневецького. Канцлер відчував ще більшу загрозу, бо Ян Казимир щораз прихильніше ставився до руського воєводи. Виразним доказом поліпшення їхніх взаєностосунків було надання Вишневецькому в довічне користування маєтків, розташованих над Хоролом і передача йому коронної булави до часу повернення з неволі гетьманів.

Після новорічної перерви король хотів допровадити козацькі справи до завершення. До цього не допустили послы з Брацлавського воєводства, заявивши, що протестуватимуть доти, «доки Річ Посполита на всі боки не под-

бає про свою безпеку» Тим часом минув законний термін закінчення засідань і постала необхідність їх пролонгації. Її полегшило прибуття козацьких послів на чолі з Максимом Нестеренком, уславленим здобуттям Кодака. Ян Казимир, стверджуючи, що козаки «можуть принести щось нове», просив продовжити засідання до 7 січня 1650 р.

Як тепер знаємо, козацьке посольство не принесло майже нічого нового й домагалася єдино в «смиреному листі того, що в договорах», але його поява в палаті з готовим реєстром Війська Запорізького прискорила схвалення Зборівської угоди. Обставини також були винятково сприятливими для короля. 25 грудня 1649 р. помер надвірний коронний маршалок Адам Казановський, а 7 січня 1650 р. коронний підскарбій Іван Микола Данилович. Король негайно віддав посаду маршалка Єжи Міколаю Любомирському, «хоча хтось обіцяв за неї королеві 100000 зл.». А коронним підскарбієм став маршалок палати Богуслав Лещинський. Залишилися також королівщини після Казановського й Даниловича.

Новотарзьке староство після Казановського отримав спочатку Вишневецький, але 15 січня зрікся з нього на користь Адама Киселя. Александр Конецпольський отримав Перемишське староство й річну платню у 20 тис. флоренів, яка мала винагородити йому втрату відданого Хмельницькому Чигирин. Після Даниловича Богуслав Лещинський разом з посадою отримав Самбірську економію. Надання не оминули й інших. Отже, Януш Радзивілл отримав на тих же засадах, що й Вишневецький, дідичні права на Невель і Себеж і від королеви «Борисів з додатковим подарунком 30000 зл.» Сандомирський воєвода Владислав Мишковський отримав у 6-річну оренду маєтки давньої ординації Мишковських. Лише Оссолінський не отримав нічого. «Долинське староство [після Даниловича — Я. К.] королева вирішила забрати сама, хоч його обіцяно канцлерові»³⁹.

Мета цих надань була зрозумілою для всіх: король хотів здобути найвпливовіших магнатів. Оссолінського ж йому не потрібно було здобувати, оскільки той все одно був приречений стояти біля короля, мов скеля. Тому його й оминула вся веремія надань.

Таким чином Ян Казимир досягнув свою мету й палата без особливих проблем схвалила зборівські домовленості. Але шляхта не допустила включення змісту договору до сеймових конституцій, тому в них опинилось лише туманне ствердження, «що декларацію нашої ласки, виявлену під Зборовом Війську Запорізькому... апробуємо за згодою всіх ваших станів»⁴⁰.

Але це нітрохи не змінило факту ратифікації сеймом Зборівської угоди. Згідно з волею гетьмана, висловленою у привезеній послами «Інструкції», Ян Казимир окремим універсалом, датованим 12 січня 1650 р., ще раз підтвердив усі козацькі права. Оскільки ж дотеперішні угоди з козацтвом не були реалізовані, а Зборівській угоді це загрожувало особливо, сейм постановив призначити спеціальних комісарів, які б на місці наглядали над процесом стабілізації ситуації в Україні.

Водночас саме на цьому сеймі вперше трапилося порушення щойно прийнятої ухвали. Разом з козацькими послами до Варшави прибув київський митрополит Сильвестр Косів. Оссолінський робив усе, щоб не допустити прибуття Косіва до закінчення засідань і це йому частково вдалося.

Але сприятлива для королівської партії пролонгація сейму перекреслила зусилля канцлера. Незрозуміла при цьому роль, яку в цьому випадку зіграв Адам Кисіль. Ймовірно, саме він зруйнував плани Оссолінського. Адже є безперечним фактом, що київський воєвода доклав усіх зусиль, щоб митрополит все-таки з'явився у столиці. У цитованому вже листі до Хмельницького від 20 листопада 1649 р. ми зустрічаємо такий фрагмент: «Нагадую і те

В.М.Панові, що за пактами потрібно, щоб й. о. митрополит приїхав на сейм, де, як син Церкви Божої, прислужиться в тому, щоб усе наше було вже справді забезпечене».

Адам Кисіль дуже поважно ставився до остаточного врегулювання релігійних справ в Україні. Це, втім, цілком зрозуміло, оскільки скасування унії і зобов'язання надати посади православним були йому дуже на руку. Київський воєвода також прагнув спільно з православною ієрархією перешкодити зростанню впливів козацької адміністрації. Тому нас не повинно дивувати, що Кисіль не розумів замірів Оссолінського, для котрого ці питання були лише аргументом у переговорах з Хмельницьким. Нагадаємо, що сам Оссолінський був ортодоксальним католиком.

7 січня 1650 р. Косів і владики, що його супроводжували, зажадали належних їм згідно з *«Декларацією ласки»* місць у сенаті. Втім, ішлося не про самі місця, оскільки власне з Косівим і прибулими з ним представниками східної церкви мали бути встановлені принципи скасування Берестейської унії. А це, як пригадуємо, була основна умова козацьких вимог від моменту вибуху повстання Хмельницького. Ситуація ставала все небезпечнішою, а спроби почати розмови між уніатами й «руськими схизматиками, як їх окреслював литовський канцлер, поза сеймом, на дворі віленського єпископа, закінчилися невдачею, «оскільки схизматики, сповнені пихи, відкидали всі способи й лише домагалися ліквідації унії»⁴¹.

Насправді ж це радше католицькі біскупи були «сповнені пихи» й загрозили покинути сенат, якщо в ньому засідатимуть представники православної ієрархії. На аргументи ж короля й канцлера, що в сенаті все одно засідають різні іновірці і це узгоджується з духом Речі Посполитої, гордо відповіли: «Світських дисидентів ми терпимо в сенаті, бо вони не втручаються у пункти віри, але духовним дисидентам і схизматикам у сенаті не може бути міс-

ця. Кардинал Олесницький вийшов із сенату й оголосив інтердикт (заборона виконувати певні церковні функції в певному місці чи для певних осіб — І. С.) для всієї дієцезії, коли довідався про переговори Ягайла з гуситом, а ми повинні дозволити, щоб голова схизми, ворог папи входив з нами в прилюдну раду? Зборівські трактати, укладені в небезпеку, не можуть порушувати прав католицького духовенства»⁴². Біскупи в цьому випадку керувалися розпорядженнями папського нунція, який від імені папи подякував їм за непримиримість щодо дисидентів. Це, зокрема, стосувалося біскупів: краківського Пйотра Гембіцького, познанського Анджея Шолдрського і хелмінського Анджея Лещинського.

Тим часом засідання сейму підходили до кінця і справи унії не постали на порядку денному. Король вповні усвідомлював той факт, що в цій ситуації не можна допустити до виїзду Косіва. Розумів це і канцлер Радзивілл, який писав: «Я пішов до короля, щоб попроситися... і на його наполягання був змушений залишитися з огляду на схизматиків, бо їхній митрополит, ображений, хотів відїхати, а з його відїздом знов би почалася війна з козаками».

Щойно 14 січня королю вдалося організувати зустріч у Примасівському палаці. В ній взяли участь лише три біскупи, хоча власне церковні посади займали лише двоє: познанський єпископ Анджей Шолдрський і віленський єпископ Єжи Тишкевич. Третім біскупом був коронний підканцлер Анджей Лещинський. В зустрічі також брали участь інші канцлери (Єжи Оссолінський, Альбрехт С. Радзивілл, Казимир Л. Сапіга) й Адам Кисіль і Сильвестр Косів. Розмови були дуже складними і практично не посувалися вперед. Адже було багато процедурних питань, розглядалися другорядні справи (наприклад, повернення церкви у Пинську), не зачіпаючи головних. Але порушити їх, з огляду на непримиренну позицію духовенства, просто не вдалося. Врешті й Косів зрозумів, що його приїзд до

Варшави був передчасним. «Потім той їхній митрополит, попросивши слова, нагадав, — пише Радзивілл, — що за пактами повинен разом з владиками мати місце в сенаті, але з покори (одягнувши овечу шкуру на лисячу) того не домагається, вважає, що ці справи слід радше відкласти до іншого сейму».

Але на свою столицю київський митрополит повертався не з порожніми руками. Він віз з собою королівський універсал, названий «Апробація сеймова прав і вільностей грецької релігії руського народу», з тим лише, що сейм цих вільностей не апробував. Недопущення Косіва і владик до належних їм місць у сенаті й нескасування унії були явним порушенням Річчю Посполитою Зборівської угоди, але козакам, і навіть частині старшини, було цілком байдуже, засідатиме Косів у сенаті чи ні. Очевидно, для багатьох полковників зневага, яка зустріла Косіва, була навіть вигідною. Але факт залишався фактом, і Хмельницький вже небавом нагадає королю й Речі Посполитій, що це не він першим порушив Зборівський договір, а навпаки, робив усе, щоб його виконати.

За першою фазою засідань сейму уважно стежив гінець царя Олексія Михайловича, дяк Григорій Кунаков. 11 грудня 1649 р. «відбулося приватне прийняття малого московського посла, який жодним чином не хотів відїжджати: виявилася його хитрість, оскільки чекав результатів сейму, щоб повідомити про них послів, що мали прибути. Тому його змусили виїхати»⁴³.

Кунаков прибув до Варшави 3 грудня 1649 р. Його метою був збір матеріалів, які були б придатними великим московським послам, що збиралися до Польщі. Цю працю йому мала полегшити детальна інструкція, якою його забезпечили. Але й сам Кунаков виявився майстром свого фаху. Його звіт з перебігу місії донині може слугувати взірцем достовірної інформації. Перед царським гінцем не вдалося нічого приховати. Він навіть довідався, що під Зборо-

вом Ян Казимир дозволив орді переходити через територію Речі Посполитої. Висновки з цього відкриття були однозначними, й у своєму донесенні він написав: «Хан не може тепер нікуди ходити, тільки на Москву».

Прибуття Кунакова ми повинні розглядати в контексті московських приготувань до розірвання Поляновського «вічного миру». В першу чергу в Кремлі думали про повернення земель, втрачених на початку століття, але усвідомлювали факт, що повстання на Україні створює реальні можливості пересунути кордони Московської держави й на південному сході. Зборівська угода стала сигналом до початку дій. У Москві, щоправда, не вірили в можливість стабілізації стосунків в Україні на підставі зборівських домовленостей, але не збиралися допускати до втрати ініціативи в контактах з Хмельницьким.

У цій ситуації цар постановив вислати в Україну наступне посольство і сповістив про своє рішення Хмельницького. Посольство очолили Григорій Неронов і піддячий Григорій Богданов. Посли вирушили з Москви 5 жовтня 1649 р., але щойно за 17 днів були в Путивлі. 28 жовтня у Румні царських посланців вітав отаман Юрій Михайлів у супроводі 40 вершників. Неронов сподівався застати Хмельницького в Переяславі, до якого дістався 4 листопада. Але виявилось, що гетьман у Києві, а москвити їхати туди не хотіли. Приводом було перебування в Києві Адама Киселя. У Києві в цей час перебував також переяславський полковник Фесько Лобода, якого Хмельницький на звістку про прибуття Неронова негайно вислав назад. 12 листопада Лобода був уже в Переяславі і сповістив московських послів, що гетьман чекає їх у Чигирині.

Біля брам Чигирини послів вітав чигиринський отаман Федір Коробка. 20 листопада Іван Вигоський повідомив Неронова, що Хмельницький перебуває у Суботіві і прийме їх відразу після повернення до столиці. Це стало-

ся за два дні. В аудієнції, крім синів Хмельницького, брали участь обидва писарі, Виговський і Креховецький, осавул Михайло Лученко й отаман Федір Коробка. Неронов передав Хмельницькому царського листа й багаті дарунки всім присутнім. Посол інформував гетьмана, що цар знає про укладений між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою мир і про повернення хана з усіма ордами у Крим. Неронов особливо наголошував на релігійній спільності козаків і підданих царя і в цьому контексті подякував Хмельницькому за відправлення татар і за вбереження московських земель від вторгнення татарських загонів. Але водночас посол заговорився, дорікаючи козацькому гетьманові за його приязнь з бусурманами. Хмельницький, натомість, опустив його на землю, нагадуючи, що татари допомагають йому в боротьбі з головними ворогами православної віри, а цар, мало того, що не допомагає, то ще й його піддані сприяють ляхам. Гетьман мав на увазі донських козаків, які в той час, коли Іслам-Гірей разом із Хмельницьким облягав Збараж, здійснили грабіжницький похід на Кримський півострів. Свої висновки Хмельницький закінчив погрозою, що коли цар і надалі підтримуватиме донських козаків, «то він разом з кримським ханом вирушить на пограничні міста царя».

Неронов пробував рятувати ситуацію, пояснюючи гетьманові, що над Доном живуть втікачі, які таким чином не раз рятують свої голови, і цар не може відповідати за їхні дії. Не оминув також зазначити, що серед донців перебуває багато запорожців. Далі посол навів ті самі, що попередньо Унковський, докази московської допомоги для Війська Запорізького. Хмельницького нібито вдовольнили ці пояснення, і він пояснив, що «такі слова сказав спересердя, бо допекли йому донські козаки».

26 листопада відбулася нова зустріч Неронова з Хмельницьким. Головною темою розмови були татари, яких після зборівських трактатів Москва не без підстав боялася.

Гетьман заспокоїв посла й запевнив його, що «Кримський цар казав йому: як Бог мені допоможе і переможуть ляхів і звільняться від підданства польського короля, то кого він, гетьман, над собою і Військом Запорізьким захоче мати государем, тому государеві й він, кримський хан, служитиме з усією ордою».

Неронов сумнівався у правдивості слів гетьмана й твердив, що «це неможлива річ щоб кримський цар хотів мати над собою великим государем нашого великого государя, його царську величність, тому що кримський цар живе у підданстві в турецького царя, є його ленником і в усьому покірний турецькому цареві». Але Хмельницький запевнив посла, що кримський хан, відколи став союзником Війська Запорізького, вже не рахується з волею султана. Неронов напевно не повірив запевненням Хмельницького, але позиція козацького гетьмана його цілком влаштувала. Отож він міг повертатися до Москви з почуттям добре виконаного обов'язку. Зворотна дорога зайняла в нього понад місяць і щойно 30 грудня він був у Кремлі.

Посольство Неронова було безумовним успіхом московської дипломатії. Послам вдалося утримати Хмельницького в переконанні, що він надалі може розраховувати на допомогу царя, якщо тільки це дозволять обставини. Для Хмельницького величезне значення при цьому мав факт, що цього разу цар звернувся до нього першим. Богдан Хмельницький зумів використати цей козир у дипломатичній грі з Річчю Посполитою і Туреччиною.

Тим часом у 1650 р. сталося несподіване погіршення стосунків по лінії Чигирин-Москва. Це трапилось у зв'язку зі справою Тимошки Анкудінова. Він був типовим прикладом авантюриста XVII ст., який залежно від обставин завжди мав готову біографію, що дозволяла йому вигідно влаштувати життя в наступному місці перебування. Найчастіше він видавав себе за сина царя Василя Шуйського і йому нітрохи не перешкоджав факт, що московські дип-

ломати багато разів заявляли, що «в царя й великого князя всея Русі Василя Івановича дітей не було».

Тимошка, отже, був самозванцем, у Москві ж чудово пам'ятали не такі вже далекі часи «димитриад» і знали, чим може загрожувати поява самозванця власне в Україні. Григорій Пушкін домагався від Речі Посполитої видачі Анкудінова й отримав від Яна Казимира листа, в якому король вимагав від Хмельницького, у якого перебував Анкудінов, аби «того втікача посланцям... негайно віддав». З цим листом в Україну поїхали Петро Протасов і Григорій Богданов у супроводі королівського слуги Єжи Єрмолевича. Зустріч з Хмельницьким відбулася 18 вересня 1650 р. в Ямполі. Але гетьман не збирався виконувати королівську волю. Анкудінов був йому потрібен як гарант отримання реальної військової допомоги з боку Москви. Адже восени 1650 р. для нього було очевидним, що Військо Запорізьке напередодні чергової проби сил з коронною армією. Царським посланцям гетьман заявив, що звичай Війська Запорізького гарантують безпеку кожному, хто шукає сховку над Дніпром, без огляду на те, звідки приходить і в чому його звинувачують. Зрештою — на думку гетьмана — цар повинен це знати, оскільки такі самі права мають і донські козаки.

Але Олексій Михайлович не збирався відступатися від заміру остаточно вирішити справу самозванця. Коли не допомогло втручання у Варшаві, він вислав спеціальне посольство до Чигириня. Його очолили Василь Унковський і Яків Козлов. 23 вересня послі дісталися до Лубен, де сподівались застати Анкудінова. Але той уже був разом з Адамом Киселем в Києві.

В цій ситуації царські посланці вирішили вирушити просто до Чигириня, куди дісталися 1 жовтня. За п'ять днів у місті з'явився Анкудінов, якого 6 жовтня прийняв Виговський. 8 жовтня відбулася безпосередня зустріч Унковського з Анкудіновим. Зустріч зі зрозумілих причин ме

дала жодних результатів і Унковський разом з Козловим вирішили змінити тактику: «Як Василь, так і Яків намовляли багатьох людей і багато за те давали, щоб тільки Тимошку хтось убив або нагодував його якоюсь отруєною стравою. І ніхто того не хотів зробити, боячись гетьмана».

Коли і це не вдалося, не залишалось нічого іншого, як чекати на Хмельницького і пробувати схилити його змінити думку. Гетьман повернувся до столиці 11 жовтня і за чотири дні прийняв московських послів. Але думки він не змінив і Унковський почув, що «тут козаки і цілковита воля: людина може до нас прийти будь-звідки й безпечно жити». При цьому Хмельницький у розмові з Унковським використав чудову тактику — визнавав, що той має рацію і твердив своє: «Ти говориш щирю правду: я сам пам'ятаю, що в царя Василя Івановича й у всіх Шуйських дітей не було... але віддати його не можу: хто б не прийшов у будь-яку землю, тих не віддають, я сам хотів втекти до царської величності від своїх ворогів, від ляхів, і государ би мене королеві не віддав. А якщо б мене він, государ, віддав і мене б стратили, государеві гріх був би».

Хмельницький до кінця залишався при своїй думці, не приховуючи при цьому недовіри як до Унковського, так і до московської політики. Але в день виїзду послів з Чигирини в Унковського побував Виговський і спробував пояснити тому мотиви, якими керувався гетьман, відмовляючись видати Анкудінова. Генеральний військовий писар пообіцяв також видати Тимошку: «Зараз він не віддав його вам тому, — сказав він, — що боявся війська, бо так склалося, що на місці вся чернь, а хто з нею домовиться? Готові нас обох вбити. А коли порозуміється з полковниками й зі старшиною, то виконає ваше прохання і пришле того Тимошку зі своїми послами до государя»⁴⁴.

Тепер складно встановити, наскільки Виговський діяв за дорученням гетьмана, а наскільки з власної ініціативи. Ймовірно, у жовтні 1650 р. Виговський ще був вір-

ний Хмельницькому, але не слід виключати можливість, що він уже реалізовував власні концепції. Фактом, однак, була невідача Тимошки Анкудінова московським послам, які повернулись до Москви з порожніми руками.

Справа Анкудінова вирішилася несподівано. Те, що не вдалося спочатку Протасьєву з Богдановим, а потім Унковському з Козловим, частково вдалося Арсенієві Суханову. Це власне він супроводжував з Москви до Єрусалима патріарха Паїсія. Про нього згадав Олексій Михайлович, шукаючи будь-якої можливості запопасти Анкудінова у свої руки. У лютому 1650 р. Суханова знову послали до Єрусалима. Він віз царського листа до патріарха. Місія завершилася успішно і царський посланець отримав від Паїсія листа, в якому той просив Хмельницького видати Анкудінова. З цим листом Суханов 4 листопада 1650 р. з'явився в Чигирині. Хмельницький знову відмовився виконати прохання царя, але підтримка Паїсія зробила своє. 11 листопада гетьман сповістив царя, що не захищатиме Анкудінова. Самозванець, наляканий таким поворотом подій, волів не чекати, коли втратить підтримку гетьмана і за невідомих обставин утік в Угорщину. Але його доля вже була вирішеною. Надії на повторення блискучої кар'єри Гришки Отреп'єва виявилися ілюзією. Весну 1651 р. Анкудінов провів в Угорщині, потім виїхав до Швеції. Далі він якийсь час перебував у Пруссії, звідки подався на двір князя Фрідріха III в Гольштинію. Але Фрідріх не збирався ускладнювати свої стосунки з усе могутнішою Московською державою і видав Тимошку посланцям Олексія Михайловича. В березні 1653 р. самозванця привезли до Москви, де незабаром стратили.

Якщо безпосередні переговори з Хмельницьким не захочували царя і його радників до початку реалізації плану відірвання від Речі Посполитої її українських земель, то результати розмов у Варшаві здавалося вказували на щось зовсім інакше. Ми вже згадували про реконесанс

Г. Кунакова. Після нього в січні 1650 р. з Москви вирушило велике посольство братів Пушкіних. В той же час реляцію про своє перебування у Кремлі складали королівські послы, що були в Москві восени 1649 р.

На чолі цього посольства стояв Добеслав Цеклінський, а крім Пьотра В'яжевича в ньому, як секретар, брав участь оршанський стольник Пьотр Галінський. Посольство закінчилося цілковитим фіаско. Не вдалось не лише отримати підтвердження Поляновського миру, але королівських посланців прийняли просто ворожо. Їм навіть заявили, що цар пошле своє посольство до Варшави зі скаргою на порушення польською стороною Поляновського «вічного миру».

В цій ситуації вже було відомо, з чим прибувають до Варшави московські посланці, отож нас не може дивувати факт, що їх впустили до столиці щойно 16 березня. Посольство очолював намісник Нижнього Новгорода боярин Григорій Пушкін, його супроводжували брат Степан і дяк Гаврило Леонт'єв. Вже сам перебіг привітальної церемонії не віщував нічого доброго. Їх вітав підчаший Великого Литовського Князівства Казимир Тишкевич і ружанський староста, надвірний хорунжий Войцех Вессель.

На березі Вісли сталася гостра сутичка між обома сторонами: «П. підчаший сказав: «Що я тебе, пане Пушкін, як був у посольстві зі Львовим, приймав, і ми першими віталися». На це відповів: «Брешеш, Тишкевич! Ти й зараз просив нас до своєї карети, а кажеш знову, що це королівська карета». А пан підчаший на те: «Коли б ти не був у царській особі, за такі слова у нас б'ють по фізіономії». [Пушкін] знову, що «і в нас дурних б'ють, які не вміють шанувати великих послів; бо ти нас тільки зневажаєш». Потім питав пана ружанського старосту, як його звати. Пан підчаший сказав, що він надвірний коронний хорунжий, тикоцінський, білостоцький і ружанський староста. Тоді запитав: «А чому ж ти до мене нічого не говориш?» (підкреслення

оригіналу — Я. К.). Відповів: «Бо не розумію, що ви говорите». «А навіщо ж тебе, дурного, до мене король прислав?» Відповів: «Не я дурний, а мене до вас дурних прислали, з такою вашою політикою; мого гайдука вдягнути, то міг би до вас послом їхати». З великим гнівом Пушкін сказав: «Блядський син гайдук з тобою! Не запереч того перед королем, як нас безчестите! Не так нас, великих послів, св. п. король Владислав шанував і приймав! Знати мемо, як у короля про це домовлятися».

Слід визнати, що в історії дипломатії нам годі було б шукати іншого прикладу такого оригінального привітання офіційного зарубіжного посольства. Замалим не дійшло до поединку на шаблях, що для московських послів мабуть би закінчилося фатально. Найгіршому запобігла поява королівського гінця Голковського. Ян Казимир наказав Тишкевичу, щоб литвини «більше вже не альтеркували [непокоїли — І. С.], а в усьому чинили їхню волю».

Ми навмисне використали в останньому реченні окреслення литвини, оскільки честь привітання московських послів випала власне їм. Це впливало з факту, що стосунки Речі Посполитої Обох Народів з її східним сусідом були виключені з-під юрисдикції коронної канцелярії і перебували у віданні литовської канцелярії. З тих же причин на чолі сенаторської комісії, призначеної для ведення переговорів з Пушкіним, став великий литовський канцлер Альбрехт С. Радзивілл. Його ситуація була незмірно складною і на неї не мало поважного впливу описане вище нещасливе привітання. Відразу кидалося в очі, що Пушкін шукає претексту до розірвання Поляновського миру.

Переговори почалися 20 березня 1650 р. від пояснення Пушкіна у справі неприязного прийому в Москві Цеклінського: «Тому від вельможного Добеслава Цеклінського, чехівського каштеляна, і його товаришів, послів, висланих від Найсвітлішого Яна Казимира, польського коро-

й усієї Речі Посполитої, ми не могли прийняти підтвердї грамоти вічного миру, що в листах, писаних панами прикордонними воеводами, старостами, урядовцями, держцями і шляхтою вашою до московських прикордонних звод і до самого царя, часто були помилки в царських гулах, що порушувало вічний мир».

Справа помилок у титулятурі царя стала напрямком ювної атаки московських послів. Вони висунули вимогаби тих усіх [винних у помилках — Я. К.] на смерть прих, перш ніж вони відїдуть, скарали». Це була абсурдна мога, бо в списку, серед інших, був руський воевода ема Вишневецький, чия голова мала потрапити під сору ката за те, що він назвав царя Олександром, а не лексієм; подібна вина була й на сумлінні Олександра Коцпольського, який очолив список. На майбутнє Пушкін магав, «аби на сеймі ухвалили таку конституцію: якби тім у титулах інші помилялись і в листах не перелічували царських титулів, щоб їх також карали смертю»⁴⁵. Сетори заіміли, почувши московські вимоги, але мали багато аргументів, щоб їм заперечити. Справді, 1647 р. (ам Кисіль, будучи в Москві, обіцяв від імені короля, що гнних у помилках при титулуванні царя буде покарано і найближчому сеймі. Знайшли лише спосіб, щоб виграти час: «Королівське вино унеможливило Москві приступ нас»⁴⁶. Але небавом з'ясувалося, що цією дорогою далеко на заїдеш. Тим більше, що Пушкін використовував щозаз грізніших аргументів, до того ж підкріплених доказами. Ними були листи Богдана Хмельницького, писані до лексія Михайловича, які московський посол показав сеторам. Річ Посполита в цей час аж ніяк не могла собі зволити війну з Московською державою, а тим часом одні аргументи не доходили до царських посланців. Не одіав навіть метод, що, як правило, допомагав збити пий з московських послів. На засадах звичаєвого права їм озволялося торгувати привезеними з собою товарами.

Це було величезним джерелом прибутків, які потрапляли безпосередньо в кишені послів. Тепер «король й. м. наказав відсурмити, щоб ніхто не важився купувати у Москви товари й туди до них ходити. Їм самим наказано не виходити з [місця] постою. Москва почала ще більше гніватися».

Але несподівано з'явився лік на «московський гнів». Ним стало прибуття до Варшави татарського посольства на чолі з агою Мустафою. Це було результатом блискавичних дій вирядженого в січні 1650 р. до хана королівського посла Войцеха Бечинського з листом, що сповіщав про відіслання до Кам'янця грошей, належних татарам згідно зі зборівськими домовленостями. Мустафа-ага привіз листи Іслам-Ґірея III і калґи Крим-Ґірея до Яна Казимира та лист нуреддіна до канцлера Оссолінського. Хан писав у своєму листі: «На який час приготувавшись можете бути готовими, про те сюди нам через Мустафу давайте знати. Чи влітку, чи взимку, завжди, коли буде воля Ваша, ми будемо готові, тільки чекаємо Вашої резолюції... Отож людським оповідям не наставляйте вух і намагайтеся здобути державу й королівство»⁴⁷.

Нескладно було здогадатися, що ця «державна й королівська держава», про здобуття яких говорить Іслам-Ґірей, це Московська держава. Про це здогадався і Пушкін, хоча напевно не знав змісту щойно цитованого листа. Проовокаційна поведінка татар щодо московських послів не залишала ілюзій щодо того, що Мустафа-ага прибув для втілення в життя відомі Пушкінові з рапорта Кунакова таємні статті Зборівських угод. На додаток до Пушкіна почали доходити тривожні вісті з України. Йшлося, між іншим, про відому вже нам справу Анкудінова. Московських послів відрізали від джерел інформації, а козацьким послам, що саме перебували у Варшаві, заборонили спілкуватися з московитами.

За цих обставин Пушкін почав домагатися укладення договору, спрямованого проти татар. Річ Посполита знову опинилась у небезпеці. Укладення договору з царем погрожувало війною з татарами й козаками, а виконання прохання хана означало війну з Московською державою, за якою напевне стала б Швеція. Врешті в укладеному 23 липня новому польсько-московському договорі опинилося ствердження, що Ян Казимир під Зборовом не підписав з Іслам-Ґіреєм нічого, що було б спрямоване проти Москви. Польським дипломатам, таким чином, вдалося знайти вихід зі складної ситуації.

25 липня 1650 р. великих московських послів було відіслано. Вони отримали подарунки вартістю 12 тис. злотих, а королівська гвардія провела їх аж до Вісли. Це було викликано інцидентом, який мав місце в день виїзду послів, спричиненим антимосковськими настроями в столиці, до чого немало приклався Мустафа-ага. Під час польсько-московських переговорів у Варшаві Речі Посполитій принаймні формально вдалося утримати *status quo* в стосунках зі східним сусідом, але вже найближче майбутнє мало показати, що результати посольства Пушкіних були катастрофічними для Польщі. Саме реляція Кунакова і спостереження Пушкіна переконали царя в можливості приєднання України до Московської держави і, що важливіше, в тому, що Річ Посполита не зможе перешкодити в реалізації цього рішення. Від осені 1650 р. Москва щораз рішучіше буде прямувати до здійснення цього наміру.

Тим часом новини, що надходили з Варшави, призвели до раптового зросту напруги в Україні. В цьому найвиразніше переконався Адам Кисіль, який 13 березня 1650 р. повернувся до Києва:

«Коли Кисіль прибув туди, він застав Хмельницького у святині, а той ані не послав нікого йому назустріч, ані не встав, коли той увійшов. Такою конфузією воєвода був покараний за свою поблажливість. Митрополит наблизив їх

до себе, але коли воєвода запросив Хмельницького до замку, той відмовився прибути. Наступного дня воєвода зазнав великої небезпеки, бо вранці Хмельницький послав по нього, з тим, щоб він відіслав німецьку драгунію, а коли той відмовив, виник заколот, і якби сам Хмельницький його не приборкав, зле було б з воєводою... Згодом, коли Хмельницький довідався, що татарин поновив з нами мир, поводився лагідніше й поволі настала певніша згода»⁴⁸.

У Хмельницького були й інші причини лагідніше поводитися з київським воєводою. Подальша радикалізація настроїв серед черні однаково була скерована як проти ляхів, так і проти Хмеля. На чолі опозиції став брацлавський полковник Данило Нечай. Його полк згідно з реєстром мав налічувати 2662 козаки. Тим часом Нечай надалі мав під зброєю 30 тисяч молодців. Отож нічого дивного, що серед черні він користувався щораз більшою популярністю і багато хто вже бачив його з гетьманською булавою в руці. Цього разу Хмельницький впорався з надто амбітним полковником, не сягаючи по крайні засоби. 11 квітня гетьман інформував про це кам'янецького старосту Пьотра Потоцького: «Нечай отримав від нас науку, аби поводився, як належить, коли суперечить нашій інформації, і як злочинцеві йому послаблення не буде, і вже зараз його упоминаємо, щоб у всьому так скромно поведився, як ми йому наказали».

Проти Хмельницького виступив також чернігівський полковник Мартин Небаба. Він підтримав маси черні, що громадилася навколо Чернігова і Стародуба. В цьому випадку Хмельницький уже не бавився у дипломатію і Небаба отримав наказ негайно припинити свою діяльність і почати придушувати виступи. При цьому гетьман дав виразно зрозуміти чернігівському полковникові, чого від нього очікує. Небаба ж знав, що його невеликий полк не може протистояти силі гетьмана. Тим більше, що попередньо вже вибув з гри Нечай.

Якщо Нечай і Небаба становили для Хмельницького поважну небезпеку з огляду на їх становище серед старшини й популярність серед мас черні, через що гетьман мусив з ними порозумітися, то в випадку ніжинського полковника Прокопа Шумейка такої необхідності не було. 10 серпня 1650 р. він отримав наказ про заборону йому чинити перешкоди шляхті, що поверталася в Україну, відбирати свої маєтки. Наказ закінчувався «запрошенням» полковника до Переяслава. Наступного дня з гетьманської канцелярії вийшов універсал про призначення сотника Лук'яна Сухини новим ніжинським полковником. Ось фрагменти цього універсалу: «Отож аби про те відомо, його за полковника свого мали й послушними йому були, так, як це належить, котрий за цим нашим універсалом владу в тому полку має виконувати, непослушних карати й вільностей товариства нашого перестерігати, а підданих панських не переховуйте й аби там жодної сваволі не було, згідно з універсалом нашим пильно додаємо».

Найсуттєвіше було спритно сховане серед інших обов'язків, які покладалися на плечі нового полковника. Йдеться, звісно, про непереховування панських підданих. Адже навколо цієї проблеми від весни 1650 р. тривала суперечка між гетьманом і його опозицією. Доки окремі полковники надавали притулок всім тим, хто опинилися поза реєстром, маси черні ще втішали себе надією на те, що залишаться в лавах Війська Запорізького. Після того, як Хмельницький впорався з опозицією частини старшини, становище всіх тих, які розраховували на Нечая, Небабу чи Шумейка, стало в принципі безнадійним. У них залишався один шлях — втеча на Запоріжжя. Цілковито мав рацію Адам Кисіль, коли писав, що «через те *authoritas* (авторитет) Хмельницького у черні вже зменшився». Але Хмельницькому вже не потрібно було дбати про прихильність черні, а зі свого власного досвіду він знав, що жодні переговори з Худолієм, який сидів за поро-

гами, не мають сенсу. В цій ситуації Богдан Хмельницький вчинив зі збунтованими так, як Річ Посполита з повсталими козаками — послав на Січ частини для приборкання, винних у бунті заарештував, а самозваного гетьмана наказав стратити.

Ми простежили за труднощами, перед якими опинився Хмельницький навесні 1650 р. При цьому ми зосередилися на кроках гетьмана, що мали на меті повернення внутрішнього спокою, оскільки цьому питанню він присвятив найбільше уваги. Адже Хмельницький чудово знав, що неконтрольований вибух невдоволення величезних мас українського селянства мусив би скеруватися проти Зборівської угоди. Наслідком був би черговий збройний конфлікт з Річчю Посполитою, який поставив би під сумнів усі дотеперішні здобутки. Адже козацтво ні з військового, ні тим паче з дипломатичного боку не було готове до зудару. Військо Запорізьке перебувало у фазі реорганізації, а настрої в ньому не гарантували дотримання вірності гетьманові.

Приклади Нечая чи Небаби і під цим оглядом були повчальними. Позиція Іслам-Гірея III, який вислав щораз нові посольства до Варшави, а також звільнення коронних гетьманів свідчили, що цього разу на татарську допомогу розраховувати не слід. Коли до цього додамо ще роль Хмельницького у справі Анкудінова, то побачимо, що козацький гетьман дійсно був приречений на мир з королем. Але це не означало, що він збирався хоч на крок відступити від Зборівської угоди. Про це свідчить наступне козацьке посольство до Варшави з писаним 20 березня 1650 р. в Чигирині листом Хмельницького до Яна Казимира. У ньому гетьман ствердив, що знає, що в справі релігії «до повного заспокоєння на нинішньому сеймі дійти не могло».

Та суттєвішою за лист до короля була інструкція, яку отримали в Чигирині козацькі послы. У ній гетьман нака-

зував послам нагадати про дві невиконані королівські обіцянки: «А саме, найперше послі наші мають просити, щоб унія за декларованим і ствердженим словом В. К. М. була ліквідована, не відкладаючи на наступний рік». Гетьман домагався також виконання обіцянки про покарання Чаплінського, «який всьому злому є початком»⁴⁹.

Відповіддю на козацьке посольство були два листи Яна Казимира до Хмельницького. В першому, від 2 травня, король нагадував гетьманові, що й він не у всіх пунктах виконав Зборівську угоду. Між іншим він не повернув гармат, здобутих у коронних військ на початку повстання. Другий лист, від 4 травня, був формальною відповіддю на вимоги, привезені послами. Ян Казимир вважав, що справу унії було вирішено під час перебування Косова у Варшаві й стверджував, що під Зборовом гетьман обіцяв більше не повертатися до справи Чаплінського.

Та головною причиною вирядження посольства до Варшави було не питання скасування Берестейської унії чи, тим паче Чаплінський. Адже у квітні 1650 р. Хмельницький опинився перед поважнішою дилемою. Вперше від весни 1648 р. Іслам-Гірей за його плечима вів гру, наслідки якої могли стати трагічними для козацтва. Хмельницький мусив передусім довідатися, на якому етапі знаходяться польсько-татарські переговори й отримати відповідь на питання, яку роль у своїх планах король і хан відвели козакам. Величезний політичний талант, яким був наділений Хмельницький, дозволив йому безпомилково розіграти татарську карту. Козацькі послі заявили у Варшаві, що прагнуть стерегти кордони Речі Посполитої й сповіщати короля про всі небезпеки. Але щоб це робити, вони мусять знати королівські плани. Ян Казимир, спровокований таким чином Хмельницьким, відкрив карти і ствердив, «що хан й. м. кримський, наш брат, потребує від нас того, щоб ми за пактами, укладеними частиною Вій-

ська нашого Запорізького, надали допомогу, обіцяючи нам взаємно порятунок, коли ми цього потребуватимемо. Доручаємо В. Т., аби на цю послугу хана й.м., нашого брата, послав десять тисяч добірного й досвідченого люду з Війська нашого Запорізького, а що нам залежить на цьому, аби В. Т. не віддалявся з держав наших, хочемо, щоб В. Т. послав з тими десятима тисячами доброго полковника, а сам В. Т. щоб залишався з іншим військом і не виходив з держав наших для ліпшої послуги й вигоди нашої».

Королівська відповідь розв'язувала Хмельницькому руки. Він не мав жодного бажання особисто допомагати Іслам-Гіреєві відбудовувати могутність Кримського ханства. Адже плани хана і його візира не змінилися від часу зборівського походу: «Скільки б Господь Бог не склав міст і замків, нехай усі будуть вашими, — писав восени 1650 р. Іслам-Гірей до Яна Казимира. — Ми якнайбільше дбаємо про те, щоб повернути собі належні нам століття тому астраханські, казанські й інші орди магометанського союзу»⁵⁰. А королівська воля дозволяла у крайньому разі вислати на допомогу ханові наприклад Нечая чи Небабу, яких би гетьман хотів позбутися. Але це було б у крайньому разі, бо слова королівського листа можна було інтерпретувати й інакше. У Варшаві й надалі не було прийнято рішень, до реалізації якої з концепцій слід приступити. Безпосередня участь Хмельницького в татарському поході на землі царя означала б вибух польсько-московського конфлікту. Тим часом придворні кола схилилися радше до реалізації старого плану Владислава ІВ, який зараз дуже енергійно форсував Оссолінський. Козацький гетьман зрозумів, що в цій ситуації він може не лише перекреслити плани хана, але й відновити при цій нагоді втрачені позиції України на міжнародній арені. Козацькому гетьманові не довелося довго чекати підтвердження, що він безпомилково оцінив ситуацію.

Під кінець травня 1650 р. до Чигирина прибув Альберто Віміна, що чудово володів польською і українською мовами, уповноважений венеціанського посла у Відні Нікколо Сагредо. Його пропозиції зовсім не здивували гетьмана. Адже вони зводилися до організації морського походу і спільного з ханом удару на Туреччину. Венеція забезпечувала фінансовий бік справи й бралася затримати турецький флот у відкритому морі. Хмельницький нагадав Віміні, що вже 1646 р. брав участь у приготуваннях до реалізації подібного плану і пам'ятає, з яким небажанням ставилася до нього шляхта. Гетьман сумнівався також у компетенціях Віміна, оскільки той на мав жодних повноважень від Сеньйорії, а лише приватні листи її резидента у Відні. Врешті гетьман порадив Віміні, щоб той спочатку порозумівся з Кримом, Молдавією, Волощиною й Семигороддям, а своє особисте рішення пов'язав з позицією, яку займе Чслам-Гірей. Гетьман нагадав також, що він вірний підданий польського короля і щоб козаки взяли участь у всій справі, необхідна також його згода.

Звісно, Хмельницький добре знав, що Віміна прибув не лише за згодою, а й за намовою Оссолінського. Але гетьман був у надзвичай вигідній ситуації, оскільки формально аж до прибуття Віміна ніхто не інформував його про нові приготування до війни з Туреччиною. Більше того, він мав королівського листа з наказом Війську Запорізькому вирушити в зовсім іншому напрямкові. Це дозволяло йому дотриматися слів, сказаних польським комісарам у лютому 1649 р., «що на турків і татар шаблі не піднесе».

Тим часом навколо польсько-венеціанських планів здійснювався шум. Єжи Оссолінський вже закінчив приготування свого виїзду до Рима, аби здобути від папи Іннокентія X кошти, яких бракувало для того, щоб розпочати воєнні дії проти Туреччини. Від початку року наростав неспокій серед балканських народів, при чому найактив-

нішими були болгари. Все це рано чи пізно мало призвести до турецької протидії. І справді «За відсутності гетьмана Війська Запорізького до Чигирина прийшов турецький посол, якого звать Осман-агою: його провели з Очакова. Пан полковник відразу послав сповістити про посла. Гетьман прибув до Чигирина в час богослужіння. Отож уранці в суботній день дня 30 Julii (липня) мав турецького посла. Там же читали листи... що турецький цісар, довідавшись про угоду — чого не може бути, щоб ляхи не помстилися — отож, намовляв починати війну, а він йому дає війська на цілий рік сто тисяч крім орди і обіцяє віддати козакам певну провінцію і зберегти при вільностах як людей шляхетського народу. Хмельницький відповів, що давно цього бажав і посилав листи, але волоський господар, як зрадник цісаря, переймав і затримував їх, відсилаючи до Польщі»⁵¹.

5 серпня Осман-ага залишив Чигирин. Разом з ним до столиці над Босфором вирушили козацькі послы. Посольство очолив київський полковник Антін Жданович і двоюрідний брат гетьмана Павло Яненко-Хмельницький. Вони везли листа Хмельницького до султана Мехмеда IV. Гетьман застосував у ньому прийом, уже перевірений у контактах з Яном Казимиром: «Якщо б з боку послів якась зрада була, лист від Москви чи від угорців, чи від інших неприятелів, ми Вашій Цісарській Милості скажемо і з вельможним ханом в усьому будемо контактувати»⁵².

Обидві сторони були цілком вдоволені переговорами в Чигирині. Та особливі підстави для втіхи були у Хмельницького, який уже знав, що ініціатива знов перейшла в його руки. Отож посланцям краківського воєводи й калуського старости, які на той час були в Чигирині, він заявив з великою впевненістю в собі: «Мене ні король, ні Річ Посполита ні до чого не може змушувати, бо я собі вільний і кому захочу, тому служитиму. Маю турецького царя, н. пана мого, з певною підмогою; і московського царя; всі

орди присягнули. Не лише Польську Корону, а й Римську державу віддам у руки кому захочу».

Ця самовпевненість мало не згубила козацького гетьмана, бо так майстерно ведена дипломатична гра мало не закінчилася повним провалом. Іслам-Гірей, мабуть підозрюючи, що як король, так і Хмельницький хочуть завести його на манівці, вирішив поставити їх перед доконаними фактами. 27 серпня татари вступили в кордони Московської держави. Іслам-Гірей надіслав Янові Казимиру листа, інформуючи його про цей факт. За його словами татарський напад на московські землі був спричинений передовсім гординею братів Пушкіних. Отож зневага, завдана королю, стала причиною війни. Як бачимо, Іслам-Гіреєві не можна відмовити в політичному талантові. Чи в цій ситуації король міг не схвалити дій хана і чи міг він його не підтримати в цьому? Відповідь на сформульоване так питання напрашується сама: не лише міг, але й мусив.

У ще складнішій ситуації опинився Хмельницький: «Прийшов до нього ханський посол Раклін-паша від султана Агі-Гірея, волаючи, щоб ішов до Москви з усім військом і щоб на д.26 Augusti (серпня) став на кордоні, де вже й Султан Калга рушить з ордою».

Відразу ж після виїзду татарського посла Хмельницький розіслав повсюди універсали, «щоб усі готувалися на війну, не тільки реєстрові, а й охочі: тільки не знали куди»⁵³. Хмельницький навмисне не подав причини, задля якої по всій Україні залунали бойові сурми. Адже гетьман усе шукав вихід з цієї безвихідної ситуації. І знайшов, визволивши принагідно з клопотів і Яна Казимира: «Хмельницький, уласкавлений посольством від гетьмана (Миколи Потоцького — Я. К.), разом з татарами повернув на князя Молдавії, плюндруючи всю ту землю вогнем і мечем»⁵⁴.

Шукаючи відповідь на питання, як дійшло до описаних вище подій, зазирнімо перш за все до *«Історії хана Іс-*

лам-Ґірея». Ось що пише про це ханський хроніст: «Першого дня пречудового місяця шабана року тисячного шістдесятого [30.VII.1650]... калґа Крим-Ґірей, його милість султан, став начальником і вождем уславлених звитягою мусульманських військ і рачив вирушити й піти святою війною на московську землю. Проїшов він шлях у вісімнадцять постоїв і дійшов до знаменитої ріки Овечі Води. Але це був посушливий рік, уся рослинність по дорозі вигоріла й не було паші для тварин, отож треба було з честю повернути». В цьому місці Сенаї замовчує справжню причину відступу татар. Нею було втручання Хмельницького. Радник Кязимира Мартин Ґолінський занотував у своїх «Записках», що «легко вдалося намовити Калґу, щоб повернув свої війська на Волощину, а з ними й козаків».

Натомість практично нічого нам невідомо про акцію козацького гетьмана. З факту, що татари зайшли вже досить далеко в глиб московських земель, ми можемо зробити лише висновок, що Хмельницький зважився на неї в останню мить. Знаємо, натомість, яких ужив аргументів, щоб схилити хана до зміни планів. Ще раз повернімося до тексту Сенаї: «Але перед тим, коли мусульманське військо, повертаючись із польського походу, йшло собі своєю дорогою через молдавську землю, молдавські ґяури з відома свого воеводи були напали на них і порушили мир. Тому слід було здійснити помсту проклятому безбожникові, молдавському воеводі на ім'я Лупул, і зажадати від нього плати за кров убитих»⁵⁵.

Отож козацький гетьман повернувся до справи, яку вже раз використав у розмовах з ханом. Нагадаймо, що йшлося про розгром людьми Лупула татарських чамбулів, що поверталися з Польщі. Для точності додаймо, що втра-та ясиру стосувалася виключно буджацьких татар, які через терен господарства поверталися до своїх осель. Але тепер це не мало особливого значення й Хмельницькому вдалося зловити Іслам-Ґірея у свої ситі. Гетьман зумів пе-

реконати хана, що Лупул негайно вдарить на Україну, якщо козаки підуть з ханом на Москву, і зробить це на догоду королеві. Висновок запрошувався сам: спочатку слід було виключити господаря. Але коронним аргументом напевно були легендарні скарби Лупула, які мали дістатися ханові як плата «за кров убитих». Цей аргумент татарам не треба було повторювати двічі. Очевидно, гетьман використав також недавнє перебування в Чигирині Османа-аґи й заявив ханові, що справа удару на Молдавію узгоджена з Високою Портою.

В одному пункті обіцянки козацького гетьмана сповнилися. Лупул, не бачачи іншого шляху порятунку, відкупився від татар за 130 тис. талярів. Хмельницький вдовольнився 10 тисячами й обіцянкою віддати за Тимоша старшу доньку господаря Розанду. Шлюб мав відбутися відразу після Різдва 1650 р.

Ян Казимир бездіяльно споглядав на молдавський похід Хмельницького; «військо коронне з гетьманом стояло під Кам'янцем-Подільським, не даючи козакам жодного приводу до війни»⁵⁶.

Король, очевидно, вже розумів, що наступної збройної сутички з козаками не уникнути. Тим більше, що з політичної арени зійшов головний поборник мирного вирішення конфлікту на Україні, великий коронний канцлер Єжи Оссолінський. Мало хто розумів, наскільки великою втратою для Речі Посполитої була ця смерть. Власне кажучи, лише Альбрехт Радзивілл спромігся на вислів смутку: «Великий муж у раді, незрівнянно обдарований у красномовстві й обізнаності, як і в знанні мов, поєднаний приятню з чужоземними князями, гідний був довшого життя».

Після смерті канцлера посипалися пасквілі, що виставляли його, як людину без честі й віри. Навіть той, хто завдячував йому практично всім, Ян Казимир, не зумів вшанувати його пам'ять, «засідаючи того дня в суді серед

жартів». Це ще раз підтвердило сумну приказку, що нема пророка у своїй вітчизні. Слушно вважав Радзивілл, «що його відхід мусив більше зворушити закордонних князів, оскільки його вшанували посольствами кількох республік: англійської, римської, німецької і венеційської, де він залишився у всіх у пошані за велич, гідність і знання»⁵⁷.

Нове повернення Хмельницького на шлях активної закордонної політики мусило привести його до перегляду політичної концепції, виробленої влітку 1649 р. Ще в вересні 1650 р. гетьман наказав уманському полковникові допомагати Мартинові Калиновському в стяганні податків на підлеглий йому території. У жовтні ще пробував виправдатися перед Янушем Радзивіллом за збройний похід проти його тестя.

Але дні миру між Річчю Посполитою і козацтвом уже були полічені. Татарська зрада під Зборовом перекреслила плани побудови політичної незалежності України на руїнах польсько-литовської держави. Вимушений компроміс створив, однак, можливості реалізувати цю мету шляхом мирних стосунків з Річчю Посполитою при одночасному зміцненні внутрішніх структур і здійсненні постійного тиску на короля і сейм шляхом проведення активної дипломатичної діяльності. На цій ниві Хмельницький домогся безперечних успіхів, але саме вони поклали край «самостійності козацтва», як влучно окреслив реалії, витворені Зборівською угодою, Міхал Бобжинський. Річ Посполита не збиралася довше бездіяльно споглядати зріст потуги козацького гетьмана, а самі козаки, в тому числі й більшість старшини, не розуміли його бажань. В цій ситуації в Україні мусила статися чергова збройна конфронтація. Зборівський компроміс не витримав випробування життям.

¹ *Воссоединение*, т. II, № 46, с. 91.

² *Документи*, № 43, с. 94.

- ³ *Воссоединение*, т. II, № 60, с. 145.
- ⁴ *Воссоединение*, т. II, № 90, с. 209.
- ⁵ Наст. цит.: *Документи. Додаток*, № 1, 2, с. 626-627... № 55, с. 112.
- ⁶ *Ojczyście Spominki*, т. I, № 24, s.42.
- ⁷ *Michałowski*, № 103, s. 379.
- ⁸ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, т. III, s. 195-196.
- ⁹ *Ojczyście Spominki*, т. II, № 3, s.116.
- ¹⁰ *Ibidem*, т. I, s.142.
- ¹¹ *Ibidem*, т. I, № 32, s.52.
- ¹² A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, т. III, s. 208.
- ¹³ *Michałowski*, № 141, s. 428-429.
- ¹⁴ *Документы об освободительной войне*, № 103, с. 103.
- ¹⁵ *Michałowski*, № 145, s. 439.
- ¹⁶ Наст. цит.: Н. М. Senai, *op. cit.*, s. 126,127.
- ¹⁷ Наст. цит.: *Документы об освободительной войне*, № 106, с. 279, № 109, с. 283.
- ¹⁸ *Документи*, № 65, с. 261.
- ¹⁹ *Документы об освободительной войне*, № 108, с. 281.
- ²⁰ Наст. цит.: *Документи*, № 66, с. 125; № 67с. 127.
- ²¹ *Документы об освободительной войне*, № 104, с. 273.
- ²² *Всі «Пункти про потреби Війська Запорізького» за: Документи*, № 68, с. 128-130.
- ²³ *Michałowski*, № 148, s. 443.
- ²⁴ Фрагменти «Декларації ласки» за: Jerlicz. — S. 105-106.
- ²⁵ Наст. цит. за: L. Kubala, *Szkice historyczne, seria I: Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem*, wyd.5, Warszawa 1923, *Dodatek*, № III, s. 121-122.
- ²⁶ Н. М. Senai, *op. cit.*, s.132.
- ²⁷ Наст. цит.: *Michałowski*, № 150, s. 468, 469, 470; № 147, s. 443.
- ²⁸ Цит. за: L. Kubala. *Jerzy Ossoliński*, s. 370.
- ²⁹ Цифрові дані за: *Michałowski*, № 156, s. 496, 497.
- ³⁰ A. S. Radziwiłł, *op. sit.*, т. III, s. 219-220.
- ³¹ *Документы об освободительной войне*, № 113, с. 310.
- ³² Наст. цит.: *Документи*, № 82, с. 145; № 85, с.148-149.
- ³³ *Michałowski*, № 158, s. 498.

- ³⁴ Наст. цит.: *Ojczyste Spominki*, t. II, № 10, s. 122; № 11, s. 124-125.
- ³⁵ *Самовидець*, с. 59.
- ³⁶ *Ojczyste Spominki*, t. II, № 11, s. 124-125.
- ³⁷ *S. Oświęcim*, s. 212.
- ³⁸ *Документи*, № 15, с. 55-56.
- ³⁹ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 222, 229-230, 241-242, 243.
- ⁴⁰ *Vol. Legum*, t. IV, s. 130.
- ⁴¹ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 243.
- ⁴² Наст. цит. за: L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, s. 375-376.
- ⁴³ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 246, 227.
- ⁴⁴ Наст. цит.: *Воссоединение*, т. II, № 118, с. 270, 271, 273; № 144, с. 344; № 181, с. 416, 417, 418, 421.
- ⁴⁵ Наст. цит.: *Michałowski*, № 173, s. 531, 532; № 175, s. 535-536.
- ⁴⁶ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 250.
- ⁴⁷ *Michałowski*, № 175, s. 538.
- ⁴⁸ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 247.
- ⁴⁹ Наст. цит.: *Документи*, № 94, с. 164; № 108, с. 179; № 91, с. 157; № 92, с. 160.
- ⁵⁰ Наст. цит.: *Документы об освободительной войне*, № 128, с. 339; № 134, с. 350.
- ⁵¹ *Michałowski*, № 184, s. 554.
- ⁵² *Документи*, № 107, с. 178.
- ⁵³ *Michałowski*, № 185, s. 556.
- ⁵⁴ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 269.
- ⁵⁵ H. M. Senai, s. 136-137.
- ⁵⁶ *Самовидець*, с. 59.
- ⁵⁷ A. S. Radziwiłł, *op. cit.*, t. III, s. 267.

IV. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА

ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ

ЗАПОРІЗЬКОГО

Після повернення з молдавського походу Богдан Хмельницький хотів якнайскоріше матеріалізувати цей успіх і використати його для зміцнення своєї позиції як серед козацтва, так і щодо Речі Посполитої. Зокрема друге завдання було дуже складним. Пограбування Ясс і отримання обіцянки віддати Тимошеві руку Розанди Лупулівни безумовно не додали козацькому гетьманові блиску серед шляхти. Не кажучи вже про наймогутніших магнатів Речі Посполитої, які віддавна збиралися йти слідом за Янушем Радзивіллою. Найчастіше їм ішлося про забезпечення спокійного майбутнього своїм первородним нащадкам, але були й такі, як польний коронний гетьман Мартин Калиновський, які в будь-яку хвилину були готові одружитися з господарівною. Водночас Хмельницький знав, що не зможе виправдатися перед Річчю Посполитою за свої останні кроки. Отож він вирішив не виправдовуватися, а навпаки — замінити виправдання вимогами. Найкращою нагодою для цього був звичайний сейм, що надходив. Ян Казимир визначив термін воєводських сеймиків на 7.XI.1650 р. Через два тижні після цієї дати мали зібратися генеральні сеймики, так щоб сейм почав засідання 5 грудня.

З молдавським походом Хмельницького й приготуваннями до засідань сейму була пов'язана ще одна королівська ініціатива. Цього разу Ян Казимир звернувся до сенаторів і в спеціальному листі від 10 листопада вказав їм на спосіб допомогти Лупулові. Король писав, що волоський господар «тієї присяги, як примусової, дотримуватись не хоче, якщо залишатиметься під протекцією нашою і Речі Посполитої, того вимагає, щоб на цьому сеймі отримати *indigenat* (надання чужинцеві громадянства чи шляхетства — І. С.), а якщо не отримає, мусив би дотримуватись присяги, даної Хмельницькому.

Подаємо це до уваги Мил. і Вірн. В., аби Мил. і Вірн. В., серед такої великої неприязні, і проти нас і цієї Р. Посп. майже згуртованих сусідів того одного забажали приохотити»¹.

Хмельницький не збирався бездіяльно споглядати приготування до засідань сейму і, що важливіше, як ми вже зазначали, так само не збирався заперечувати висунуті проти нього звинувачення. Тактика, застосована козацьким гетьманом, мусить викликати повагу. І можемо припускати, що в сучасників вона викликала неприхований подив. Отож 1 листопада з гетьманської канцелярії вийшов лист, який як за формою, так і за змістом був просто інструкцією на сеймики. Гетьман адресував свого листа до шляхти Волинського воєводства, що свідчить про чудову обізнаність з політичними реаліями Речі Посполитої, а передовсім з тактикою сеймової боротьби. Тільки волиняни, «як найближчі від того вогню», могли обстоювати концепції Хмельницького, адже вони б втратили найбільше в разі нового вибуху боїв. А розпочав гетьман, закликаючи в свідки Бога й київського воєводу, з того, що завжди прагнув до миру: «Я з мого боку закликаю свідком самого Бога і ясновельможного й.м.п. київського воєводу, як вірно з йогоюстю дбав про мир і змішане поспілство з військом уже відділив від війська, і бунти всі приборкав. Піддані вже поверталися до послуху, і взагалі земля вже

почала була заспокоюватися, і вже мав кожен пан тішитися зі своїх маєтків і пожитків».

Варто визнати, що свого листа гетьман почав справді майстерно. Він не забарився зазначити, що цю ідилію порушили самі ж поляки: «Та коли до нас дійшла відомість про польський табір, ми знову мусили гуртуватися разом, через котре порушення знову вся Україна повстала й у деяких місцях з боку поспільства, а не козаків, сталися вбивства, попри наші суворі заборони».

Але, як вважав гетьман, ще існувала можливість знову стати на шлях стабілізації стосунків в Україні: «Того б лише потрібно, щоб уже більше відповідей і погроз не було, а що постійно не припиняються похваляння, тож ми теж мусимо тримати нашу пильність, не відмовляючись від жодної допомоги, звідки б вона не була. Є й друга, ще більша причина: попри усталені під Зборовом пункти, затверджені нам сеймом від величності найсвітлішого к. й. м. н. м. п. й усієї Р. Посполитої, наша православна грецька віра не лише залишилася зовсім не заспокоєна, але й зазнає ще більшого гоніння, і доти ця колотнеча не припиниться, доки Русь, як одвіку була, не буде».

Після цього висновку Хмельницький широко розмірковував на тему нескасування Берестейської унії і наслідків, що випливали з цього факту. При цьому він підкреслював, що під Зборовом, однак, Ян Казимир гарантував це козакам. Не забракло в гетьмана й аргументів, щоб переконати громадян Волинського воєводства у безпосередніх вигодах від скасування унії: «А з їхмостей, хто хоче і як хоче вірить, нам до цього не має діла, ми свого, а не чужого домагаємося. А панове уніати чужого, набутого насильством, аби зреклися, бо руські князі й шляхетні пани, предки вашмостів, наших мостивих панів, і наші предки, добрі молодці, дбали про вільності королів, панів наших, і Р. Посполитої, і віру святу грецьку боронили, і голови свої клали. Польські й руські Війська Запорізькі ставали, а не

уніатські, про тих і не чути було. І тепер як тих двоє буде, також буде Божа милість і пострах усім прикордонним неприятелям».

Закінчення листа *expressis verbis* (виразно — І. С.) нагадує королівські сеймикові інструкції: «Отож мир, бажаний вітчизні, залишаючись непорушеним з обох сторін, як короля, п. н. м., так і всю Р. Посполиту втішить. В чому ми, нітрохи не сумніваючись, цілком віримо, що в.м. наші милостиві панове на цьому сеймику, кохаючи вітчизну, щиро й зичливо нарадившись, їх мм. пп. послам на наступний сейм у інструкції подайте й поважно доручіть, аби того домагалися, щоб послы наші з чимось певним могли повернутися з сейму».

Якщо лист Хмельницького до шляхти Волинського воєводства ми можемо трактувати як спробу протидіяти королівській акції, то *«Супліка до найсвітлішої величності й.к.мості й пресвітлого сенату Р. Посполитої від Війська Запорізького»* була просто-таки pokerним ходом. Власне козацтво, точніше Хмельницький від його імені, ставив умови Речі Посполитій. І то які умови! Мабуть сподіваючись, що козацькі послы не зможуть цього висловити, гетьман писав: «Не посилаємо тепер наших послів тільки через ці *petita* (прохання — І. С.), бо ж ми як прос-таки не можемо домовитися, що було б найкращим для встановлення миру, а тому просимо не вважати, що ми хотіли б образити величність В. К. Мості і пресвітлий сенат». Після цього Хмельницький пропонував Речі Посполитій мир за умови, що примас Матвій Лубенський, львівський архієпископ Микола Кросновський, краківський єпископ Пьотр Гембіцький, великий коронний гетьман Микола Потоцький, литовський польний гетьман Януш Радзивілл, брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський і ломжинський староста Ієронім Радзейовський «затвердять присягою вічний мир між Річчю Посполитою і Військом Запорізьким». Але це були не всі вимоги. Пере-

дусім Хмельницький, не вірячи сенаторським присягам, домагався від Речі Посполитої заручників: руського воеводи Яреми Вишневецького, коронного хорунжого Олександра Конецпольського, білоцерківського старости Костянтина Любомирського й коронного обозного Самуеля Калиновського.

Лише після цього вражаючого вступу викладалися пункти, традиційні для козацьких суплік: скасування унії, щоб «віра наша не зазнавала жодних утисків... Свобода руського богослужіння, щоб як у давнину по містах й. к. мості як у Короні Польській, так і В. Кн. Литовського за нашими церемоніями відправлялися й ніде не заборонялися... Також до вух В. К. Мості доносимо, що руський народ зазнає великих переслідувань від панів як духовних, так і світських»².

Крім останнього речення козацька супліка вся присвячувалася релігійним справам. А найперше Хмельницький зосередився на вимозі скасування Берестейської унії. Це був дуже вмілий хід, оскільки лише в цьому пункті Річ Посполита справді *de facto* порушила Зборівську угоду. Козацький гетьман ні словом не згадав, натомість, про свій останній похід до Ясс. Очевидно, він уже знав, що Іслам-Гірей III детально поінформував Яна Казимира про останні подвиги козаків. Принагідно хан постарався виправдатися перед королем за участь татар у цьому поході: «Коли ж запорізький гетьман мав уже сідати на коня, через відомість, яка прийшла від нашого брата Калги-Султана, що за дві чи за три милі гуртуються великі польські війська, що вже є небезпека від тих військ, коли той гетьман відмовлявся від тої війни перед Калгою-Султаном, та й татарське військо, оскільки такий його триб, нелегко повертається без здобичі, особливо ж беї і мурзи, і майже всі видні воїни впали до ніг Калги-Султана, щоб не повертав їх додому впорожні, і пригадали йому багато кривд і шкод, яких брат наш на Волощині зазнав, тож після на-

полегливого й палкого прохання легко повів до Волощини. Так воно й сталося»³.

Тим часом у Варшаві почалися засідання сейму. 5 грудня маршалком сейму обрано литовського стольника Вінцентія Корвіна Госевського. Наступного дня підканцлер Анджей Лещинський виголосив королівську пропозицію. Мабуть тоді Ян Казимир вперше відчув брак Оссолінського, який як ніхто вмів уже на початку засідань схилити послів до визнання рації двору. Промова Лещинського в засаді зводилася до заклику, «щоб Річ Посполита подбала про свою безпеку». 7 грудня почалися сенаторські виступи, того ж дня Альбрехт С.Радзивілл віддав до рук короля «покинуту» Оссолінським велику коронну печатку. Протягом наступних двох днів вирішено справу печатників. З посадою великого коронного канцлера не було проблем. Ним став дотеперішній підканцлер Анджей Лещинський, який «у гідній мові склав подяку за королівську щедрість»⁴.

Натомість за вільну в цій ситуації посаду коронного підканцлера розгорнулася затята боротьба. Небавом після смерті Оссолінського по країні почала кружляти листівка з заголовком: «*Examen candidatorum qui ambiunt vicecancellariatum*» (Екзамен кандидатів на посаду підканцлера). У ній вказані претенденти на меншу коронну печатку. Першим названо гданського каштеляна Станіслава Кобежицького, другим — познанського воєводу Кшиштофа Опалінського, третім — коронного підчашого Миколу Остророга і четвертим ломжинського старосту Ієроніма Радзейовського. Листівка була латинською, але незабаром з'явилися її переклади, у яких кандидатами на печатку були названі також освенцімський староста Стефан Коричинський і бецький староста Ян Вельопольський. Видавець цього оригінального меморіалу скромно вмістив свою особу щойно на четвертому місці, але прославляння його якостей присвячена третина тексту. Поява Радзейовського серед кандидатів на печатку викликала бурю

протестів. Знаючи минуле ломжинського старости, ми не повинні дивуватися. Згадаймо хоча б Пилявецьку справу, про яку шляхта й надалі пам'ятала. Зрештою, намагання Радзейовського отримати підканцлерство всі сприймали як спробу викрутитися від навислих над ним процесів у коронному трибуналі.

Відповіддю на «*Ехател*» була листівка, скерована проти Радзейовського. У ній короля застерігали, що вручення печатки ломжинському старості накличе нещастя на всю Річ Посполиту. Мистецьки перефразовуючи «*Ехател*», всі вказані в ній достоїнства Радзейовського було замінено вадами. Друк закінчувався зловісною ворожбою: «А врешті від мору гонору, несений непогамованою амбіцією і хтивістю, мов зголоднілий від затримки харчу або заморений яструб, багатиме випередити цнотливіших за себе, надокучаючи Панові: «Дай, королю, дай»⁵.

Наскільки пророчими були ці слова, незабаром пересвідчився і Ян Казимир, і Річ Посполита. Тим часом, однак, 9 грудня «меншу печатку надвірний маршалок передав від короля з уїдливою промовою ломжинському старості Радзейовському, бо сказав, що той більше заробив її монетою ніж заслугами». Радзейовський подякував за вирішення у довгій і барвистій промові, що дивовижно нагадувала ту, яку виголосив Оссолінський за подібної нагоди.

Надалі тривали й сенаторські виступи, практично всі вважали, що справу оборони Речі Посполитої слід перенести на таємну раду. Так і зробили, і 12 грудня троє гетьманів, всі канцлери, коронний маршалок і підскарбій зібралися у короля. «Там Воронич, висланий королем до Хмельницького, розповів, що цей негідний чоловік не прагне нічого іншого, крім крові князя Вишневецького й коронного хорунжого. Оскільки ж третього Воронич не смів згадати, краківський каштелян сам вигукнув своє прізвище. Той підтвердив і доповів також про шпигунів Хмельницького, яких той має всюди, навіть у Венеції».

Воронич не випадково згадав про Венецію. Від посольства Віміні Сеньйорія щораз активніше пробувала залучити Хмельницького до війни з Туреччиною. Коли не пощастило в безпосередніх переговорах у Чигирині, вирішили спробувати щастя у Варшаві. 18 грудня Ян Казимир прийняв венеційського посла графа Джеронімо Каваццу. Венеційцеві вдалося небагато: «Від короля, сенату і станів отримав у відповідь обіцянку перенесення того [союзу Речі Посполитої з Венеційською республікою у війні з Туреччиною – Я. К.] до повнішої наради». Ще більше, як це офіційне, сповнене дипломатичної куртуазності твердження, мусила занепокоїти венеційців відповідь, отримана посольством Кавацци від короля через канцлера Лещинського: «Провадити нинішню війну [очевидно, йдеться про війну з Хмельницьким – Я. К.] це ніщо інше як дбати про союз з Венеційською Республікою, оскільки Хмельницький піддався і присягнув Туреччині й отримає від Оттоманської Порти обіцяні підкріплення. Тому нам за лишається лише боротися з турками; отож якщо Республіка зможе допомогти Речі Посполитій грошима, то військо буде готове».

Висновок Лещинського був дуже слухним за своєю логічністю, але абсолютно не міг задовольнити Сеньйорію. Адже він означав остаточний крах великих планів Владислава IV, а венеційці зовсім не збиралися підтримувати Річ Посполиту в її боротьбі з козацтвом. Від цього моменту з площі св.Марко холодно дивилися на польсько-козацьку боротьбу, очікуючи її остаточного результату. Адже було відомо, що доведеться запобігати про ласку переможця.

Результати посольства Кавацци слід розглядати також у контексті зміни розстановки сил на політичній арені Речі Посполитої. З цим пов'язувалося перекреслення планів вирішення української проблеми шляхом реалізації концепції «турецької війни». Нагадаємо, що творцем

такого вирішення був Оссолінський, який зумів пристосувати давні плани, що уклалися ще з Владиславом IV і Станіславом Конєцпольським, до реалій, витворених повстанням Хмельницького й козацькими успіхами. Це, зокрема, стосувалося ролі, яка в цих планах відводилася козацтву. Після Зборова його місце в першій фазі польсько-турецького конфлікту мало зайняти Кримське ханство. В цій ситуації козацтво відходило на другий план і в цьому полягала суть концепції «великого канцлера». Але з його смертю вона стала безпредметною. Традиційно нерішучий Ян Казимир не зумів піти шляхом, яким вів його Оссолінський. Отож тріумф партії війни був цілковитим, а її вождь, головний противник політичної лінії Оссолінського, тепер керував державним кораблем Речі Посполитої. В цій ситуації нас не повинен дивувати факт, що Кавацца повертався до Венеції з порожніми руками.

Про венеційські пропозиції послі довідалися аж 18 грудня. Саме тоді на «прилюдному королівському засіданні» Ян Казимир прийняв посланця Сеньйорії. Попередньо до Варшави дійшов лист Адама Киселя. Київський воєвода з огляду на поганий стан здоров'я не міг прибути на сейм. Лист, якого він прислав, крім доповіді Воронича, був основним джерелом інформації про ситуацію в Україні. Навіть Кисіль, який глибоко вірив, що нормалізації можна досягнути виключно шляхом переговорів з Хмельницьким, був змушений визнати, що цього разу шансів на мир немає.

Лист Киселя дійшов до Варшави очевидно 15 грудня. За п'ять днів на спільному засіданні обох палат зачитали козацьку супліку. «Всі визнали ці умови неможливими». Це рішення звичайно не здивувало короля, який, добре усвідомлюючи неминучість наступної збройної сутички з козацтвом, вже за три дні до оголошення супліки забезпечив собі підтримку «урядовців» у питанні кількості війська. «Обмірковували, — пише Радзивілл, — кількість і ха-

рактар вiйська як коронного, так i литовського i зiйшлися на тому, що в Коронi буде потрібно 36000, а у Великому Князiвствi Литовському 15000».

Але формально постанови грудневого сейму були згiдними з побажаннями Киселя. «Пiсля повернення короля з костела [це було на другий день Рiздвяних свят — Я. К.] ми засiли разом з послами. Канцлер вiд [iменi] короля запитав, що слiд вiдповiсти козакам на iхнi прохання. Та тiльки-но перемовились кiлькама словами, коронний референдар запропонував залишити це на вирiшення депутатiв, обраних з-посеред сенаторiв i послiв; але вони нiчого не вирiшили, хiба що затвердили комосою з козаками, а комiсарам вручили iнструкцiї, одну таємну, а другу явну»⁶.

Цього разу комiсiю, визначену для переговорiв з Хмельницьким, очолив брацлавський воєвода Станiслав Любомирський. Кисiль мусив задовольнитися становищем її звичайного члена. Та оскiльки безперечним був факт, що власне київський воєвода має найбільший досвiд у переговорах з козаками, Ян Казимир i Анджей Лещинський надiслали йому спецiальнi листи. Обидва були датованi з Варшави 13 сiчня 1651 р. Король i канцлер викладали в них умови, за яких Рiч Посполита була готова розпочати переговори, а також намагалися переконати Киселя, що не може бути й мови про якiсь поступки крiм тих, якi мiстилися в iнструкцiях для комiсарiв. В принципі цi умови зводилися до припинення з боку Хмельницького будь-яких контактiв «зi стороннiми», а зокрема з татарами, i до готовостi негайного використання Вiйська Запорiзького «там, де ми накажемо». Ян Казимир наголошував Кисiлеви, щоб той не дозволив собi повiрити запевненням Хмельницького i, знаючи чутливи точки воєводи, писав: «То такi, з боку самого Хмельницького задатки до миру! Що стосується вiри: то такий мир, а не радше extremae imago servitutis [остаточний образ неволi], русиновi, який хоче бути унiатом, наказати бути неунiатом? Щодо вiй-

ська: яка aequitas [рівність], що нашим хоругвам на власних позиціях при лінії перебувати не можна, а козаки можуть собі нові лінії вигадувати й границі ляхам встановлювати?»

Як уже згадувалося, листування короля й канцлера з київським воєводою було результатом формальних рішень, ухвалених під час засідань останнього сейму. Але про його справжні постанови найкрасномовніше свідчить документ з назвою «Пам'ять, що діялося після сейму, закінченого 24 грудня 1650, а саме: Перші віці [офіційне оголошення — І. С.] на посполите рушення». Королівський універсал про оголошення віців було видано у Варшаві 5 січня 1651 р. В ньому Ян Казимир запевняв шляхту, «що й право про порядок посполитого рушення нами буде в усьому дотримане», але й попереджав, що «роenas [покарання] на тих, які б на цю загальну оборону Р. Посполитої не стали, без жодної indulgenciej [поблажливості] й послаблення extendowae [поширити] накажемо»⁷.

У цій ситуації нас не повинно дивувати, що литовський канцлер у січні 1651 р. занотував: «Сумнівались у комісії, призначеній у сеймі, бо татари знову уклали нерозривну дружбу з козаками». У словах Радзивілла відчувається заклопотаність, спричинена трудною ситуацією, у якій перебувала Річ Посполита напередодні боротьби з козацтвом. «Тим часом велике число податків, — писав канцлер, — і надто велика кількість продовольства для солдатів, а також свавільні грабунки гнобили всю Польщу. Чути було лише шипіння убогих; і мене не оминуло це лихо. Монета знову множитья без відома Речі Посполитої, і звідси турбації: червоні золоті пішли на 7 злотих, талляри вирости до трьох з половиною злотих»⁸.

Але подібні клопоти мав і Хмельницький: «Біля Дніпра і по всій Україні селяни нічого не роблять, тільки п'ють щодень. Харчів за Києвом вдосталь і все дешеве, але тут до самого Корця дорого. Селяни самі дивно нарікають на

козаків, кажучи: «Десять разів воліли б ми ляхів, аніж козаків, бо віддавши пану чинш, ми були від усього вільні, а тепер хто прийде, той бере, а справедливості немає»⁹.

Попри ці клопоти обидві сторони збирали сили перед наступною боротьбою. Генеральна проба відбулася вже в лютому.

Богдана Хмельницького не оманули мирні декларації, що надходили з Варшави. Ми вже не раз писали, що він знав про все, що діялося над Віслою. У гетьманській канцелярії працювало дванадцять писарів, усі були шляхтичами, які відбирали отримані відомості. Деякі з них приходили до Чигиринна безпосередньо з Варшавського замку. Серед придворних Яна Казимира було кілька молодих шляхтичів з України. Серед інших Іван Мазепа, який своєю славою мало не дорівнював Хмельницькому. Був серед них і юнак, який виявився звичайним шпигуном. Його звали Верещакою, і саме під час засідань останнього сейму виявилось, що він передає Хмельницькому зашифровані донесення з Варшави. Для самого Верещаки справа закінчилася врешті щасливо. Як державного злочинця його ув'язнили в Мальборку. Але давній замок хрестоносців підупав, та й Річ Посполита була вже не державою часів Ягайла. Верещака просто втік з Мальборка, і нам невідома його подальша доля.

Хмельницький вирушив з Чигиринна 16 лютого 1651 р. і попрямував до Бару, в околицях якого польний коронний гетьман Мартин Калиновський здійснював концентрацію коронних військ. Калиновський довідався, що на Брацлавщині трапляються селянські виступи і в цій ситуації вирішив 19 лютого пересунути війська з-під Бару й розмістити уздовж ухваленої за Зборівською угодою граничної лінії, що відділяла терени, які перебували під козацьким контролем. Сам гетьман увечері зупинився у Станіславові. У той же час брацлавський полковник Данило Нечай перейшов границю й здобув замок у Красному. 20

лютого замок було відбито дивізією гетьмана Калиновського, якою командував Станіслав Лянцкоронський. Не до кінця з'ясованими залишаються обставини смерті Данила Нечая. Він мабуть потрапив до неволі й був або відразу страчений, або вбитий під час суперечки за нього як за полоненого.

З-під Красного Калиновський рушив до Ямполя, який капітулював перед коронними військами. Це був останній успіх польного коронного гетьмана. Під Винницею проти нього виступив Іван Богун, який крім свого полку мав татарську підтримку й частини, прислані йому Хмельницьким. Коронним військам довелося відступати. У погоні за Калиновським Богун здобув Бар, традиційний осідок гетьманів. Від знищення коронні війська були врятовані завдяки спритному маневрові Калиновського, який, удавши втечу за мури Кам'янця-Подільського, відірвався від Богуну й дістався до королівського табору.

Калиновський і Богун в лютому виступили в ролі типових «гарцівників». Обидві сторони уважно стежили за перебігом їхнього герцю, але усвідомлювали, що він не має вирішального значення. Річ Посполита й козацтво щойно збирали сили, аби стати одне навпроти одного в усій могуті. Для Богдана Хмельницького це означало передусім новий вступ на шлях великої дипломатії. І цього разу найсуттєвішим ставало забезпечення козацьких інтересів у Москві й Стамбулі.

В січні 1651 р. після того, як втихла справа Анкудінова, до Чигиринна прибув царський посол Ларіон Лопухін. У Кремлі вирішили отримати схвалення Земського Собору для планів розірвання Поляновського миру, що стало б першим кроком на шляху приєднання України до Московської держави. Отож нічого дивного, що в посольській інструкції Лопухіна опинився пункт, де йому наказувалося домагатися від Хмельницького видачі листів, писаних до нього Яном Казимиром та Іслам-Гіреєм III. Йшлося, звіс-

но, про листи, у яких король і хан намовляли гетьмана вдарити на Московію. Формально погляди Москви не змінилися, і Лопухін заявив Хмельницькому, що Москва без виразних причин не може порушити мирної угоди з Річчю Посполитою. Але Хмельницький був талановитим дипломатом і вмів читати між рядками. Згадки про причини, зробленої царським послом, йому було достатньо, аби побачити реальний шанс на отримання московської допомоги.

Тим часом 19 лютого 1651 р. було видано царський указ про скликання до Москви Земського Собору. В указі Олексій Михайлович нагадував засади, на яких ґрунтувався мир з Річчю Посполитою і доводив, що як за панування Владислава IV, так і за Яна Казимира поляки порушували ці засади. В указі було детально перелічено помилки в царських титулах і нагадувалося про численні посольства, що висилались у цій справі до Варшави. Під кінець цар інформував Собор про звернення Богдана Хмельницького з проханням прийняти його під царське панування. Згадав також, що Хмельницький заявив, що коли його не приймуть під московське панування, він буде змушений віддатися під опіку султана. Отож, як бачимо, козацький гетьман у переговорах з Олексієм Михайловичем застосовував ті самі прийоми, що й у розмовах з посланцями Яна Казимира. І визнаймо, що в обох випадках робив це ефективно.

На поставлені Земському Соборові питання: чи розірвати мир з Річчю Посполитою і чи прийняти Богдана Хмельницького й Військо Запорізьке під своє панування, цар отримав відповідь — так. Але у Кремлі вже знали про початок польсько-козацьких боїв і вирішили підштовхнути Хмельницького в справі передачі до Москви документів, що «компрометували» Яна Казимира й Іслам-Гірея. Це завдання доручили царському гінцеві Василію Степанову. Його виїзд в Україну свідчить про велику нетерплячку,

що запанувала в столиці царів. Адже Степанова вислали, перш ніж Лопухін встиг повернутися з Чигирин. Тим часом Хмельницький власне Лопухіну передав копії листів, про які просив цар. Отож коли царський гінець на початку травня дістався до козацького гетьмана, то пересвідчився, що їхав намарно.

Річ Посполита також не збиралася бездіяльно споглядати флірт на лінії Москва-Чигирин. Завдання покласти край щораз тіснішим українсько-московським стосункам отримали, вирушаючи до Москви, сандомирський каштелян Станіслав Вітовський і великий литовський писар Філіп Казимир Обухович. Інструкція, яку вони отримали у Варшаві, була коротка і зводилася до трьох основних пунктів. По-перше, вони мали домагатися тісної співпраці московських керівників з коронними гетьманами. По-друге, в разі об'єднання польських і московських військ мали отримати дозвіл солдатам забезпечувати себе продовольством як на терені Речі Посполитої, так і Московської держави. І, врешті, по-третє, посли мали отримати дозвіл на перехід коронних військ через московську територію. Та оскільки час не терпів, король наказав Вітовському схилити царя до негайного удару на татар. Каштелян мав такої переконати бояр, що для удару на Кримське ханство найкраще було б використати донських козаків. Крім інструкції Вітовський віз до Москви лист хана Іслам-Гірея III, у якому той намовляв Яна Казимира на спільний похід на Москву. Отже, як бачимо, Олексієві Михайловичу не потрібно було шукати того листа аж на берегах Дніпра. Вручення Вітовському цього ханського листа було, безумовно, спритним ходом і справді повинно було полегшити йому переговори в Москві. Адже у Варшаві не припускали, що цей лист може придатися цареві в зовсім іншій справі.

Ми маємо реляцію з переговорів Вітовського й Обуховича в Посольському приказі. Королівські посланці док-

ладали всіх зусиль, щоб переконати своїх співрозмовників, що їхні пропозиції однаково корисні для Олексія Михайловича і Яна Казимира. Зрештою, ці пропозиції були дуже конкретними.

Польські послы від імені короля запропонували такі умови договору: король з царем уклали б окремий договір, підтверджений взаємною присягою (йдеться про окремий трактат, оскільки й надалі був чинний антитатарський договір, укладений Кисілем у 1647 р.), з метою зміцнення й підтвердження трактату цар вислав би спеціального комісара, який, перебуваючи поруч з коронними військами, інформував би московських воевод про їх пересування. Так само й король мав би свого комісара в царських військах, а той передавав би відомості коронним гетьманам.

Як знаємо, у Кремлі вже прийняли остаточне рішення щодо того, як використати труднощі, в яких опинилася Річ Посполита. Отож усі заходи Вітовського й Обуховича не дали нічого. Під час прощальної аудієнції польським послам заявили, що коли король переможе запорізьких козаків і ті йому скоряться, тоді можна буде думати про спільний польсько-московський похід проти Кримського ханства.

Про результати посольства Вітовського Олексій Михайлович негайно сповістив Хмельницького. Він зробив це за посередництвом піддячого Григорія Богданова й митрополита Назарета Гаврила. Вони перебували в Чигирині на початку червня й переказали гетьманові рішення царя — не допомагати королеві. Митрополит порушив також дражливу тему козацько-татарського союзу, який, на його думку, є поважною перешкодою на шляху приєднання України до Москви.

Реляція Богданова й Гаврила означала для козацького гетьмана цілковиту поразку. Те, що цар не допоможе королеві, він знав і без необхідності підтвердження цієї думки. Це вже був не 1648 рік, коли йому загрожувала така

можливість. Тепер він розраховував на конкретну військову допомогу і його мало цікавило, подобається Москві його союз з татарами чи ні. Хмельницький також знав, що часу вже залишилося небагато й вирішальної сутички з коронною армією вже не уникнути. Попри це він вислав до Москви Михайла Суличича й Федора Дмитріва. Не викликає сумнівів, що вони мали переконати царя, що поразка козаків, яку він сам провокує, не надаючи допомоги гетьманові, означає також перекреслення його власних планів. На жаль, ми не знаємо деталей переговорів, проведених у Москві козацькими посланцями, а єдиним слідом їхнього перебування у Москві є список отриманих подарунків.

Якщо в Москві Хмельницький шукав передовсім військової допомоги, то в Стамбулі мусив отримати гарантії неповторення Зборова, коли татарська зрада врятувала Яна Казимира й Річ Посполиту. Козацький гетьман усвідомлював той факт, що хан є надто потужним союзником, щоб рахуватися з козацькими інтересами. Отож ці інтереси слід було підкріпити аргументами, промовистими для Іслам-Гірея III. Досягнення цієї мети вимагало великої спритності й було пов'язане з немалим ризиком, який завжди супроводив інтриги в столиці над Босфором.

Хмельницький заздалегідь розпочав реалізацію свого плану. Нагадаємо, що під кінець липня 1650 р. до Чигирина прибув турецький посол Осман-ага. Під час розмов з ним Хмельницький виразно дав зрозуміти, що його непокоять щораз частіші візити татарських послів до Варшави. Гетьман переконав також султанського чауша, що цю тривогу мав би поділяти й султан. 5 серпня 1650 р. Осман-ага залишив Чигирин, а Хмельницькому не залишалося нічого іншого, як чекати результатів своїх кроків.

Втім, довго чекати не довелося, бо вже на початку 1651 р. Осман-ага повернувся в Україну. Вісті, привезені ним зі Стамбула, перевершили найсміливіші надії ко-

зацького гетьмана. Адже султан Махмед IV написав йому: «Що ж до того, що ви таємно в усній розмові доручили згаданому Осман-азі, про те все він нам широко й достатньо розповів.

Тому відразу ж до вельможного між монархами кримського хана Іслам-Ґірея ми послали наші ретельні й гострі мандати, наказуючи йому таким чином, щоб ніколи у польський бік очей і вух своїх не звертав, а навпаки, якби звідти якийсь лихий вітер, воєнні заворушення чи якісь персекуції (перслідування) на вас і все ваше військо впади, аби поляки хотіли на вас несподівано й раптово напасти, ми суворо йому наказали, щоб вас відразу прудким і швидколїтним своїм бойовим татарським військом завжди, коли б у цьому була потреба, підтримував».

Слова султана знайшли також підтвердження у листі великого візира Мелека Ахмеда паші: «Тоді я до хана й. м. кримського, брата нашого, й лицарів Війська Татарського так писав від імені царя й. м., нагадуючи, як і від свого імені прохаючи, аби мали пильне вухо про неприятелів ваших і щоб вони, нітрохи не зволікаючи, вчасно давали В. М. підмогу»¹⁰.

Отже, Хмельницький досягнув того, чого бажав — козацькі інтереси тепер обстоювала Висока Порта, а чим загрожувало нехтування її волею, рід Ґіреїв знав якнайкраще. Тому козацький гетьман міг уже не боятися польсько-татарських переговорів, що провадилися за його плечима. Про дієвість методу, обраного Хмельницьким, найкраще свідчить лист Іслам-Ґірея, писаний уже після Берестецької поразки: «Приятелю мій Запорізький Гетьмане... Брата свого Нуреддін-Султана, агу Сефер Казі, агу Субангазі й інших аг, усе військо беїв, яке тільки знайшлося, посилаю Вам на допомогу, а в Криму тільки сам залишаюся»¹¹. Отож, як бачимо, в Бахчисараї не думали кидати козацьких союзників навіть у ситуації, коли для цього були сприятливі обставини.

З українсько-турецькими стосунками в цей період тісно пов'язаний також надзвичайно цікавий документ, що виник, мабуть, небавом після першого візиту Османа аґи в Чигирин. При цьому він безперечно доводить, що Хмельницький був впевнений у остаточній перемозі козацтва над Річчю Посполитою і вже з розмахом накреслював плани на майбутнє. Документ має назву: «*Пакти з турецьким цісарем Війська Запорізького й народу руського, такі мають бути щодо торгівлі на Чорне море*». Зацитуємо тут два найістотніші пункти цього проекту:

«4. Резидент Війська Запорізького і його землі в Стамбулі бути в слушній пошані з усією безпекою, котрий резидент має домагатися всілякої справедливості для покривджених козацьких купців. Так само Військо Запорізьке прийме резидента цісаря його мості в своєму портовому місті, який має давати пашпорти галерам або козацьким кораблям, куди вони захочуть плисти, а від пашпорта не повинен брати більше за один червоний золотий...

5. Аби погамувати свавільних людей, щоб на море не виходили, з відома цісаря його мості Військо Запорізьке закладе нижче порогів, аж до впадіння ріки Богу в Дніпро, кілька портових міст, звідки й торгівля має йти, і безпека на морі від свавільців завдяки їм буде гарантована»¹².

Погляньмо, як далеко зайшов Хмельницький. Адже ці пункти так само добре могли вийти з королівської канцелярії, як і з-під пера Жана Баптіста Кольберта. Козацький гетьман чедро черпав і з досвіду Речі Посполитої п'ятий пункт є *expressis verbis* (чіткими словами – І. С.) повторенням ідеї Кодака. Але Берестечко перекреслило плани Хмельницького. Торгівельна угода з Туреччиною стала безпредметною. Шабля, яку Осман-аґа привіз козацькому гетьманові від Мехмеда IV на війну з ляхами, потрапила в руки Яна Казимира. Врешті й сам султанський посол дістався при поділі здобичі королеві.

Розпочаті в лютому 1651 р. воєнні дії тривали в Україні безперервно практично до кінця вересня. Їх кульмінаційним пунктом була тридення битва, що відбулася на полях під Берестечком. Як Річ Посполита, так і козащина приступили до неї з усіма силами, які були спроможні зібрати. Ян Казимир уже 1 березня видав у Варшаві універсал про скликання посполитого рушення. 20 березня з королівської канцелярії вийшли детальні інструкції «про спосіб посполитого рушення». За місяць, уже перебуваючи в Любліні, король оголосив треті віці: «Сповіщаємо тепер третіми й останніми віцями, згідно з конституцією сейму, всіх громадян Речі Посполитої, що на втихомирення наших свавільних бунтівників, які, з'єднавшись з поганством, заповзялися викоренити не лише кров шляхетську свободи, вільності й ім'я польське, але й С. католицьку віру, що завжди квітла в цьому Королівстві, з потоптанням і зруйнуванням костелів, присвячених Божому імені, рушаємо нашою особою. А для збору всіх, хто за законом зобов'язані до посполитого рушення, призначаємо місце й день V наступного місяця червня під Константиновом стати, і там Нашою особою у згаданий день Милостей і Вірностей Ваших будемо чекати»¹³.

Але король, який взяв на себе головне командування силами Речі Посполитої, знав, що на посполите рушення не можна покладатися. Це доводила передусім Зборівська битва. В цій ситуації Ян Казимир з особливою увагою стежив за формуванням коронних військ. Їх поділили на 9 полків, що налічували в середньому по кільканадцять хоругв. Королівські сили доповнювали рейтари в кількості 1424 солдати, командувати якими доручили конюшому Великого Литовського Князівства Богуславові Радзивілу, драгуни чисельністю 1000 солдатів і шість регіментів піхоти, тобто близько 5 тисяч людей. Загалом королівські війська можна оцінити в 70 тис. чоловік, з чого понад половину (близько 40 тис.) становило посполите рушення.

Як пам'ятаємо, Хмельницький не дочекався московської допомоги, але побіч нього знову став хан Іслам-Гірей III, який привів з собою всю орду. Ця 30-тисячна татарська армія становила силу, з якою досі Річ Посполита ніколи не змагалася. А вона ж лише допомагала козацьким частинам, що налічували понад 70 тис. осіб.

Як берестецька кампанія, так і сама битва надалі чекають свого історика. Існує нагальна потреба їх монографічного дослідження, адже єдиною працею, цілком присвяченою цим питанням, надалі залишається чудовий за стилістикою, але не відповідний вимогам сучасної історіографії нарис Людвіка Кубалі. Ця ситуація тим більше дивна, що в нашому розпорядженні є численні джерела з суто годинникарською точністю описують події, що відбулися в останні дні червня 1651 р. в околицях Берестечка.

Розв'язка настала 30 червня. Про цю п'ятницю канцлер Радзивілл написав: «Отож надійшов пам'ятний день, у який доля католицької релігії, Речі Посполитої, короля і, правду кажучи, всього християнства залежала від берестецьких полів». Берестецькі поля виявилися щасливими для Яна Казимира. «Тим часом один з наших, — оповідає далі канцлер, — помітивши під лісом велику білу хоругву, сказав, що там перебуває хан і порадив королеві випалити туди з зарядженої гармати. Так і вчинили, і якийсь знатний татарин, що стояв біля хана, від гарматного пострілу впав з коня. Весь той величезний натовп варварів повернувся і кинувся до втечі, так що наша кіннота, коли варвари в паніці втікали, ледве могла досягнути їх зброєю. Сам хан, узявши найпрудкішого коня, рятувався втечею, залишаючи лише кращих для затримання наших, аби тільки йому самому відкрили дорогу до порятунку. Ті, однак, не витримали першого натиску наших, зазнавши найбільшого удару з боку солдатів правого крила, які вигнали татар, котрі ховалися в лісі, щоб оточити наших, вибралися на вершину узгір'я, але вже не застали там не-

приятеля і гнали його три милі, не дозволяючи втекти без помсти»¹⁴.

Втеча татар практично вирішила долю битви. Коли на додаток виявилось, що з поля битви зникнув і Хмельницький, єдиною метою козаків стало уникнути цілковитого розгрому. Завдяки непересічному талантові козацьких полковників Джелалія і Богуна, цієї мети було досягнуто. Здійснення концентрації розпорошених козацьких частин полегшило сум'яття, що вкралося у польські лави. Адже всі хотіли кинутись у погоню за ханом, а «посполитці», засліплені жагою помсти, зайнялися вирізуванням несуттєвих зі стратегічної точки зору розрізнених козацьких ватаг. Лише в суботу настало протверезіння, і тоді вже треба було міркувати про «спосіб здобування козацького табору, думаючи або про їх оточення й облогу, дивлячись, наскільки він великий, так що й оком не охопиш, людний, вогнистий і сильно обкопаний». Але становище козаків, які замкнулись у таборі, було дуже тяжким. Перш за все невідомо було, що трапилося з Хмельницьким і чи можна розраховувати на його відсіч.

Зникнення Хмельницького з поля битви під Берестечком знайшло дуже суперечливі оцінки в працях істориків, які писали про цей період. Це впливає передусім з різних джерельних переказів і емоційного підходу авторів до постаті козацького гетьмана. Звичайно, головною причиною полишення Хмельницьким лав своїх військ було бажання повернути хана Іслам-Ґірея III і переконати його, що ще не все втрачено. Якби гетьманові це вдалося, результат Берестецької битви звичайно міг би бути інакшим. У кількох джерелах зустрічається також твердження, що хан просто викрав Хмельницького, до того ж разом з Іваном Виговським. Це цілком ймовірно. Іслам-Ґірей, вражений розвитком подій, мабуть вже думав виключно про свій порятунок, найкращою гарантією якого були б власне Хмельницький і Виговський, за голови яких Ян

Казимир звичайно вибачив би ханові його союз з козаками. Польські джерела одностайно стверджують, що зникнення Хмельницького було звичайною втечею, бо він знав, що чернь видасть його в руки короля, а бажання повернути орду було лише претекстом. За такої великої розбіжності джерельних переказів усталення справжніх обставин і мотивів залишення Хмельницьким поля битви видається неможливим.

Слід також пам'ятати, що в період Берестецької битви Богдан Хмельницький переживав труднощі і з цілком особистих причин, що, безумовно, впливало на його наступні кроки. Втім, про родинні клопоти гетьмана голосно говорили в обох таборах: « У той же час про Хмельницького і його жінку смішна прийшла відомість, що вона закохалась у якогось годинникаря, якого їй дали за дворецького, і звичайно творила з ним всілякі підлоти й чоловікові, де могла, чинила шкоду. Це довго було між ними *in secreto* (в таємниці), аж доки Хмельницький серед своїх грошових скарбів, *sigam* (опіку) над якими було доручено тому ж годинникареві, кинувшись платити татарам, не долічився одного барильця червоних золотих, подумав спочатку, що його взяв син, ідучи з військом до Литви. Але потім, написавши в цій матерії до сина, отримав відповідь, що той не лише не брав його, але й не бачив, наказав того свого любого підскарбія так довго мучити, доки той мимоволі не признався не лише в крадіжці того барильця, співучасницею чого була його жінка, а й у підлотах і амурах, вчинених з нею. Після такої відомості Хмельницький, довго не розмірковуючи, обернув любов свою, яку відчував до неї надзвичайно, на гнів, не так через вкрадене золото, як через вкрадене ложе, і наказав їх обох, так, як *in actu* бували, голими зв'язавши, разом повісити, що нам король за своєю вечерею з втіхою оповідав».

Те, що розвеселило королівських гостей, напевно не смішило Богдана Хмельницького. Трагічний фінал його

великого кохання до прекрасної Єлени й поразка козацьких військ під Берестечком зламали гетьмана. Тому не випадково, що від червня 1651 року він щораз частіше шукатиме забуття у чарці, а вирішення своїх палючих проблем очікував від ворожок.

Тим часом 2 липня гетьманську булаву віддали в руки «Джелалія, який на початку всього заколоту вчинив на Дніпрі, йдучи на Жовті Води, бунт проти старшині, що стояла при Речі Посполитій, і її з іншими вибив».

Кількаразові спроби здобути табір не дали успіху. Але привезені з Бродів тяжкі облогові гармати змусили козаків почати переговори. В четвер 6 липня «з полудня вислали були трьох козацьких полковників, а саме: Крису, чигиринського полковника, гарного чолов'ягу й до нас зичливого, Гладкого й Переяславця».

Козацьких посланців скерували до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького і «добру від нього мали латину, бо й. м. пан краківський усі їхні злочини експробував (виклав), кажучи: що ви зрадники, яких під сонцем світу немає, що ви вже не християни, бо з татарами як брати стали, що ви негідні прийти до короля й. м. та ін.»

Та остаточні рішення, переказані козацьким послам, суперечили словам коронного гетьмана: «Кондиції вам подадуть завтра, а сьогодні одного з-посеред вас залиште, і щоб заявили, що щиро просите милосердя. І відразу, хоч і з острахом, залишили полковника Крису, який охоче залишився, бо й сам дуже просив про це наших, аби його залишити».

Причиною вагань Яна Казимира були вісті, принесені хоругвами, що повернулися з погоні за татарами. Під Костянтиновом хан здійснив концентрацію своїх сил і, що гірше, хоч у цьому випадку інформації були суперечливими, разом з ним перебували Хмельницький і Виговський, навколо яких почали гуртуватися навколишні селяни. Ці вісті підтвердив лист хана, писаний власне під Костянти-

новом, «у якому, прагнучи приховати такий великий сором від своєї втечі, визнавав, щоправда, що втік, але заявив, що готовий виправити це у тамтешніх просторах полях, а не при берестецьких болотах, на які звалював усю причину своєї втечі... В тому ж листі додає, що охоче чекає під Костянтиновом, якщо не самого короля, то принаймні руських панів».

Але ситуація зазнала радикальної зміни ще того ж дня. До королівського табору дійшла новина, що литовські війська під командою польного литовського гетьмана Януша Радзивілла розбили Чернігівський полк Мартина Небаби, єдиний, який Хмельницький залишив у своєму резерві. В цій ситуації козакам поставили незвично суворі умови капітуляції. До козацького табору їх відніс Адам Хмелецький, який мало не заплатив за це життям. Король вимагав, щоб видали Хмельницького разом з його родиною і старшиною, щоб розпорошене поспільство повернулося до своїх домівок, складаючи зброю в руки короля, щоб козаки піддалися ординації Речі Посполитої, яку буде ухвалено сеймом. Більшість тих, хто замкнувся у таборі, чудово пам'ятали останню сеймову ординацію і не мала ілюзій щодо долі, яка їх чекала в разі прийняття королівських умов. Отож Янові Казимиру дали відповідь, якої він напевно не сподівався: «Милостивий, найсвітліший королю і т.д. Ми сподівалися, вимолюючи милосердя, на милостиву ласку В. К. М., коли нам подали пункти дуже неприйнятні від В. К. М. Найперше про старшину, її видати не можемо й не видамо, бо така рада війська і черні. Армата (зброя – І. С.): і її видати не можемо; шляхта: тримаючись зборівських пактів, що їм те мало бути прощене і пробачене з ласки В. К. М., того вчинити не можемо й не видамо; Хмельницького, його сина, Виговського, як зрадника В. К. М. і нашого, ми б видали, але не маємо його. З поганством не об'єднуватися ніколи не обіцяємо. Козаки й чернь, аби за пактами зборівськими залишалися при

таких вільностях і свободах, як у зборівських пактах написано, про те просимо». Реакцію розгніваного Яна Казимира легко було передбачити: він наказав стріляти з гармат по табору.

Попри надходження щораз нових гармат, козацький табір залишався у тому ж місці, в якому став 30 червня. І, мабуть, залишався б там іще довго, зовсім не переймаючись артилерійським обстрілом і відповідаючи вилазками на кожний штурм, якби полякам знову не допоміг випадок.

До початку переговорів з ляхами прагнув також Джелалій, який замінив Хмельницького. Але більшість старшини розуміли, що порозуміння можна досягнути лише ціною їхніх голів і спричинилися до повалення Джелалія. На його місце наказним гетьманом обрали Івана Богуна. Той, довідавшись, що коронні війська перегруповуються на тилах козацького табору, вирішив унеможливити їм цей маневр. Для цього він сформував кількатисячну частину й, узявши кілька гарматок, вийшов з табору. «Побачивши це чернь, яка не знала намірів, з якими Богун вийшов з табору, вже не раз натерпівшись страху, почала сама собі *movere suspicionem* (творити підозри), що старшина вже втікає. В чому тим більше була переконана, коли хтось серед них... крикнув: «Ото вже старшина втікає!», зараз же, о дев'ятій перед полуднем, чимдуж почали втікати, всі враз, кожен куди бачив, гірше, ніж наші під Пиллявцями, на трьох переправах почали топитися». Те, що сталося потім, можна окреслити лише як різанину, що тривала аж до смеркання. Під покровом ночі Богунові вдалося вивести рештки, вцілілі після погрому.

Десяти днів, які витримав козацький табір, було, однак, достатньо, щоб перекреслити воєнне значення берестецької перемоги. Це усвідомлював передовсім Ян Казимир, який розумів, що тільки негайний похід у глиб України всіх сил, зосереджених під Берестечком, міг оста-

точно приборкати козацький бунт. Тому король вирішив звернутися до шляхти, щоб не покидала лав і разом з найманими військами продовжувала кампанію. Сенатори, які подали королівську пропозицію посполитому рушенню, ледве врятували життя, бо брати-шляхтичі готові були їх порубати.

Врешті згромаджена під Берестечком шляхта пригрозила рокошем (бунтом — І. С.), а обраний маршалком кола сандомирський підचाший Мартин Дембіцький заявив від її імені, що далі не піде. «Хотілося поспішити до жінок і перин, які вабили тим більше, чим більше їм, непризвичаєним, надокучали невігоди й табірна праця». — занотував у своєму «Діаріуші» Станіслав Освенцім. Чи ж не надто суворо оцінював він своїх співбратів? Чи не було раціональних передумов, що виправдовували ставлення шляхти?

Такі передумови були. Дотеперішня польська історіографія не звертала уваги на безперечний факт, що Хмельницький, готуючись до останнього поединку з Річчю Посполитою, не обмежився дипломатичною акцією, результати якої ми вже розглянули. Козацький гетьман постався посіяти замішання на тилах ворога і власне тепер пожинав плоди своєї передбачливості. Адже під Берестечко доходили щораз грізніші вісті про селянські заворушення, що охопили всю Річ Посполиту. Абсолютно неймовірно, щоб часове співпадіння цих виступів з берестецькою кампанією було випадковим.

Дня 5 червня 1651 р. перед лавничим судом міста Каліша став Войцех Колаковський. Його слова найкраще ілюструють методи, якими послуговувався Хмельницький. Він зізнався, що Хмельницький йому, Островському і Гжибовському дав 3 тис. злотих у золоті, аби вони зібрали якомога більший загін і горами попри Лісько й Сянік дісталися за Краків, бунтуючи по дорозі селян. Далі Колаковський визнав, що вони дісталися до Лянцкорони, звід-

ки групами по двоє-троє, найчастіше вдаючи прочан, розійшлися по всій Польщі.

Вісті про повсталих селян небавом почали доходити з різних кінців Корони і блискавично досягали королівського обозу. 23 червня Станіслав Освенцім уже знав зізнання Колаковського й занотував у своєму «Діаріуші»: «А робота така мала бути, тепер доми й двори шляхетські, милостиню прохаючи, шпигувати, випитувати про достатки, селян бунтувати проти панів, особливо там, де управління суворе до підданих, а саме за Познанню до Мендзижеча. Сказав [Колаковський — Я. К.], що їх тут, у Великій Польщі під тим Гжибовським має бути вісімдесят, а по всій Польщі дві тисячі».

Так само й на Литві почав ширитися неспокій: «Прийшла знову й друга новина з Литви з листами, в яких дають знати, що якийсь Фокса, від Хмельницького, посланий нищити ті краї і бунтувати селян, іде з двадцятьма тисячами війська до Могилева».

Питанню селянських виступів на польських землях у період повстання Хмельницького присвячено багато уваги в працях польських і радянських істориків. Отож ми не будемо повертатися до цих питань. Але мусимо нагадати події, які в червні 1651 р. відбулися на Підкарпатті: «Та найбільше стривожили всіх листи Пьотра Гембіцького, краківського єпископа, того ж дня [23 червня — Я. К.] під вечір надіслані до обозу, в яких сповіщає, що якийсь Александр Лев зі Стемберка Костка або Напьюрський, вигдавши від себе королівські універсали про набір людей, не лише починає між підгірськими селянами біля Кракова бунти під претекстом служби королю, але також уже й Чорштин, прикордонний замок від Угорщини, від свого природного розташування...оборонний, опанував»¹⁵.

Постать «авантюриста Костки» завжди викликала різні суперечки. Вони, зокрема, стосувалися можливих зв'язків Наперського з Хмельницьким. Зрештою, ці зв'язки не

підлягають сумнівові. Адже найбільш вірогідне джерело, лист Піноцці, писаний у Кракові 18 червня, виразно вказує на них: «Кожен там уже так вільно діяв, будучи п'яним, доручив своєму конфідентові [довірений особі — І. С.] різні листи, серед яких виявився універсал Хмельницького, виданий до всіх підданих Корони Польської, про що дає свідоцтво ксьондз плебан шафлярський і під присягою зізнає, що його читав (як нам про те писали) такими словами: Богдан Хмельницький відомо чиню всім підданим Корони Польської, що за щастям і благословенням від Господа Бога даним, під панування і владу нашу підкоривши держави тієї ж Корони Польської, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і панщини. Будете на самих лише чиншах, у всіляких вільностях, так, як була шляхта; тільки щоб ви нам так віру, як наші руські піддані дотримали. Панів своїх щоб ви покидали, проти них повставали й до нас у якнайбільших купках збиралися»¹⁶.

Цілком переконливою здається й гіпотеза Адама Керстена, який, ознайомився практично з усіма джерелами, що можуть пролити світло на куліси подій, що відбулись в околицях Чорштина, і в праці «Слідами Наперського» писав про відсутність у актах процесу згадок про контакти Наперського з Хмельницьким. Цей автор припускає, що як єпископ, так і краківські урядовці розуміли, що розголос цього може призвести до внутрішньої дезорганізації країни. На подібних умовах базував свої твердження про безумовну пов'язаність Наперського з Хмельницьким радянський історик І. С. Міллер.

Найсуттєвішим на нашу думку є не сам факт співпраці Наперського з Хмельницьким, а наслідки, які викликали, надійшовши під Берестечко, відомості про вибух селянського повстання на Підгір'ї. Чи ж могла шляхта думати про щось інше, крім про повернення до своїх маєтків, коли ознайомилася зі змістом універсалів, висланих з Чорштинського замку? Отож, не лише туга за жінками й

перинами спричинила перекреслення королівських планів. Вирішальну роль відіграла в цьому випадку точно запланована Хмельницьким диверсійна акція. І хоч вона не вберегла козацького гетьмана від поразки, та водночас не дозволила королеві скористатися перемогою.

Ян Казимир, втративши рештки надії на подолання опору шляхти, 16 липня здав командування коронним гетьманам і шляхом через Глиняни і Львів повернувся до Варшави. А в глиб України вирушило коронне військо, що налічувало лише близько 20 тис. солдатів. Воно, втім, не мало і особливої бойової вартості. Солдати, виснажені вже понад п'ятимісячною кампанією, не мали жодного бажання воювати далі. Незабаром почало бракувати паші для коней, а зі здобуванням будь-яких харчів були чимраз більші проблеми. На додаток шеренги коронних військ косила пошесть.

Тим часом Хмельницький спритно уникав більших сутичок з коронною армією і відступав у папрямку Білої Церкви. А малочисельні, але загартовані в боях козацькі загони за допомогою місцевого населення постійно шарпали ляхів, що марширували табором. В цьому випадку козаки застосували ідентичний спосіб боротьби, який за чотири роки принесе полякам під проводом Чарнецького успіх у боротьбі зі шведами.

Моральний стан коронних військ катастрофічно погіршився у зв'язку з несподіваною смертю князя Яреми Вишневецького. Князь помер 20 серпня у Паволочі: «Досі невідома причина раптової смерті й боїмося, чи не отрута його скосила... Відразу того ж д. 20 Серп. об 11-й перед полуднем, за звичасм, побачивши швидку смерть, вийняли з нього нутроці». Розтин не підтвердив підозр, що руському воеводі допомогли покинути цей світ. Ймовірно, причиною смерті було харчове отруєння: «Зїв огірків, після того напився меду, чим зіпсував шлунок і в нього почалася гарячка»¹⁷.

Похорон князя відбувся 22 серпня і наступного ранку коронні війська вирушили з Паволочі в бік Трилісів. У Трилісах поляки несподівано наткнулися на сильний опір малочисельного козацького загону. З козацькою залогою розправилися дуже жорстоко, витявши доноги й цивільне населення містечка.

Здобуття Трилісів відкрило коронним військам шлях у глиб України. Козаки відступили також і з Фастова. До цього спричинився не тільки страшний приклад Трилісів. У перші дні вересня впав Київ, здобутий литовськими військовими частинами під командуванням литовського польного гетьмана Януша Радзивілла. 11 вересня коронні війська з'єдналися з литовськими.

У цій ситуації Хмельницький наказав збирати всі сили в районі Білої Церкви. Козацький гетьман вирішив також спробувати ще раз перехитрити ляхів. Для цього він послав Миколі Потоцькому листа з пропозицією почати мирні переговори.

Потоцький довго не вагався й 11 вересня до козацького табору було вислано комісарів, які мали подати козацькому гетьманові умови угоди. Комісію очолив найстійкіший поборник угоди з козацтвом воевода Адам Кисіль, а до її складу увійшли: смоленський воевода Єжи Кароль Плібович, литовський стольник Вінценти Корвін Госевський і брацлавський підсудок Микола Казимир Коссаковський. Приготована Яном Казимиром ще в липні «Інструкція велебному, ясновельможним, вельможним, шляхетним пп. комісарам до трактування з Військом Запорізьким» була вже зовсім неактуальною. Передовсім у ній ішлося про видачу Хмельницького, а якби це виявилось неможливим, «старшина мала скласти присягу, що жодних на потім практик і факцій (змов) з Хмельницьким не матиме, де б той зрадник не появився». Король наказував також комісарам, щоб козацький реєстр не перевищив кількості 6-8 тисяч осіб.

У липні, коли ще існувала надія, що коронна армія впорається з козацькими частинами, які вцілили під Берестечком, ці умови були цілком реалістичними, але в реаліях вересня вони ставали просто утопічними. Під час першої зустрічі з Хмельницьким, що відбулась у Білоцерківському замку, Адам Кисіль висунув уже набагато скромніші вимоги: розірвання дружби з ордою, зменшення кількості реєстрових до 12 тис., звільнення шляхетських маєтків.

Розмови з Хмельницьким були надзвичайно тяжкими, оскільки той явно зволікав і традиційно виправдовувався непримиренною позицією черні. Але цим разом комісари могли наочно переконатися, що козацький гетьман не перебільшував.

Несподівано виявилось, що замок, у якому відбувалися розмови, облягають юрби черні. Вони вимагали видачі польських комісарів і представників козацької старшини, які пішли з ними на угоду. Якась випадкова татарська стріла мало не вцілила в Адама Киселя, і лише тверда позиція Хмельницького й шаблі полковників, що його супроводжували, поклали межу заворушенням. Вже 21 вересня було очевидно, що жодні переговори не мають сенсу. Адже до польського табору прибув миргородський полковник Матвій Гладкий і заявив, що козаки вимагають підтвердження Зборівської угоди й не мають наміру поривати дружбу з татарами, бо саме вони є сторожами їхньої волі.

Ці умови були запереченням поданих Киселем пропозицій і доводили, що Хмельницький ще раз вирішив спробувати щастя в чистому полі. Зрештою, козацькі частини, зосереджені в околицях Білої Церкви, налічували 160 тис. молодців, а татарську підмогу оцінювали у близько 10 тис. кінноти. Битва сталася 23 вересня.

Того дня великий коронний гетьман Микола Потоцький вирішив випередити заміри супротивника й ударити

на козацький табір, тим більше, що почалися осінні дощі, які лякали поляків непролазними болотами. Потоцький перегрупував свої сили і поставив їх ладом, вперше застосованим під Берестечком. Сам він очолив центр коронної армії, маючи по праву руку литовську армію Януша Радзивілла, а по ліву решту коронних сил під командою польного гетьмана Мартина Калиновського. Битву розпочала навальна атака польського правого крила. Литвини розпорошили козацько-татарські частини, які в паніці почали відступати до табору. Потоцькому й Калиновському залишалось лише закінчити розпочату справу. Коли Радзивілл зорієнтувався, що коронні гетьмани бездіяльно стоять на вихідних позиціях і таким чином занапащають певну перемогу, він негайно вислав гінця до Потоцького з питанням, що означає така постава коронних військ. Великий коронний гетьман зі стоїчним спокоєм відповів, що він прибув сюди для укладення миру, а не для подальшого продовження війни. У цій ситуації битва не принесла вирішення.

На ранок у польському таборі знову з'явилися гетьманські посланці, декларуючи готовість почати мирні переговори. Ще протягом чотирьох днів одночасно з переговорами тривали збройні сутички між обома військами. Врешті 28 вересня, взявши заручниками красноставського старосту Марка Собеського і брата коронного гетьмана, литовського підстоля Кшиштофа Потоцького, Богдан Хмельницький в супроводі старшини прибув до польського табору, де ледве не дійшло до розірвання укладеного Кисілем порозуміння. Адже Богдан Хмельницький з великою люттю напав на Януша Радзивілла. Претекстом у цьому випадку став факт, що Радзивілл був зятем молдавського господаря Василя Лупула. Януш Радзивілл для добра вітчизни пропустив повз вуха зачіпки козацького гетьмана, а решта свідків цього випадку щойно після Батога пригадали собі сказані тоді Хмельницьким слова: «Тоді у

Волоській [землі] я готовий битися, має він много грошей, а я много людей».

Польська історіографія не надавала особливого значення Білоцерківській угоді, підкреслюючи, що вона не мала суттєвого значення і її ніколи не було реалізовано. Але ця угода мала величезне значення. Передовсім вона цілковито змінила політичну концепцію Хмельницького й викликала поважні зміни в стосунках всередині козацтва.

Остаточний вигляд білоцерківських постанов відбивав фактичне співвідношення сил Речі Посполитої і козацтва, яке вималювалося восени 1651 р. Козацький реєстр було зменшено до 20 тис. і вирішено, що реєстрові мають право перебувати лише в Київському воєводстві, та й то поза приватними маєтками. Було визначено також дуже короткий термін складення реєстру, оскільки він мав бути готовий до Різдва 1651 р. Істотно обмежено також обсяг влади гетьмана, бо хоча Хмельницькому й нащадкам було підтверджено надання Чигирин, вони мали залишатися під суворим контролем коронних гетьманів. Так само козацьким гетьманам було заборонено провадити будь-яку незалежну від Речі Посполитої закордонну політику.

Отже, Білоцерківська угода була суттєвим обмеженням козацьких привілеїв порівняно зі зборівською *«Декларацією ласки»*. Під Зборовом Хмельницький отримав можливість будівництва *de facto* незалежної козацької держави, що функціонувала в межах політичної системи Речі Посполитої Обох Народів. Тепер цю можливість у нього відібрали. Козацький гетьман мусив шукати іншого шляху до незалежності України. Найважливішим у цьому випадку не був факт зменшення наполовину величини реєстру і підпорядкування козацьких гетьманів владі коронних гетьманів, чи навіть позбавлення козащини її політичної значимості. Найважливішим був факт, що в Білоцерківській угоді не повторено умов *sine qua non* (необ-

хідних — І. С.) Зборівських постанов — не визначено граничної лінії між козацькими володіннями й рештою території Речі Посполитої.

Потоцький вважав, що цього факту королеві мало бути достатньо, щоб визнати угоду вирішенням, корисним для Речі Посполитої. Але Ян Казимир не поділяв цієї думки: «Король, отримавши в Торуні відомість про укладений з козаками мир, спочатку перейнявся, але потім відклав справу до наступного сейму»¹⁸.

Білоцерківська угода завдала великих клопотів і Богданові Хмельницькому. Та перш ніж козацький гетьман почав складати плани, як перекреслити її постанови, він мусив впоратися із щораз сильнішою внутрішньою опозицією. Процеси поділу серед козацької старшини почалися вже в момент початку виконання Хмельницьким постанов Зборівської угоди. Тоді частина старшини підтримала антигетьманські виступи черні.

Тепер ситуація була набагато грізнішою. Старшина поділилася практично на два ворогуючі табори. В першому опинилися старі полковники, учасники давніх козацьких повстань, які за часів Хмельницького здобули найвищі посади й мали цілковиту довіру черні. Головними постатями в цьому таборі були: Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Лук'ян Мозиря і генеральний обозний Іван Чорнята. Вони були рішучими ворогами будь-яких угод з Річчю Посполитою, а порятунок бачили у взаємодії з Московою, навіть ціною включення України до складу Московської держави.

У другому таборі опинилася передовсім українська шляхта, яка підтримала Хмельницького, бажаючи за його допомогою повернути втрачені позиції. Хоча з часом ця група пройнялася ідеалами козацьких вільностей і завдячувала Хмельницькому не лише маєтками, а й найвищим положенням у гетьманській адміністрації, однак її представники завжди ворожо ставилися до царя і прогрес-

суючого процесу покозачення селянства. Ці люди знали, що московське панування в Україні позбавить їх привілеїв, які їм готова була гарантувати Річ Посполита. Головою цього угруповання всі вважали Івана Виговського, політична активність якого виразно зросла вже в період між Берестечком і Білоцерківською угодою. Тоді генеральний військовий писар за плечима Хмельницького встановив тісні контакти з путивльським воєводою Семеном Прозоровським. Виговський поінформував воєводу, між іншим, про плани Іслам-Гірея і його контакти з казанськими й астраханськими татарами і про татар на чолі з Карас-агою, що надалі перебували з Хмельницьким. Писар доповів також про переговори, ведені Адамом Кисілем, і пропозиції київського воєводи Хмельницькому. У поведінці Виговського в період після битви під Берестечком проглядала лише позірна суперечність з його політичними поглядами. Виговський, краще за Хмельницького зорієнтований у міжнародній ситуації, просто враховував ймовірність включення царя в боротьбу за панування над Україною. Тому він і почав дії, що мали на меті забезпечення свого становища на майбутнє. Але Іван Виговський мав кількох конкурентів серед старшини, що не поступалися перед ним своїм становищем. Передусім слід згадати генерального суддю Самійла Богдановича-Зарудного й Павла Тетерю.

Богдан Хмельницький усвідомлював той факт, що виразно ставши на бік однієї сторони, він може втратити свою владу. Отож він вирішив вичекати. Але хід подій змусив його розбити старокозацьке угруповання, оскільки за нього висловилася чернь.

У листі до короля з лютого 1652 р. козацький гетьман писав: «Сваволю я приборкую і караю, як можу, але не знаю, чи зможу далі затримати, бо жайвір уже не одного зігнав з печі. А найкраще було б, про що вся Україна просить, аби В. Кор. М. Н. Н. П велику булаву тримав [Мико-

ла Потоцький помер 20 листопада 1651 р. — Я. К.] і тих боязких і хтивих вершників у мундштуку й на віжках тримав, бо саме того треба, інакше Русь ніколи не заспокоїться, доки в тій біді залишатиметься. І хоч я від черні відступлюся, не допущу до себе і стримаю сваволю, боюся, щоб вона собі іншого гетьмана не обрала»¹⁹.

Хмельницький не мав ілюзій щодо того, що методами, використаними після Зборова, йому цього разу не вдасться опанувати ситуацію. Першим, хто в цьому переконався, був миргородський полковник Матвій Гладкий. Його розстріляли в його полковому місті 18 травня 1652 р. Невбавом його долю розділив корсунський полковник Лук'ян Мозиря. В день, коли було страчено Гладкого, до гетьмана привели також Тимофія Нечая.

Драконівські заходи, які застосував Хмельницький завдяки мовчазній підтримці Виговського і його угруповання, принесли сподівані результати. Хвиля бунтів почала спадати. Багато хто вирішив перейти московський кордон, а Розрядний Приказ був змушений видати детальні інструкції для путивльського, брянського й сіверського воевод з визначенням теренів, призначених для оселення запорожців. У цих інструкціях воевод застерігали, щоб ті не дозволяли козакам затримуватися поблизу кордону і відсилали їх у Сибір чи надволзькі степи.

Ставлення Москви в справі втікачів з України було результатом колосальної розгубленості, викликаній у Кремлі звісткою про поразку козаків під Берестечком. У серпні 1651 р. до Москви прибули козацькі послы Семен Савич і Лук'ян Мозиря і склали в Посольському Приказі детальну реляцію з перебігу Берестецької битви.

Як пам'ятаємо, Олексій Михайлович уже закінчив приготування до приєднання України. Готовий був і детальний план дій, який все-таки передбачав, що головний тягар боротьби з Річчю Посполитою впаде на потужну козацьку армію. На берестецьких полях ця армія фак-

тично припинила існування — московські плани було перекреслено. У Кремлі дуже швидко дізналися про укладення чергової угоди з козацтвом. Адже при Хмельницькому за дорученням путивльського воєводи перебував Іван Юденков, який негайно переказав до Москви детальну реляцію про події, що відбулися в останні дні вересня 1651 р. в околицях Білої Церкви.

Реакцією царя на рапорт Юденкова було наступне посольство, вислане до Чигирина. Його очолив Василь Унковський. В інструкції йому наказувалося провести переговори з Хмельницьким, але пильнувати, щоб «у той час, як буде в гетьмана, не було польських і литовських послів». Посол переказав Хмельницькому, що царська терплячість вичерпалася і якщо вимоги спеціально посланих до Варшави повноважних послів Афанасія Пронищева й Алмаза Іванова не будуть задоволені, це буде рівносильним з розірванням Поляновського «вічного миру». Унковський був також готовий відбити можливі напади Хмельницького з приводу не наданої козацькому гетьманові військової допомоги. Конраргументом мала бути господарська допомога, надана в цей час Військові Запорізькому. Головним завданням Унковського було утвердити Хмельницького в переконанні про готовість царя надати йому допомогу. Але поки що Олексій Михайлович обіцяв лише написати до Яна Казимира, щоб той помирився з козаками.

Позиція, продемонстрована Унковським, зовсім не задовольняла Хмельницького, і він вирішив вислати до Москви наступне посольство. Тим більше, що для цього випала виняткова нагода. 4 січня 1652 р. до Чигирина прибув московський купець Порфирій Зеркальников. Він уже багато разів бував в Україні і там його добре знали. У 1650 р. він три місяці провів у Києві, зустрічався з Сильвестром Косовим і архимандритом Печерської Лаври Йосипом Тризною. Того ж року він привіз листа Олексія Михайловича до Хмельницького. Цього разу він також привіз

царського листа в справі пограбування одного з московських купців. Зеркальникова прийняв Іван Виговський, оскільки у Хмельницького в цей час перебували посланці польного коронного гетьмана М.Калиновського. Але генеральний писар виступав від імені гетьмана і не пробував залучити Зеркальникова до складностей веденої ним подвійної гри. Виговський переказав купцеві прохання Хмельницького, аби той, будучи в Москві, сповістив царя про те, що Хмельницький пошле до Москви полтавського полковника Івана Іскру.

Іскра провів у Москві розмови з патріархом Йосифом, а в посольському приказі його прийняли Михайло Волошенинов і Андрій Немиров. Козацький посол старався передовсім переконати своїх співрозмовників, що гетьман і все Військо Запорізьке розраховують лише на московську допомогу і не збираються шукати її деінде.

Виявилось, однак, що звернення по допомогу до Зеркальникова було поважною помилкою. Волошенинов і Немиров, попереджені спритним купцем про хаос в Україні і посилення опозиції щодо Хмельницького, зайняли в розмовах дуже обережну позицію. Адже Москва вирішила повернутися до засади дотримання Поляновського миру. В березні 1652 р. Хмельницький був надто непевним партнером для Олексія Михайловича, щоб посольство Іскри могло закінчитися корисно для козацького гетьмана. Цар іще раз довів, що в українських справах не збирається приймати поспішних рішень.

Від повернення Іскри Хмельницький аж до осені 1652 р. вже не вислав своїх послів до Москви. Так само й Олексій Михайлович не бачив причин для відновлення безпосередніх контактів з гетьманом. Хмельницький щойно після кривавого погрому коронних військ під Батогом, побоюючись негайної помсти з боку Речі Посполитої, вислав до царя посольство на чолі з генеральним військовим суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним.

Від жовтня 1651 р. Хмельницького, крім уже згаданих внутрішніх справ, турбувало передусім питання польсько-українських стосунків. Тому він пильно стежив за подіями, що відбувались у Варшаві і набирав чимраз більшої певності, що польська сторона не виконуватиме Білоцерківської угоди. Адже Річ Посполита щораз глибше поринала в анархію.

Глибоку тінь на внутрішню ситуацію Польщі кинула справа Радзейовського. Її джерела крились у родинній ситуації підканцлера і його конфліктах з дружиною. Про це широко писали Людвік Кубаля і Кароль Шайноха.

В період битви під Берестечком маєткові суперечки Радзейовських призвели до конфлікту підканцлера з королем. Адже Радзейовський шукав підтримки в Людвіки Марії, а щоб її отримати, послужився такими методами: «Під час перебування у таборі письмово доповідав королеві про всі секрети короля й виписував різні речі, довівши до того, що королева за три тижні не написала жодного листа до короля і навпаки. Король, бажаючи довідатися причину, розпечатав листи, вислані з табору, як це називають, поштою до Варшави. І знайшов там листи коронного підканцлера, який повідомляв королеву про найдрібніші деталі... Звідти пішло, що король не допускав його ані на розмови, ані на раду».

Коли 4 січня 1652 р. сварки Радзейовських переросли у відверту битву на вулицях Варшави, до того ж за присутності короля в столиці, обох із подружжя закликали на суд маршалка. Випадки, що мали місце в ніч з 4 на 5 січня, набрали дуже грізного характеру. Дійшло навіть до використання гармат, кілька осіб загинуло, багато було поранено. В цій ситуації вирок, винесений 20 січня, був дуже суворим: «Радзейовського засудили на вічну інфамію (безчестя – І. С.), а його дружину разом з її братом на сплату 4000 гривен і на рік і шість місяців вежі за спричинення заворушення й битви».

У випадку Радзейовського цей вирок означав одночасно втрату посади підканцлера. Такого прецеденту не було в історії Речі Посполитої. Тадзейовський негайно покинув столицю й вирушив до Пьотркова, що був осідком трибунальського суду. Там він практично отримав касацію варшавського вироку. Безсоромний вчинок коронного підканцлера вразив короля і здійняв справжню бурю навколо компетенції судових влад Речі Посполитої.

Саме за таких обставин почав засідання один з найтрагічніших сеймів в історії Речі Посполитої. Оскільки як цей, так і наступний сейми дочекалися чудового розгляду в праці Владислава Чаплінського, ми в цьому місці зупинимося лише на найсуттєвіших фрагментах засідань. 27 січня маршалком палати обрали перемиського посла Анджея Максиміліана Фредра. Від початку на перший план виступила справа Радзейовського. Під час таємної наради сенаторів, що відбулася 30 січня, «постановили... вислати сенатора до Пьотркова з вказівкою суддям про маршалківський декрет, обрали холмського каштеляна [Збігнева Ґорайського — Я. К.], який туди поїхав».

Але Ян Казимир був послідовним, і 4 лютого віддав меншу коронну печатку в руки освенцімського старости Стефана Корицінського. Всі вважали, що король зробив це, отримавши взамін 100 тис. зл. Акції Радзейовського підносилися. Коли ж у палаті зачитали його листа, писаного з Пьотркова, «сандомирський підчаший запропонував подати руку допомоги гнаному Радзейовському». З кожним днем палата щораз більше поринала в окремі суперечки. Сипалися інтерпеляції, що взаємно виключали одна одну.

Якщо частина послів домагалися визначення депутатів до судів, то інші вимагали, щоб король протягом двох тижнів надав комусь гетьманську булаву. Ян Казимир у цій останній справі виправдався прикладами ненадання великої коронної булави протягом 13 років після смерті Яна

Замойського (1605—1618) і 12 років після смерті Станіслава Жулкевського (1620—1632).

Врешті сеймові засідання перетворилися на жалісний спектакль безсилля. 15 лютого знову сталися гострі сутички в справі Радзейовського. До палати запрошено синів підканцлера, які покійно благали допомогти батькові. Серця шляхетських депутатів розм'якли від дитячих сліз, і було зачитано пьотрківські декрети. Але того ж дня, написавши заповіт, Ієронім Радзейовський безслідно зникнув. Попри те, що він мав глейт (охоронний лист — І. С.) безпеки, виданий йому краківським воєводою Домініком Заславським, Радзейовський волів не ризикувати і втік за кордон. Його зникнення породило хмару пліток. Не бракувало й таких, хто стверджував, що Радзейовський утік до Хмельницького.

Насправді ж Радзейовський подався на Шльонськ, а звідти дістався до Відня. А незабаром, як доніс королівський резидент у Стокгольмі, він отримав річні пенсії від цесаря, англійського і французького королів та шведської королеви. Всюди він виступав як репрезентант польської шляхти, незадоволеної правлінням Яна Казимира. З його втечею з країни «справа Радзейовського» зникла з порядку денного сейму. Але це нітрохи не змінило картини засідань. Сторонній спостерігач, слідкуючи за їх перебігом, навіть не здогадався б, що Річ Посполита має якісь важливіші проблеми, ніж приватні суперечки її громадян. І вже ж напевно не припустив би, що вже чотири роки вона не може впоратися з повстанням в Україні. Адже жоден посол навіть не згадав про козацькі справи. Лише в останні дні лютого литовський польний гетьман Януш Радзивілл «ознайомив з перебігом війни обох військ [коронного й литовського — Я. К.] аж до пактів, укладених з козаками під Білою Церквою». Знаючи дотеперішній перебіг засідань, реакція палати на реляцію Радзивілла не може бути несподіваною для нас: «Всім того дня складали не-

скінченні подяки, так що це тривало багато годин. Самому гетьманові маршалок подякував від імені послів».

В наступні дні все повернулось до норми, з тим, що атмосфера, що панувала в палаті, перенеслася на вулиці столиці. Вуличний бешкет, початий сваркою Радзивілла з Дзялинськими, поклав край засіданням цього нещасливого сейму, а його наслідки для подальшої долі Речі Посполитої виявилися просто катастрофічними — вони зосереджувались у двох яких же звучних словах — *liberum veto* (право заборони, право посла зірвати засідання сейму, не обґрунтовуючи причини — І. С.). Річ у тому, що Януш Радзивілл, щоб уникнути можливої відповідальності за напад на Дзялинських, призвів до зриву засідань сейму. Упитський посол Владислав Сіцінський був лише знаряддям у руках могутнього магната.

Богдан Хмельницький наче передбачав такий хід подій. Адже цього разу козацькі посланці прибули до Варшави з листом до сенаторів, яких козацький гетьман просив підтвердити привілеї Війська Запорізького. При цьому Хмельницький не виходив поза Білоцерківські постанови. З моменту зриву сейму долю миру з козаками мав вирішити сенат, засідання якого закінчилися 14 березня. Пригнічений останніми подіями канцлер Радзивілл записав у своєму щоденнику такі слова: «Ми закінчили свої засідання і, наскільки могли, допомогли пригнобленій Речі Посполитій. Ми схвалили пакти з бунтівниками, затримали литовських солдатів за посередництвом комісарів, призначених королем... І далі робимо, що треба»²⁰.

Маючи підтримку сенаторів, Ян Казимир видав універсал під назвою «*Генеральна конфірмація прав, привілеїв, свобод і вільностей Військові Запорізькому реєстровому й. к. м.*», у якому писав: «Щоб у всіх частинах, пунктах, статтях і кондиціях не інакше, як тут, від слова до слова вписано й висловлено, стверджуємо і закріплюємо, і їх Військові Запорізькому реєстровому, яке за останньою

трансляцією під Білою Церквою в кількості двадцяти тисяч, а не більше на послуги Речі Посполитої має залишатися, обіцяємо непорушно тримати й зберігати, що й найсвітліші наступники наші, польські королі, повинні будуть визнати».

Богдан Хмельницький надто добре знав політичну систему Речі Посполитої, щоб не розуміти, що насправді означав королівський універсал, навіть коли він, як у цьому випадку, закінчувався словами: «На що для більшої певності, підписавши власною рукою, наказали притиснути коронну печатку»²¹.

Білоцерківська угода не була ратифікована сеймом і в той момент причини такого стану справ були несуттєвими. Хмельницькому це давало принаймні чотири місяці часу, щоб поставити Річ Посполиту перед доконаними фактами, оскільки початок засідань наступного сейму було призначено на 23 липня 1652 р. Втім, козацький гетьман уже в січні застерігав Адама Киселя, що чекає лише результатів сейму: «Справді, інакшого я собі й полякам бажав і обіцяв, але коли бачу таку пихатість і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які б мене могли порятувати. Татар не буду шукати в диких полях чи по просіках, вони самі до мене прийдуть, тільки-но дам їм знати, але на все зле ляхам. Уже маю все приготоване, тільки чекаю, що буде далі і що виявиться після цього сейму».

Сіцінський вніс свою «протестацію про нечинність сейму» 9 березня, а 11 втік з Варшави. Хмельницькому треба було лише 13 днів, щоб довідатися про ці події і виконати «обіцянку», дану Кисілеві. 24 березня гетьман видав у Чигирині універсал «До козаків і поспільства, і до поляків, прихильних Русі», в якому читаємо: «Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького, чигиринський староста — всім, а особливо полковникам, осавулам, сотникам і всім молодцям Війська Запорізького, по містах, містечках і селах сутнім і ляхам, котрі з нами побратим-

ство тримають, відомо чиню. З уваги на певні й великі прикрощі й кривди, які знову, як перед тим чинили нам і тепер чинять ляхи, які силою військових молодців зрадливо безвинно катують, убивають і гублять, працювати на себе наказують не тільки у звичайні дні, а й божі, чого наша віра терпіти не може й не допускає: а досі протягом такого довгого часу майже кожна людина по цілій Україні користувалася вільностями і важко їй буде забути, що він був паном над панами і на війні був рівним панові, а тепер знову нам усім працювати не випадає; аби наш народ вирвати з неволі маємо таку добру нагоду, як ніколи... Отож нагадую тепер, аби кожен не лише був напоготові, але й посполиті люди мали приготоване все необхідне для війни, зокрема добре забезпечилися харчами ще до Великодня... Та нехай ніхто не наважується виступати без моєї волі, щоб цим не дати ляхам приводу до війни».

Ми спеціально процитували цей документ майже повністю, адже це один з найоригінальніших універсалів, які вийшли з гетьманської канцелярії. Він доводить також, що Хмельницький майстерно проаналізував тодішній стан польсько-козацьких стосунків. Бо чи ж не майстерністю було використання у вступі титулу чигиринського старости і звернення до «ляхів, котрі з нами побратимство тримають», а особливо аргументація, якою послужився гетьман, щоб промовити до розуму чи радше до серця черні. Зміст універсалу не залишав і тіні сумніву, проти кого збирається виступити гетьман після Великодня. Бо хоч *expressis verbis* (виразно – І. С.) цього ніде не сказано, та навіть маси черні мусили здогадатися, що коли гетьман говорить про «таку добру нагоду, як ніколи», то може мати на увазі лише Річ Посполиту, безборонну після останнього зірваного сейму.

Це видається неймовірним, але у Варшаві не передчували наближення небезпеки. Адже навіть якщо не знали чи не надавали жодного значення універсалам «того три-

клятого Хмельницького» — як писав про гетьмана Радзивілл — то про грозу, що надходила з України вже в лютому доповідав польний коронний гетьман Мартин Калиновський. Єдиним раціональним поясненням у цьому випадку може бути ствердження, що у Варшавському замку більше вірили порадам Киселя, ніж донесенням Калиновського. Навіть травнева королівська інструкція на сеймики, що мали відбутися 1 червня 1652 р., вважала найважливішою справою затвердження палатою послів Білоцерківської угоди.

Тим часом Хмельницький не байдикував. Козацькі сили він поділив на дві основні частини. Лівобережні полки було розміщено в Чернігівському воєводстві. Це було результатом висновків з попередніх років, а особливо з періоду Берестецької кампанії, коли литовські війська захопили Київ. Концентрацію решти сил було здійснено в околицях Чигирини. Метою їх атаки був табір коронних сил над Південним Бугом поблизу Батого.

Найкраще атмосферу, що передувала битві під Батогом, вдалося передати Людвікові Кубалі, який у своїх *Історичних шкіцах* писав: «Гетьман Калиновський, про якого казали, що він сам хоче отримати руку господарівни Розанди, наказав сипати у своїх маєтках під Батогом потужні окопи й заклав великий табір, буцімто для того, щоб захистити Річ Посполиту від нападів орди й козацьких задумів... Панки обіцяли виставити потужні хоругви, по всіх замках магнатів готувались у поле. Це мав бути якийсь романтичний похід, на який мало не вся лицарська молодь взяла собі гасло: боронити прекрасну князівну й не допустити, щоб вона, обминувши Потоцьких, Вишневецьких, Калиновських потрапила в руки дикого, неотесаного козака».

Результати цього «романтичного походу» загальновідомі. Та надаймо слово нечисленним уцілілим після погрому коронним жовнірам: «А табір був такий, що його

ледве б оборонили сто тисяч. З чола стояв тільки один ряд, мовби півмісяцем біля обозу, а з тилу жодної душі не міг мати, ані від води; де як хотіли, так нас відразу всіх і взяли б, і звідки-завгодно до табору як козаки, так і татари могли вдертися»²².

Справжня драма відбулася протягом наступних двох днів: «Хмельницький відразу дав нуреддін-султанові п'ятдесят тисяч талярів; обіцяв віддати йому Кам'янець, щоб дозволив рубати всіх полонених. Після розгрому війська в понеділок і у вівторок всіх полонених рубали. Лише в середу вийшов емір, що хто ці два дні пережив, нехай живе. Але залишились уже тільки малі хлопці й жінки; а всі інші погинули, бо Хмельницький при кожній переправі ставав з султаном; а полонених відбирали й зараз же казали рубати»²³.

Мартинові Калиновському спочатку вдалося вибратися з табору, але почувши відомість про те, що схопили його єдиного сина і що неподалік звідти його веде невеликий загін неприятеля, він, керуючись батьківською любов'ю, вирішив повернутися, щоб звільнити його. Але оточений переважаючими силами, він загинув у лісі разом з багатьма іншими. Його голову принесли Хмельницькому.

Вісті з-під Батога вразили Річ Посполиту. За багато років після цієї нещасливої битви король Ян III Собеський з великим болем писав про трагічну смерть свого брата Марка, якому не довелося полягти на полі слави: «Своєю кров'ю мій старший брат Марк, красноставський староста, скропив нещасливі вже самою батозькою назвою українські поля; та навіть його кості не були поховані чи принесені... а найбільшої уваги й жалю варто те, що стято його не в розпалі битви, а наступного дня, як кажуть, з холодною кров'ю, що є прикладом нечуваної доти жорстокості»²⁴.

Польські історики однозначно оцінюють події під Батогом — для Хмельницького це був реванш за Берестечко.

Але передусім кров, що струмками стікала до Бугу, остаточно виключала можливість компромісного вирішення української проблеми. Шляхи Речі Посполитої і козащини остаточно розійшлися. Батозька битва рішучо перекреслила також Білоцерківську угоду. Гетьманська адміністрація знову опанувала Брацлавське й Чернігівське воєводства, не могло так само бути й мови про якийсь реєстр Війська Запорізького. Маса черні повернулася під прапори переможного Хмеля.

Невдовзі після битви козацькі посланці з'явилися у Варшаві й намагалися подати її як трагічний результат особистих поррахунків Хмельницького з Калиновським: «Козацькі послы, прислані до короля й литовського гетьмана [Річ Посполита знову залишилася без коронного гетьмана — Я. К.], детально це пояснили... гетьман Калиновський задумав звести зі світу Хмельницького, отож підіслав козака на прізвисько Бублик, щоб убити бунтівника. Той, з Божої волі, схоплений і взятий, на тортурах виявив усю справу. Тому-то розлютований Хмельницький, поєднавшись з татарами, напав на гетьмана і знищив його табір».

Але на битву під Батогом ми мусимо дивитися під зовсім іншим кутом. Вона була безпосереднім результатом початку реалізації Хмельницьким політичної концепції, зрештою, не зовсім нової. Як пригадуємо, вже 1650 р., коли щораз більше ускладнювалася внутрішня й міжнародна ситуація України, козацький гетьман вперше звернув погляд на Молдавське господарство. Але той перший похід на Ясси був лише тактичним кроком, що мав забезпечити ближчі цілі — опанування зростаючих антигетьманських виступів і уникнення необхідності разом з татарами вдарити на московські землі. В цьому контексті похід виконав своє завдання. Проголошений тоді на грудень 1650 р. шлюб Тимоша з Розандою Лупулівною не відбувся. Втім, Хмельницький не дуже натискав на Лупула, щоб

той виконав свої обіцянки. Тим більше, що Висока Порта була рішучо проти цього одруження і наказала, щоб наречена негайно з'явилася до Стамбула. Василь Лупул, попри те, що встигнув попередньо відіслати доньку до її старшої сестри, був змушений виконати цей наказ. Отож домна Розанда залишила гостинні маєтки Радзивіллів, а про її перебування над Босфором ми маємо надто суперечливі й непевні інформавії. Але цілком напевно два роки, проведені у Стамбулі, не були найприємнішими роками у її й так невеселому житті.

Берестечко й Білоцерківська угода перекреслили дотеперішні концепції Хмельницького. Тепер він мусив шукати іншого шляху до незалежності України. Він, на думку гетьмана, полягав у підпорядкуванні собі Молдавського господарства, оскільки таким чином було б зруйновано дотеперішню розстановку сил у південно-східній Європі, стабільність якої була головною перешкодою в реалізації його планів. Такими були основні передумови нового маршу Хмельницького на Ясси. Гіпотези, що висувалися про династичні заміри козацького гетьмана, не мають жодного сенсу в світлі збереженого джерельного матеріалу. Батіг ліквідував основну перешкоду, на яку міг натрапити Хмельницький при реалізації своїх планів. А в Яссах знову перебувала домна Розанда, яка знову стала вільною в результаті чергового палацового перевороту у Стамбулі. Таким чином 30 серпня 1652 року в столиці Молдавського господарства відбулося Тимошеве весілля.

Але Хмельницькому не довелося надто довго втішатися досягнутим успіхом, адже він не передбачив, що об'єднані Молдавія і Україна стануть терням в оці не для навколишніх могутніх держав, а для Семигороддя й Волощини. Коли з Ясс іще долинав відгомін веселої музики, Юрій II Ракоці і Матвій Бесараб уже уклали плани, як позбутися Лупула і його козацького зятя. Обидва могли розраховувати на суттєву допомогу з боку Яна Казимира.

23 липня 1652 р. почав засідання уже другий того року сейм. Вибори маршалка палати показували, що цього разу шляхетські депутати зрозуміли, яка велика відповідальність лягла на них і «без довгих суперечок обрали стенжицького старосту Сельського». Королівську пропозицію оголосив послам великий коронний канцлер Анжей Лещинський. У ній стверджувалося, що «немає надії затримати неприятеля чи то через комісію, чи переговорами, чи присягою. Тому потрібно або протиставити силам бунтівника останні сили, або видати на пограбування нас самих і наших дітей, бо третього виходу немає. Король подає на розгляд, чи найманими жовнірами, чи всім посполитим рушенням, чи ж обома разом, що можливіше, способами старатися виправити таке велике знищення й повернути втрачені землі».

Лещинський звернув також увагу послів на наступні болячки Речі Посполитої. Передусім у країні шаленіла зараза, що збирала багате жниво, особливо у найбільших містах. В момент початку засідань зараза дійшла до столиці, навіть до королівського двору. Померло двоє осіб з придворних королеви, захворіли також королева й король.

Винятково напруженими були стосунки Речі Посполитої з її найгрізнішими сусідами, Швецією і Москвою. В цій ситуації канцлер закликав продумати способи скорочення засідань. Після Лещинського взяв слово Стефан Корицінський, який підсумував висновки попередника і звів їх до двох основних справ: «Одна, як довго має тривати сейм, а друга, яким чином трактувати про потребу оборони вітчизни і як це вирішити». Вже після перших двох днів засідань було ясно, що ситуація з попереднього сейму не повториться. Немалу роль у цьому разі зіграв факт, що практично повністю змінився посольський склад палати. Щоправда, з'явилися голоси протесту проти зміни традиційної системи засідань, але більшість шляхетських

депутатів просто не звертали на них уваги. В цій ситуації прийняли ухвалу про спільні засідання обох палат як єдиного методу, що провадив до скорочення сейму. У найсуттєвіших справах, що стосувалися безпеки вітчизни, вирішили радитися без свідків і з дотриманням таємниці.

Обговорення переважно стосувалися фінансових питань, оскільки власне від величини ухвалених податків залежала чисельність армії, яку зможе виставити Річ Посполита. Король запропонував незвично високу кількість 60 тис. жовнірів. У цей момент сталася традиційна суперечка між Великопольщею і Малопольщею. Великополяни не хотіли дозволити більше як 40-тисячної армії, доводячи, що саме такої кількості війська вистачило під Берестечком для розгрому козаків. Малополяни були готові погодитися на пропозицію Яна Казимира. Суперечка, почата 9 серпня, розтяглася на весь наступний день. Врешті через шість годин взаємних переконувань величину компуту (регулярної армії — І. С.) встановили в 50 тисяч. Король ще перед початком засідань віддав польну коронну булаву в руки подільського воєводи Станіслава «Ревери» Потоцького. Палата ж прийняла конституцію про оборону Речі Посполитої і покликала комісію, що мала подбати про забезпечення платні військові. Щоправда, вже після ухвалення цих рішень Єжи Немирич почав домагатися ухвалення посполитого рушення, але «так його перекрикували, що не міг говорити».

В останній день засідань, 17 серпня, повернулася справа Радзейовського. Це було результатом перехоплення листа колишнього підканцлера зі Стокгольма до Хмельницького. «Коли листа прочитали (в палаті — Я. К.), сенатори і послі склали свої вота (голоси — І. С.), тавруючи цей нечуваний злочин. Коронний інстигатор за своєю посадою домагався суду й засудження. Отож Радзейовського оголосили зрадником і ворогом вітчизни і за правом вічної конституції його визнано безчесним».

Згідно зі звичаєм на закінчення засідань «оголосили інфамістів (безчесних — І. С.), на першому місці Радзейовського... після цілування королівської руки, близько сьомої ранку настав кінець і час розходитися».

Відразу після закінчення засідань Ян Казимир, щоб остаточно переконатися в намірах козацького гетьмана, послав до Чигирин полковника Миколая Зацвіліховського і білоцерківського підстаросту Зигмунта Чорного, «які потім розповіли, що даремно старалися, і що навіть життя їхнє було в небезпеці... Тим не менше їх відіслали з такою постановою, що він не може зректися приязні з татарами, бо не може довіряти полякам... Коли про це доповіли королеві, він відкинув мирні засоби й вирішив іти шляхом Марса».

Відновлення воєнних дій між Річчю Посполитою і Козаччиною сталося в лютому 1653 р. Початково Ян Казимир мав намір організувати великий зимовий наступ на Україну. На думку короля він був би цілковитою несподіванкою для Хмельницького і дозволив би зберегти дисципліну в лавах коронних військ, які, на жаль, все ще потерпали від дезертирства. Але королівські плани зазнали краху. Ми не знаємо обставин, за яких Ян Казимир відкинув свій замір взяти особисту участь у планованому поході, але гадаємо, що саме за порадою короля Станіслав «Ревера» Потоцький дав наказ рушати у глиб України.

Коронними частинами командував коронний обозний Стефан Чарнецький, а весь похід на диво нагадував акцію Мартина Калиновського в лютому 1651 р. Чарнецький, йдучи кінно, без ускладнень здобув Прилуки й Іллінці, аби врешті зрівняти з землею Погребище. Останнім його успіхом було здобуття Умані. Та коли на шляху коронних військ став Іван Богун, смугу перемог було перервано під Монастириськами. Чарнецький, при спробі вгамувати паніку, яка охопила польські лави після поширення фальшивих вістей про наближення орди, отримав

кулю з мушкета. Куля пройшла через обидві щоки й вирвала в нього частину піднебіння. Полякам ледве вдалося вивести закривавленого командира з поля бою. Цей випадок практично вирішив долю битви й усієї кампанії. Її результати були дуже мізерними: «Лише селян повбивали, з'їли харчі, які нам могли послужити, зробили коней непридатними до бою і безславно повернулися... втративши немало людей»²⁵.

Богдан Хмельницький не надавав особливого значення останнім збройним сутичкам, бо знав, що наступна головна битва з Річчю Посполитою все одно мусить статися. Натомість його дуже турбували вісті з Молдавії. Адже одруження Тимоша мовби відкрило там горезвісну скриньку Пандори.

Василь Лупул брався на всі способи, щоб позбутися з Ясс невігідного зятя. Отож пропонував йому по черзі титул волоського господаря й семигородського князя. Гірше того, Тимофій, не радячися з батьком, був готовий пристати на ці пропозиції. Доручення молдавських справ Тимофієві було найбільшою помилкою Хмельницького. До певної міри козацького гетьмана в цьому випадку занастила власна хитрість. Адже він був чудово поінформований про підступи Лупула і навіть визнав їх корисними, оскільки їх головним результатом мав бути вибух конфлікту між Басарабом і Лупулом.

Тимофій Хмельницький уже мав у кишені рішення Високої Порти про надання у його володіння обох господарств. Цим величезним дипломатичним успіхом, що також приспав пильність козацького гетьмана, він завдячував своєму давньому знайомому чаушеві Осман-азі. Адже він «опікувався» прибулими в квітні до Стамбула козацькими послами. Осман-ага був одним з небагатьох слуг султана, яким вдалося зберегти посаду після останнього заворушення і вже це свідчить про його сильну позицію при дворі.

Новий візир Дервіш-паша, який не орієнтувався у ситуації в Укарїні і досі більше уваги присвячував збереженню позиції, ніж державним справам, послухав поради Османа-аги і схвалив пропозиції Хмельницького. Єдиною умовою, за якою Висока Порта віддавала козацькому гетьманові Молдавію і Волощину, була сталість прибутків султанської скарбниці. Хмельницький отримав також повторне запевнення, що Іслам-Гірей III буде зобов'язаний султаном надати йому допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою. Ця остання постанова була, зрештою, єдиним тривким результатом козацького посольства. Адже в столиці над Босфором швидко забули про надання Хмельницькому Молдавії і Волощини.

Ми вже згадували про коаліції Волощини й Семигороду проти Хмельницького. Ракоці й Басараб недовго міркували над вибором методів діяльності. Найкоротшим шляхом до повалення Лупула, а разом з тим перекреслення впливів Хмельницького в Молдавії була організація змови у найближчому оточенні господаря. Вибір упав на Лупулового великого логофета (канцлера) Стефана Георгіцу. Ми ніколи не довідаємося, яку роль насправді відігравав Георгіца до березня 1653 р. Він був зятем Матвія Басараба, але хто з господарів мав більше користі з його послуг, знав, мабуть, лише він сам. Фактом, натомість, є те, що в березні великий логофет Молдавського господарства прийняв пропозицію Басараба й Ракоці і за обіцянку яського трону організував змову проти свого хлібодавця. Головною метою змови було вбивство Лупула. Але цієї мети не вдалося досягнути. Лупул, попереджений одним з учасників змови, якого, зрештою, взамін за це вбив особисто, зумів вислизнути зі столиці і сховався разом з родиною у Кам'янці-Подільському.

6 квітня 1653 р. семигородсько-волооські війська на чолі з Яном Кемені вступили до Ясс, які не захищалися. 13 квітня Стефан Георгіца став новим молдавським гос-

подарем. Одним із його перших кроків було інформування про це руського воєводи Станіслава Лянцкоронського: «За найвищим провидінням, сівши на столиці молдавських земель, відгукуюся хоч і з досі не відомою, але щирою моєю приязню, я. в. м. в. воєводі, м. м. панові бажаючи від Бога всілякої удачі і щастя».

Та головна мета листа Георгіци була цілком інакшою. Йому йшлося про те, щоб Лупула і його скарби не випустили з Кам'янецької фортеці: «Бо якщо з Кам'янця ргесіосе (коштовності — І. С.) вислизнуть, це неминуче призведе до великого замішання Польську Корону».

Але Лупулові вдалося вибратися з Кам'янця й дістатися до Рашкова, де стояв Тимофій. Реакція козацького гетьмана була негайною. 20-тисячна козацька армія і кілька найнятих Лупулом татарських чамбулів форсували Дністер і сіючи пожежі, просувалися на Ясси. Формально похід очолював Тимофій, але фактично керівництво було в руках Богуна й Носача. У дводенній битві, що відбулася 20-21 вересня поблизу Ясс, козаки розбили волоські й угорські війська.

Георгіца втік до Семигороддя. Василь Лупул повернув собі трон і негайно здійснив спробу порозумітися з Річчю Посполитою. 4 травня, перебуваючи ще в Хотині, він вислав з цією метою листа до великого коронного канцлера Стефана Корицінського, у якому пропонував посередництво в переговорах з Хмельницьким і заявив: «тому зараз з Хотина виїжджаю до Ясс, де хочу serio (поважно — І. С.) у цій справі confere (розмовлати — І. С.) з Тимошем. Що в цій справі вдасться, не забарюся сповістити й. к. м.»²⁶.

Але позиція Василя Лупула була вже програшною. 24 березня 1653 р. в Бересті почалися засідання наступного сейму. З'явилися туди й посланці Ракоці, які пропонували негайне укладення союзу, спрямованого проти Хмельницького. Його умовою було схвалення дотеперішніх кроків семигородського князя й волоського господаря. Це б

означало полишення Лупула, пропозиція якого була викладена в листі до Корицінського.

В Бересті ще не було ухвалено обов'язкових рішень. Передовсім незрозумілою була позиція у цій справі Януша Радзивілла, а король не міг собі дозволити конфлікту з литовським гетьманом, бо потребував його згоди на об'єднання литовських військ з коронними. До Берестя приїхала мізерна кількість сенаторів, а більшість шляхетських депутатів схилилися радше до продовження союзу з Лупулом, оскільки він був вірним Речі Посполитій. Пам'ятали й про індигенат [надання іноземцеві польського шляхетства — І. С.], наданий Лупулові 1651 р.

Але політичний реалізм переміг, і Річ Посполита уклала перемир'я з Семигороддям і Волощиною. Сторони взаємно гарантували допомогу в боротьбі з козаками й татарами. Хоча про Лупула не було згадано, він першим мав відчутти на собі результати цього «*Coniunctio armorum*» (збройного союзу — І. С.), як окреслив цю угоду куявськоморський єпископ Микола Гневош. При цьому Гневош відраджував короля від будь-якого поспіху у виконанні взятих на себе зобов'язань: «Що собі забезпечивши, лише тоді приступати ad *coniunctionem armorum* і так вести справу, аби ми спільною рукою могли нашого бунтівника і зрадника цієї Р. Посполитої прикінчити» і застерігав, «аби нам ця мішанина не приготувала турецької війни, в чому уважніші й досконаліші розумом можуть краще міркувати, як пп. урядовці при боці В. К. М. і наш кс. примас»²⁷.

Слідом за поразкою на дипломатичній площині прийшли і воєнні невдачі.

Адже сивочолий Матвій Басараб не погодився з поверненням трону Лупулом і вирішив довести до кінця розпочату справу. 27 травня 1653 р. під Яловицею у битві, що відбувалася за страшних погодних умов, козаки зазнали поразки. Лупул разом з Тимофієм були змушені до

втечі. Господарева дружина разом з Розандою і легендарними скарбами чоловіка знайшла притулок у Сучаві Невбавом під мурами міста з'явилися угорсько-волоські війська й почали облогу фортеці. Стефан Георгіца знову зайняв Ясси й почав правління. Тимофієві і Лупулові залишалося єдино шукати допомоги в Чигирині.

Тим часом Ян Казимир залишив Варшаву, щоб 16 червня з'явитись у Львові. Адже у Глинянах, усього за 5 миль від Львова, стояв табором польний коронний гетьман і тривожно писав королеві, що ще трохи і він не зможе втримати дисципліну серед жовнірів. Втім, про якусь дисципліну вже не було мови, оскільки 38-тисячна коронна армія зараз становила найбільшу загрозу для Речі Посполитої. Жовніри, не маючи іншого заняття, тішилися життям, до того ж у кредит. Уславлена «конверсація» [товариська розмова — І. С.] часто закінчувалася тим, що велика кількість її учасників не залишалася на місці. Ситуацію могла врятувати лише негайна виплата заборгованості, термін виплати якої припадав власне на 16 червня, і зняття табору. В день приїзду короля у львівському монастирі францисканів почала роботу комісія, призначена сеймом для контролю над виплатою грошей військові. Її очолював сандомирський воєвода. А військо прислало по одному депутатові від кожної хоругви.

Теоретично ситуація не виглядала небезпечною. Річ Посполита на останніх двох сеймах спромоглася на величезне зусилля і сума ухвалених податків сягнула цифри 8 млн. зл. За удокументованими відомостями військові належалося лише 6 107 622 зл. Жовніри, щоправда, домагалися близько 15 млн., але такий уже був звичай, що жовнір завжди пробував отримати більше, ніж йому належало, і з цими вимогами завжди давали собі раду.

Але фактичний стан не мав нічого спільного з паперовими підрахунками. Коли 16 червня минув термін сплати податків, збирачі привезли до Львова ледве 2 млн, зло-

тих. У скарбниці Речі Посполитої ж крім цієї суми не було ні гроша. Результати невиплати вчасно платні не змусили себе довго чекати. У таборі відбулася справжня битва між польською і німецькою піхотою, в повітрі витала військова конфедерація. Ян Казимир пробував особисто заспокоювати жовнірів і був щораз частішим гостем у таборі.

Один з таких візитів мало не закінчився трагічно. Вся справа сягала своїми коренями періоду Батозької битви. Тоді в руки Хмельницького потрапив лист Яна Казимира до Мартина Калиновського, в якому король домагався від гетьмана голови Хмельницького. Розлючений Хмельницький присягнувся тоді, що подбає про королівську голову, і тепер вирішив виконати свою присягу. Ян Казимира, який їхав до табору, мав чекати кількатисячний загін козаків. Тільки винятковому випадкові король завдячував життям, бо він прискорив свій виїзд зі Львова і козаки дісталися до місця засідки через півгодини після проїзду королівського пошту.

Уже сама ця акція показувала, в якій великій небезпеці була Річ Посполита. Адже Хмельницький стояв поблизу Збаража і спокійно спостерігав за боротьбою короля зі своєю власною армією. Якби він вдарив на табір під Глинянами, мабуть уже ніщо не врятувало б Речі Посполитої. Але козацький гетьман не наступав, а чекав вістей з-під Сучави і прибуття хана.

У королівському таборі чудово розуміли поважність ситуації. Тому було вирішено за всяку ціну допровадити до угоди з жовнірами. Єдиними людьми, які ще мали шанси порозумітися з армією, були вибрані в окремих хоругвах делегати на львівську комісію. А Річ Посполита ще могла їх підкупити.

У рахунках підскарбія з 1653 р. фігурують такі позиції: на трактаменти (договори) військові двом комісіям 70 тис. зл., на комісарські салярії (гонорари) і вдоволення військових 92 378 зл. Застосовані заходи виявилися діє-

вими і «жовнір вирішив» почекати платні до 15 вересня. Дотримання цього терміну гарантували 44 члени львівської комісії, а після його закінчення у разі невиплати належної платні королівські й гетьманські маєтки мали стати здобиччю жовнірів.

З литовським військом таких проблем не було. Адже Януш Радзивілл не звик дискутувати з підвладними, і за менші вибрики карав так суворо, що 7 ротмістрів і кільканадцять товаришів «запечатали» комісію своїми головами.

Ян Казимир, з огляду на все нові клопоти з військом, попри брак сеймового рішення, вирішив скликати посполите рушення. Останні, треті віці оголосили 11 липня. У своїх універсалах король виразно зазначав, що остання сеймова конституція, що дозволяла виставляти ланових жовнірів замість особистої появи шляхти в таборі, принесла більше шкоди, ніж користі.

Хмельницький зауважив, що король закінчує приготування до походу у глиб України і вирішив якнайдовше затримати коронну армію під Глинянами. Для цього він вислав до польського табору київського полковника Антона Ждановича. У привезеній ним супліці козацький гетьман стверджував: «Після Білоцерківських пактів ми були готові ні в чому не порушувати встановленого миру». Після цього запевнення йшов довгий перелік порушення миру польською стороною. Його починав «небіжчик й. м. п. Калиновський», а закінчували «їхмості п. Чарнецький і п. Маховський, які напали на багато міст, знищили і по-вбивали невинних людей».

Щоправда, Хмельницький запевняв у супліці: «Ми були рушили на волоські границі, та побачивши, що там за-спокійлося, не завдаючи жодної шкоди в державі В. К. М. відступили назад і чекаємо милостивої декларації В. К. М. й Речі Посполитої».

Але це був типовий блеф. Бо в той час, як Жданович, мабуть близько 20 серпня, з'явився у польському таборі,

Тимофій на чолі кільканадцяти тисяч козаків уже був у Сучаві.

Козацькі частини вирушили з України 3 серпня і вже 10 були під мурами фортеці. Виникла парадоксальна ситуація подвійного оточення. В тилу семигородсько-волоських військ з'явилися козаки разом з нечисленними татарськими загонами. Але в Тимофія не було жодних шансів розгромити війська Ракоці й Басараба. Отож йому залишалось лише пробитися до фортеці. Козаки здійснили цей маневр і почалася регулярна облога Сучави. Без допомоги ззовні жодна зі сторін не була в змозі перехилити шальки перемоги на свій бік. Долю обложених і облягаючих мав вирішити факт ранішого прибуття під Сучаву підмоги для однієї зі сторін. Тимофій і Лупул, який залишився у Чигирині, вірили, що це буде козацько-татарська армія на чолі з Хмельницьким і Іслам-Гіреєм. Ян Кемені, який командував облогою, сподівався, що це будуть польські хоругви.

В цьому контексті ми мусимо розглядати посольство Ждановича до Глинян. Адже Хмельницький далі чекав прибуття головних татарських сил, щоб мати можливість вирушити на допомогу Тимошеві. Отож, він потребував часу, а його сподівався отримати шляхом мирних переговорів. Але козацький гетьман знав, що надмірна поступливість щодо Речі Посполитої може сприйнятися як вияв слабкості. Тому він вирішив висунути Янові-Казимиру тверді умови миру: «Уклінно просимо, аби на потім, у подальші часи при милостивій ласці В. К. М. й Речі Посполитої згідно зі Зборівськими пактами свое В. К. М. Військо Запорізьке рачив зберегти, не шкодячи ні вірі, ні вільностям. А якби В. К. М. П. Н. Милостивому видалася великою кількістю війська за Зборівською постановою, тоді для усталення просимо, щоб В. К. М. рачив наказати вислати їх мостів панів комісарів до Паволочі або до Білої Церкви з малим почтом, не наближаючися до нас з війсь-

ками, з якими ми достатньо про все вирішимо. Наші руські церкви, монастирі, згідно з правом, аби залишалися при маєтках і давніх фундаціях, а унія як у Короні Польській, так і у Великому Литовському князівстві була ліквідована, уклінно просимо В. К. М. А ми кожної відомості від В. К. М. будемо чекати під Білою Церквою і просимо, аби В. К. М. П. Н. М. нашого посла, не гаючись, до нас зі своєї милостивої ласки зволив наказати вислати до нас». Але Хмельницький даремно чекав повернення Ждановича, бо поляки його затримали.

У п'ятницю 29 серпня Ян Казимир видав наказ виступати. Коронні війська йшли на Галич, збираючись зупинитися в околицях Кам'янця, щоб таким чином перепинити Хмельницькому дорогу до Молдавії. Раніше до Сучави на чолі 40 найкращих польських хоругв вирушив кам'янецький капітан Ян Конрадзький. Тимошеві не вдалося перешкодити польським частинам підійти до фортеці: їх прибуття дуже посилило позицію нападників, але не воно вплинуло на їх остаточний успіх. Сучава могла б іще довго боронитися, якби не випадок, що трапився 12 вересня: «У Тимошка, який відпочивав у своєму наметі, так вцілів пушкар, що потрапив у ногу над коліном і, перш, ніж його донесли до замку є певна відомість, що здох».

Після смерті Тимофія козаки із чимраз більшим опором слухали прохання дружини Лупула триматись і не покидати вагітну Розанду. Відважна господарева, підтримувана листами чоловіка, які, попри все, діставалися за мури фортеці, використовувала всі способи, які могли вберегти її від рук Ракоці й Басараба. Вона не завагалася навіть пообіцяти руку щойно овдовілої Розанди Миколі Федоровичу, якого козаки обрали своїм наказним гетьманом. А порятунок був справді близько.

Іслам-Гірей III 20 вересня вирушив з Бахчисараю і вже за неповний тиждень став табором над Богом. Ян Казимир, не занюючи чисельності татарських частин, був

змушений відійти з їх шляху. Василь Лупул був певен, що найдалі за тиждень його клопоти закінчатся: «Перехоплено листа старого господаря до домни, яка в Сучаві в облозі, де написано, щоб трималися ще тиждень, обіцяючи відсіч з Хмельницьким і Сефер-Казі-агою».

Та козаки не витримали і 9 жовтня 1653 р. Сучава капітулювала. «З-під Сучави козаки, склавши присягу, що проти короля Й. М. ані Р. Посполитої не піднесуть руки (яким, пишуть, п.Маховський повернув шаблі й самопали), пішли до Хмельницького, взявши Тимошкове тіло».

Разом з козаками до Чигирина вирушила й Розанда, яка щойно після смерті Богдана Хмельницького повернулася в рідні краї. Доля наздогнала її 1660 р., коли вона загинула від рук розбійників-козаків, які розраховували на рештки скарбу її батька. Розбійники гірко помилилися, бо все, що дружина Лупула мала при собі, після капітуляції Сучави поділили між собою Стефан Георгіца й Матвій Басараб. Сама господарева разом з сином мусила скористатися з «гостинності», запропонованої їй Юрієм II Ракоці.

Найменше з капітуляції Сучави скористався Ян Казимир; командувач польських частин Ян Конрадзький вже не повернувся до свого Кам'янця, бо за кілька днів після капітуляції фортеці помер від дизентерії, а капітаном у Кам'янці став Зацвіліховський.

Капітуляція Сучави цілком змінила сенс воєнних дій, що велися в Україні. Іслам-Гірей відступив з-над Богу й розташував орду в околицях Шаргорода на невеликій відстані від козацького табору. А в Шаргороді, за кільканадцять миль від Жванця, тонула в болоті коронна армія і кільканадцять тисяч посполитого рушення. Така ситуація продовжувалася аж до середини листопада, коли хан вирішив з'єднатися з козаками біля Богу. В таборі повіяло грозою.

Складно оцінити факт початку наступальних дій татарами. Адже з огляду на пізніші події не підлягає сумні-

ву, що Іслам-Ґірей абсолютно не збирався атакувати польський табір. Найімовірніше, він хотів повторити ситуацію під Зборовом, коли змусив Яна Казимира почати мирні переговори. Король мало не впіймався на ханський фортель. Адже він хотів залишити піхоту в таборі і на чолі інших сил вдарити на татар. Проти цього виступив великий коронний маршал Єжи Любомирський, думку якого поділяли майже всі офіцери. Ян Казимир здався, і коронні війська залишились у таборі.

В цій ситуації Іслам-Ґірей, «минаючи Кам'янець між Снятином і Сатановом, почав заходити в тил таборові». Але хан і його візир вирішили закінчити нещасливий похід якнайшвидше і знайшли дуже оригінальний спосіб, щоб нав'язати контакт з поляками: «Під Гусятин... Сефер-Ґазі ага через спійманого селянина прислав надзвичайного листа, писаного по-польськи до Й. М. Пана канцлера... Того селянина, який мав при собі ті листи, майже під час *consilium* (ради), коли неприятель з місця вирушив кудись інакше, Ясько Ясногурський привів о першій годині ночі».

Іслам-Ґірей III вирушив з Бахчисараю для надання допомоги Хмельницькому, але в боротьбі не з Річчю Посполитою, а з коаліцією Семигороддя і Волощини. Отож у Криму не планували тривалої воєнної кампанії і звичайно збиралися повернутись на Кримський півострів перед настанням морозів. Тим часом Хмельницький мусив за всяку ціну втримати при собі татар, оскільки тільки їхня присутність гарантувала йому безпеку й давала час знайти вихід з критичної ситуації, у якій він опинився після капітуляції Сучави. На жаль, на всі свої спроби козацький гетьман отримував ту саму відповідь: «Під Кам'янцем немає продовольства, кожухів у нас нема, зима перед нами; тобі вистачить, якщо частина орди залишиться з тобою».

Небавом виявилось, що в Богдана Хмельницького немає шансів затримати при собі навіть частину орди. Бо

Висока Порта вирішила схвалити рішення, ухвалені під Сучавою і Георгіцу затвердили новим молдавським господарем. Слідом за цим до хана, правдоподібно в околицях Ямполя, прибув султанський посланець з наказом відмовити козакам у допомозі в боротьбі з Річчю Посполитою. Доки Іслам-Ґірей мав надію захопити Лупулові скарби, він не дуже зважав на застереження, що надходили з-над Босфору. Але тепер вони ставали чудовим виправданням ухвалених рішень. Отож у вже згаданому листі, доставленому до польського табору, ханський візир нагадував Зборівську й Білоцерківську угоди й зазначав, що згідно з цими постановами король мав інформувати хана про всі провини козаків. Тим часом Ян Казимир вдарив на козаків, не попередивши про це Іслам-Ґірея. Та важливішим був не зміст листа, а сам факт його надіслання.

Відповідь ханському візиреві надав великий коронний канцлер Стефан Корицінський. І він послався на минуле, пригадуючи берестецькі поля, з яких власне татари, а не поляки ганебно втекли. Але в кінці канцлер заявив, що «коли хан цього бажає, Річ Посполита готова і до бою, і до розмови».

2 грудня 1653 р. було вирішено провести польсько-татарські переговори. Характерно, що саме того дня Іслам-Ґірей вислав листа до Єжи Любомирського, у якому декларував своє бажання укласти мир. Це доводить чудову обізнаність хана з внутрішньою ситуацією Речі Посполитої. Згадаймо, що від березня 1650 р. все подальше панування Яна Казимира, з дуже невеликими перервами, було заповнене боротьбою з усе могутнішим краківським воєводою. У цій боротьбі врешті-решт переможе Любомирський, прихильність якого Іслам-Ґірей волів здобути вже тепер. До польського табору 4 грудня прибув відомий полякам ханський посланець Аталік, з яким було усталено деталі переговорів. Річ Посполиту на них мали репрезентувати великий коронний маршалок Єжи Любомирський,

канцлер Стефан Корицінський, руський воєвода Станіслав Лянцкоронський і сандомирський каштелян Станіслав Вітовський. Переговори були дуже складними і їх кілька разів переривали внаслідок інцидентів, що траплялися під час них. Між іншим тодішній яворівський староста, а згодом польський король мало не спричинився до припинення розмов. Річ у тім, що запальний молодик організував засідку і впіймав у неї татарського посла. Тільки завдяки розсудливості Стефана Чарнецького і його негайному втручання вдалося уникнути нещастя. Сам Ян Собеський, бо звісно, мова про нього, згодом був одним із заручників, що мали гарантувати безпеку учасників переговорів.

Остаточне підписання миру відбулося 15 грудня 1653 р., та фактично ми не в змозі відтворити умов його укладення, бо «панове комісари воліли жодного скрипту (писаного документа — І. С.) не давати, ані жодної присяги не складати, взявши лише від татар у заставу одного мурзу, а татарам дали наших двох панів, одного й. м. пана руського воєводича, а другого пана Олесницького, сандомирського підкоморія, і дня вчорашнього [16 грудня — Я. К.] повернулися»²⁸.

Та не підлягає сумнівові, оскільки це підтверджують усі без винятку джерела, що суть угоди полягала в підтвердженні Річчю Посполитою зборівських умов. Це стосувалося як згаданого польсько-татарського трактату, так і *«Декларації милості й. к. м. шляхетному гетьманові і Військові Запорізькому»*.

Особливо угода з ханом викликала гострий спротив і справжні громи на адресу короля і жванецького війська: «Укладено, отже, безславну угоду... відновлюючи нещасні Зборівські пакти, обіцяно татарам звичні гроші, затримані протягом трьох років; а щоб ворог не спустошив вітчизну, відлічено даремно 40000 зл., бо сваволя татар дійшла до того, що за якихось півмилі від Пінська повертали і

третину прибутків знищили вогнем (бо я мав це староство).
120 років минуло відтоді, як татари були в цих околицях»²⁹

Чудовим коментарем, що передав настрої шляхти з кінця грудня 1653 р. можуть бути фрагменти вірша під назвою «На цноту мішанців під Жванцем»:

*Як же ви сильно Вітчизну злупили:
По кількасот злотих на коня взяли
Окрім солодощів, ланового хліба.*

Вішати вас треба!

*А вашим же предкам ім'я поляк дали,
Бо відважними їх в полі визнавали.
Вам же зараз при волосяній збруї*

Кужіль пасує...

*Тож не називайтеся Корони синами
Бо сини мерзенні ви к... мами*

*Що облишивши такий щасливий прогрес,
... би вас пес³⁰.*

Хмельницький, подібно як під Зборовом, мусив задовольнитися роллю пасивного спостерігача польсько-татарських переговорів. Цілковите усунення козаків від розпочатих переговорів було, зрештою, результатом позиції татар, які вважали, що коли є «зборівські пакти», то немає потреби знову розмовляти з козаками.

Для козацького гетьмана найтрагічнішим був факт, що після Жванця він був абсолютно неспроможним перешкодити орді грабувати українські землі. Відлуння цього ми знаходимо в козацьких думках:

*Ой Хмелю. Хмельниченьку!
Давесь великий ясир!
Між панами великий страх.
Бодай тебе перша куля не минула,
Що дозволив орді брати дівки й молодиці³¹.*

Але з формального боку Жванецька угода була для Хмельницького успіхом, бо хоч вона повертала його мало не до вихідного пункту, та власне зборівська «Декларація милості» була найбільшим успіхом козащини в її дотеперішній боротьбі з Річчю Посполитою. Немале значення мав і факт, що в усіх вимогах, скерованих до сейму й короля від моменту укладення Білоцерківської угоди, козаки домагалися власне повернення зборівських умов. Так було й після Батога, і в останній супліці, привезеній Антоном Ждановичем під Глиняни.

Тепер було «відновлено Зборівські пакти», але Хмельницькому не довелося ще раз спробувати створити на їх основі незалежне Руське Князівство. Адже у Кремлі прийняли остаточне рішення про приєднання України до Московської держави. З цією метою до Чигирини відрядили Василя Бутурліна разом з Іваном Олфер'євим і Ларіоном Лопухіним, які заявили Хмельницькому, що Олексій Михайлович вирішив виконати його «прохання» і прийняти Військо Запорізьке під своє панування.

Богдан Хмельницький чудово розумів той факт, що опинився у пастці, яку сам поставив.

Факт, що від повернення Івана Іскри між Чигирином і Москвою не було безпосередніх стосунків, не означав, що у Кремлі не мали точної інформації про розвиток ситуації в Україні. Хмельницький надалі підтримував листування з новопризначеним путивльським воєводою Федором Хілковим. Наприклад, уже наступного дня після Батізької битви козацький гетьман поінформував про неї воєводу, водночас просячи його поклопотатися про козаків у царя. Це прохання свідчить, що Богдан Хмельницький не мав ілюзій щодо того, що Річ Посполита не вибачить йому кривавої лазні, влаштованої коронним військам. Зима, що надійшла, щоправда, дала йому безпеку, але він був переконаний, що з настанням весни Ян Казимир рушить на Україну, аби помститися за смерть найкращих синів

Речі Посполитої і раз і назавжди покінчити з козацьким бунтом.

За таких обставин у Чигирині прийняли рішення вислати до Москви одного з найталановитіших козацьких дипломатів, генерального суддю Війська Запорізького Самійла Богдановича-Зарудного. 17 грудня 1652 р. Зарудного прийняли в Посольському приказі Григорій Пушкін, Михайло Волошенинов і Алмаз Іванов. Вже сам склад комісії, призначеної для переговорів з козацьким послом, свідчив, що цього разу в московському Кремлі вирішили діяти. Зокрема присутність Пушкіна, якого від часу пам'ятного посольства до Варшави вважали головним експертом у польських справах, як би підтверджував цю тезу. В Посольському приказі Зарудний уже не грався у жодні дипломатичні викрутаси і прямо заявив, що козаки після останніх подій побоюються помсти ляхів і підозрюють, що король може підкупити татар, тому просять, щоб цар прийняв їх під своє панування і якнайшвидше надав їм військову допомогу.

Посольство Богдановича-Зарудного виявилось дуже плодотворним, а одним із найсуттєвіших його результатів було те, що Олексій Михайлович почав дії, що мали допровадити до кінця справу приєднання України до Московської держави. Адже цар визнав, що битва під Батогом передусім перекреслила воєнні результати Берестецької поразки і козацька армія знову становить достатню силу, щоб після отримання московської допомоги помірятися силами з Річчю Посполитою.

На 22 лютого 1653 р. цар скликав до Москви боярську раду, робота якої тривала до середини березня, а її результатом було опрацювання плану дій, вершиною яких мало бути приєднання України. Отож було вирішено, що слід вислати наступне велике посольство до Варшави й одночасно почати підготовку до війни з Річчю Посполитою. Попри те, що вже в лютому 1651 р. Земський собор висло-

вив згоду на розірвання Поляновського миру і приєднання України, було вирішено ще раз отримати підтвердження цих рішень. Але передовсім вирішено, що слід зміцнити узи з Хмельницьким і сповістити його про висловлення царем згоди на прийняття Війська Запорізького під своє панування. За цими усталеннями пішли виконавчі розпорядження. Великими послами до короля призначили Б. Рєпніна-Оболенського і Б. Хитрово. А 20 травня у Москві мали початися засідання Земського собору.

В цей час у Москві вже перебували наступні козацькі посланці. Листом від 2 квітня Хмельницький сповістив царя, що хоч козаки не дали до цього жодного приводу, 15-тисячна коронна армія вступила в Україну. Гетьман також повідомив царя про вислання до Москви посольства на чолі з Кіндратом Бурляєм і Силуяном Мужилівським.

22 квітня гетьманських посланців прийняв Олексій Михайлович, після чого почалися розмови в Посольському приказі. Цього разу з московського боку їх провадив Семен Прозоровський, який, як колишній путивльський воєвода, чудово орієнтувався в козацьких справах. Бурляй і мужилівський заявили, що козаки не збираються погодитися з королем і тому просять царя допомогти в боротьбі зі спільним ворогом, яким є Річ Посполита. Водночас Хмельницький, навчений сумним досвідом попередніх років, наказав своїм посланцям поставити знак рівності між бажанням перейти під московське панування і отриманням реальної військової допомоги проти Речі Посполитої.

Новим елементом у московсько-козацьких стосунках була незвична активність Бурляя і Мужилівського, яку вони виявили під час перебування у Москві. Вони дійшли навіть до патріарха Никона, шукаючи в нього підтримки своїх вимог. Але вони отримали тільки листа, в якому Никон пробував пояснити Хмельницькому мотиви царсько-

го рішення, і 25 книг, подарованих патріархом чигиринській церкві. Врешті результати зусиль Бурляя і Мужилівського звелися практично до нуля. Вони мали повернутися в Україну з царською грамотою, що інформувала гетьмана про вислання царем своїх послів до Чигириня. Цього разу на береги Тясьмину мали поїхати Артемон Матвеев та Іван Фомін.

У цій ситуації козацькі послы вирішили приступити до наступного етапу своєї місії і шукати допомоги поза кордонами Московської держави — у Стокгольмі. Але Хмельницький припускав, що московська сторона не дозволить контактів його посланців з грізним для Москви сусідом і мабуть доручив їм задовольнитися отриманням від царя писемної відмови. Адже Бурляй і Мужилівський заявили, що «прислав їх гетьман, аби цар рачив пропустити їх до Швеції, а якщо цар цього не дозволить, то хай зволить написати про це гетьманові, щоб це не впало на них, що вони не просили».

Припущення козацького гетьмана виявилися слушними. У Посольському приказі старалися за всяку ціну відмовити козацьких послів від поїздки до Стокгольма, пояснюючи їм водночас, що цар не може їх туди пропустити, оскільки в Польщі власне перебувають його послы, а до їхнього повернення не може бути й мови про розмови зі шведами і просто «до Швеції нема чого їхати». Та коли між Річчю Посполитою і Москвою не дійде до згоди, то цар уможливить козацьким послам виїзд.

Тому Бурляєві і Мужилівському не залишалося нічого іншого, як повертатися в Україну. У Москві постаралися, щоб вони часом не збочили з дороги і до Путивля вислали наказ простежити за «щасливим» поверненням гетьманських посланців. У Кремлі не забули також про подарунки, що мали підсолодити Бурляєві й Мужилівському гіркоту невдачі, між іншим вони отримали по два сороки соболів і по 30 рублів.

Причини невдач Бурляя і Мужилівського крилися передовсім у тому факті, що Москва не закінчила приготування до війни з Польщею, отож усі переговори про надання Хмельницькому збройної допомоги були безпредметними у травні 1653 р.

Суттєвим також був факт, що посли прибули до Москви в не дуже вдалий момент. За кілька днів мали початися засідання Земського собору, а від висланих до Варшави Репніна і Хитрово ще не було жодних вістей. В цій ситуації у Кремлі вирішили виграти час, але не випускаючи ініціативи зі своїх рук. Отож Бурляя і Мужилівського не пропустили до Швеції, а до Чигирини вислали наступне посольство.

13 червня 1653 р. московських послів привітав у Переяславі Іван Виговський. Хмельницький у цей час перебував разом з військом під мурами Кам'янця-Подільського і зустрів царських посланців з козацьким гетьманом відбулася щойно 4 липня в Чигирині. Того дня Хмельницький прислав до московських послів Виговського, якого супроводили його брат Данило та Бурляя і Мужилівський. Під час аудієнції Матвеев і Фомін передали Хмельницькому «5 сороків добрих соболів». Так само щедро обдарували й Виговського, який у присутності гетьмана отримав сорок соболів по 80 рублів і 2 сороки по 60 рублів та додатково «5 пар соболів по 5 рублів пара писареві Виговському дали, посилаючи їх таємно, щоб гетьман Богдан Хмельницький і взагалі ніхто про те не знав». Не шкодували соболів і для козацької старшини й родини гетьмана, не забули навіть про дружину Тимоша, якій передали сорок соболів і 50 рублів.

Але соболі залишились єдиним конкретним доказом симпатії Олексія Михайловича до Війська Запорізького. Адже в основному питанні позиція царя не зазнала змін і Хмельницький знову почув, що між Річчю Посполитою і Москвою панує мир.

Наступного дня відбулася безпосередня зустріч царських посланців з Виговським. Цього разу розмова була набагато конкретнішою. Генеральний писар Війська Запорізького заявив, що з любові до царя переказує його послам інформації, яких вони напевно не отримали б від Хмельницького. І справді. Виговський просив Матвеева і Фоміна застерегти Олексія Михайловича, що турецький султан писав до кримського хана, щоб той зібрав усі орди і з настанням весни приготувався до удару на донських козаків. Московські послани відразу спитали, звідки походять ці відомості. Виговський відповів, що про це він довідався від кримського мурзи Батирші, перекопського бея. Матвеев і Фомін здобули також інформації, не менш цінні для царя. Йшлося, звичайно, про кількість козацьких полків і їхню чисельність і прізвища командирів.

Погляньмо й ми на список, складений царськими послами, адже це найповніший від грудня 1649 р. реєстр Війська Запорізького. При цьому слід звернути увагу на великі зміни, що сталися на посадах полковників, пам'ятаючи, що це було результатом головно внутрішньої боротьби серед козацької старшини. Назви полків і прізвища полковників подаємо в послідовності оригіналу:

<i>Чигиринський полк — полковник Карпо Трушенко</i>	
<i>Канівський</i>	<i>Яцько Пархоменко</i>
<i>Корсунський</i>	<i>Федір Стародуб</i>
<i>Білоцерківський</i>	<i>Максим Нестеренко</i>
<i>Уманський</i>	<i>Йосип Глух</i>
<i>Брацлавський</i>	<i>Тимофій Носач</i>
<i>Кальницький</i>	<i>Іван Богун</i>
<i>Київський</i>	<i>Антін Жданович</i>
<i>Переяславський</i>	<i>Павло Тетеря</i>
<i>Кропивненський</i>	<i>Филон Джелалій</i>
<i>Прилуцький</i>	<i>Яцько Воронченко</i>
<i>Миргородський</i>	<i>Григорій Сахнович</i>

Полтавський
Чернігівський
Ніжинський
Паволоцький

Мартин Пушкар
Степан Пободайло
Іван Нечипоренко
Михайло Сулитич.

Матвеев і Фомін також поінформували Олексія Михайловича, що Хмельницький у 17 полках має близько 100 тис. козаків.

6 липня Хмельницький вирішив, що жодні переговори з московськими послами не мають сенсу, і відіслав їх назад. При від'їзді Матвеев отримав від гетьмана коня, лук і 40 єфимків та від Виговського лук і пару пістолетів. Фомін отримав коня і 25 єфимків. Щедрість дарунків, отож, була прямо пропорційною щодо міри задоволення сподівань господарів. Адже Хмельницький не отримав найсуттєвішого, обіцянки військової допомоги. Її, як пригадаємо, козацький гетьман ще раз мусив шукати в Криму.

Але в Москві не чекали повернення Матвеева і Фоміна, а Олексій Михайлович грамотою від 22 червня 1653 р. сповістив Хмельницького про прийняття Війська Запорізького під своє панування. Цар мав підстави для поспіху. Адже у Кремль надійшли останно донесення з Путивля, у яких Хилков доповідав про появу в Україні турецьких послів. Це означало реальну загрозу випередження Олексія Михайловича султаном Мехмедом IV і приєднання України до Османської імперії. Тому не можна було далі зволікати з прийняттям рішення, зрештою, цар у вищезгаданій грамоті попередив Хмельницького, що знає про прибуття в Україну султанських посланців. Але цар і його найближчі співробітники добре розуміли, що в даній ситуації самої заяви про прийняття Хмельницького під московське панування може бути недостатньо.

Тому в тексті грамоти опинилося речення, якого козацький гетьман марно очікував від моменту встановлення контактів з царем: «А наші війська, згідно з нашим,

нашої царської величності, наказом, збираються і готуються».

З царською грамотою в Україну вирушив стольник Федір Лодиженський, який 10 липня зустрівся у Чигирині з Хмельницьким. Його вислання було продиктоване вимогою часу. Услід за ним в Україну вирушив царський посол, який мав на місці подбати про московські інтереси. У Кремлі не було клопотів з пошуком відповідного кандидата, і 2 серпня в Україну спорядили знову Івана Фоміна. Фомін, чудово знаючи звички козацького гетьмана, попрямував відразу до Суботова, де опинився вже 15 серпня. Але Хмельницький саме перебував у Чигирині, тому зустріч з царським послом відбулася лише за два дні.

Фомін повадився так само, як під час свого останнього перебування у Чигирині. Так само й сума привезених подарунків утрималася на тому ж рівні, а Виговський таємно від гетьмана отримав своїх соболів з тим, що мусив вдовольнитися сороком по 70 рублів і двома парами по 10 рублів. Після церемоніальних питань про здоров'я і вручення подарунків розпочалися переговори. Фомін уже на початку сповістив Хмельницького, що в чотири ока має переказати йому дуже важливу інформацію. Хмельницький зрозумів побажання Фоміна і вони удвох вийшли до сусідньої кімнати. Виговський, щоправда, був поблизу, але напевно не чув змісту розмови. Фоміна передусім цікавило, чи Хмельницький не має якихось відомостей про послів до Яна Казимира, які не повернулися до Москви. Гетьман відповів, що послі перебувають у Львові й король вирішив затримати їх аж до часу з'ясування ситуації в Україні. Царського посла, крім долі Репніна-Оболенського й Хитрово, цікавило також розміщення коронних і литовських військ і їхня чисельність. Фомін не забув також запитати козацького гетьмана про найважливішу справу: «Скільки тисяч твого гетьманського війська зможе стати проти поляків?»

Останнє питання Хмельницький цілковито оминув, а щодо попередніх справ вдався до спиритного прийому. Він заявив Фоміну, що про все поінформував Федора Лодиженського і від його виїзду на мав жодних нових відомостей.

Набагато простіше, ніж з Хмельницьким, Фоміну розмовлялося з Виговським. Звичайно, за умови, що гетьман не був свідком цієї розмови. Царський посол зажадав від писаря листів султана і сілістрійського паші, які останнім часом надійшли до Чигиринна. Але Виговський не мав цих листів при собі пояснив Фоміну, що було б дуже ризиковано забирати їх із собою до Суботова, де провадилися переговори. Водночас Виговський обіцяв, що виконає бажання Фоміна. Суттєвою подією, що мала великий вплив на долю посольства Фоміна, була поява під Чигирином значних татарських сил. Суботівський отаман Лаврін Капуста поінформував про це Фоміна увечері 18 серпня. Чисельність татар він оцінив у близько 200 тисяч.

Звичайно, ця інформація була дуже перебільшеною, але в цій ситуації Хмельницький був змушений перервати переговори з Фоміним і вийти в поле. 19 серпня відбулася остання зустріч царського посла з гетьманом. Хмельницький вирішив передусім заспокоїти Фоміна і пояснив йому, на якому етапі зараз є козацько-турецькі стосунки. Тим більше, що разом з татарами над береги Тясьмину повернувся довірений слуга гетьмана Ілляш, про якого московити знали, що його було послано з посольством до султана. Його повернення гетьман витлумачив як наслідок того, що до Стамбула дійшли відомості про козацько-московські переговори, і оскільки султан побоювався, щоб царські війська разом з козацькими не вдарили на його землі, то відіслав Ілляша, якого попередньо затримав у себе за те, що син гетьмана Тиміш напав на Молдавське господарство. Фомін, задоволений поясненнями Хмельницького, вирішив використати нагоду і витягнути від гетьмана найсуттєвішу для царя інформацію. Отож на

початок він запитав, чи правдиві вісті, переказані йому суботівським отаманом. І гетьман Богдан сказав: «Отаман Лаврін сказав тобі правду, що татари прийшли мені на допомогу».

Далі Фомін повернувся до вже порушеної теми і спитав: «Ти зараз їдеш битися з королем, скільки в тебе буде козацького війська? І гетьман Богдан сказав: у мене, гетьмана... козацького війська в різних полках буде зо 70 000, а кримських і ногайських татар зо 20 000 стоїть в околицях Білої Церкви»³².

Таким чином Фомін отримав підтвердження даних, здобутих уже під час попередньої поїздки з Матвеевим, і міг спокійно повертатися до Москви. До того ж відразу після виїзду Хмельницького до нього прибув довірений слуга Виговського Гунашевський і передав йому копію обіцяних турецьких листів, за що писареві послали наступних дві пари соболів. Таким чином всі завдання, що стояли перед царським посланцем, було виконано.

19 серпня, перед остаточним виїздом з Чигирина, Богдан Хмельницький ще написав листи до Олексія Михайловича і патріарха Никона, що були відповіддю на посольства Лодиженського і Фоміна. Гетьман писав цареві: «І ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького й усе Військо Запорізьке, іншому невірному цареві служити не хочемо, тільки тобі, великому православному государеві, б'ємо чолом, аби твоя царська величність не покидав нас. Польський король з усією лядською силою іде на нас... І ми чинимо те відомо великому государеві, що послали до тебе, великого государя, нашого посла Гарасима Яковліва [Яцкевича — Я. К.] з товаришами... аби твоя велика держава поквацилася нам зі швидкою і сильною збройною допомогою»³³.

Як бачимо, з листа гетьмана зникли прохання про прийняття України під московське панування, яке замінили загальні формулювання про бажання служити ца-

реві. Водночас гетьман зазначив, що не збирається ні перейти під турецьке панування, ні погодитися з Річчю Посполитою.

Але в Кремлі знали, що в той самий час Хмельницький здійснив спробу порозуміння з Яном Казимиром і вислав до табору під Глинянами київського полковника Антона Ждановича. І цього разу джерелом невігідної для гетьмана інформації був Іван Виговський. У цій ситуації у Москві вирішили особливо милостиво прийняти Яцкевича. Навіть традиційне питання про здоров'я цього разу задав особисто Олексій Михайлович, після чого Ларіон Лопухін запросив Яцкевича до царського столу. Попри ці сердечні жести з козацьким послом не було жодних конкретних розмов і 17 вересня йому передали царську грамоту, адресовану на ім'я Богдана Хмельницького, що містила енігматичне ствердження: «У яких справах був у нас, великого государя... ваш посол, у тих же справах ми, великий государ, наша царська величність, послали до тебе, Богдана Хмельницького й усього Війська Запорізького нашої царської величності стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартем'яна Бредихіна». 19 вересня у Посольському приказі відбулася прощальна аудієнція Яцкевича, під час якої йому передали традиційні подарунки і вже цитовану царську грамоту. 22 вересня Стрешнев і Бредихін отримали докладні інструкції, а наступного ранку відбули з Москви. 12 жовтня 1653 р. царські посланці дісталися до Путивля.

У травні 1653 р. згідно з попередніми усталеннями у Кремлі в Грановитій палаті відновив засідання Земський собор і за п'ять днів його учасники одноголосно висловилися за приєднання України до Московії. Але остаточне рішення у травні не було ухвалене і цар, очікуючи повернення з Польщі посольства Репніна-Оболенського, відклав засідання собору. Результати цього посольства цар пов'язував з ухваленням остаточних кроків.

Московські послы до Польщі виїхали з Москви 30 квітня 1653 р., тобто за місяць до терміну відкриття собору. Але до Львова, де перебували король і більшість сенаторів, вони дісталися щойно 27 липня. Коли царських посланців врешті допустили до короля, виявилось, що побоювання, викликані їх приїздом, були слушними. Репнін повторив посуті всі вимоги, подані попередньо Пушкіним, але зробив це більш рішучо, а польська сторона практично не мала жодної можливості маневру. Передовсім московський посол вимагав, щоб під сокиру ката пішли голови всіх тих, хто зневажив Московську державу, припускаючись помилок у царських титулах. В тому, наскільки поважною була ситуація для Речі Посполитої, всі присутні пересвідчилися, коли посол заявив, що Олексій Михайлович сам помирить Богдана Хмельницького з Яном Казимиром. Це було перше безпосереднє втручання Москви в польсько-козацькі стосунки, оскільки досі цар не звертався до Речі Посполитої з жодними пропозиціями щодо участі у вирішенні конфлікту в Україні.

Свій виступ Репнін закінчив ствердженням, що умовою, за якої цар може забути про помилки в його титулуванні, є ліквідація Берестейської унії і повернення всіх прав православним на всій території Речі Посполитої Обох Народів. За відсутності великого литовського канцлера Альбрехта С. Радзивілла відповідь московським послам дав литовський підканцлер Казимир Лев Сапіга. У справі помилок у титулах він послався на правосильний декрет сейму і ствердив, що цього декрету не можна змінити. Про Хмельницького Сапіга не мав що сказати, лише заявив, що той є бунтівником, який уже тричі порушив договори і в цій ситуації не може бути й мови про якесь примирення його з королем. Підканцлер додав також, що в усій війні не йдеться про унію, оскільки козаки збезчестили також багато церков і вбивали попів. Репнін не надавав особливого значення висновкам Сапіги і після

того лише знизив плечима, після чого вийшов із зали, де відбувалися переговори. Єдиний порятунок, що його вдалося знайти королівським радникам, зводився до затримання царських посланців у Львові принаймні до середини жовтня.

Але в Москві вже не чекали повернення Репніна-Оболенського, і 10 жовтня 1653 р. Земський собор оголосив своє рішення про прийняття Богдана Хмельницького й усього Війська Запорізького разом з їхніми містами й землями під панування Олексія Михайловича. Рішення собору було, звісно, лише формальністю, але його виконання свідчить про залізну рішучість, з якою у Кремлі реалізували план дій, опрацьований у лютому на боярській раді. Про це свідчать і наступні кроки царя. Передусім Стрешнева і Бредихіна, які їхали в Україну, було негайно повідомлено, що їхня посольська інструкція неактуальна і цар остаточно вирішив прийняти Хмельницького з усім Військом Запорізьким під своє панування, а для цього «прийняття» в Україну буде вислане спеціальне посольство на чолі з Василем Бутурліним. У цій ситуації Бредихін і Стрешнев мали зайнятися приготуванням України до приїзду Бутурліна. Олексій Михайлович при цьому враховував можливість, що Бутурлін може потребувати підтримки, більш реальної, ніж соболі, і попередив про це своїх посланців, заявивши їм, що «про війська, скільки їм треба буде послати на допомогу, незабаром буде виданий наш государів указ»³⁴.

Царська грамота застала Стрешнева і Бутурліна в Путивлі, і відразу після її отримання вони перетнули кордон. Натомість надовше затримався в цьому місті Бутурлін, який вирушив з Москви 19 жовтня і дістався до Путивля 10 листопада. За тиждень у місті з'явився царський гінець з наказом, що забороняв Бутурліну перетинати кордон. При цьому цар не пояснював мотивів свого рішення, лише заявив, що Хмельницького немає в Чигири-

ні і до часу отримання вірогідних відомостей посольство має залишатись у Путивлі.

18 листопада Хмельницький вислав із табору під Гусятином листа до Бутурліна, у якому повідомляв, що король окопався під Жванцем і в цій ситуації він не може покинути військо. Гетьман радив Бутурліну, щоб до часу його повернення він затримався у Переяславі і просив його написати про це цареві. Але для Бутурліна важливішими були міркування гетьмана, викладені в кінці листа: «Ми хотіли б зустрітися зараз з вашими милостями і скласти нашу присягу там, де буде воля вашої милості, але що тут разом з нами є кримський хан і всі татарські війська... то тепер це складно вчинити, бо якби татари про це дізналися, то могли б змовитися з королем і вдарили на нас з усіх сторін»³⁵.

Бутурлін не покладався виключно на відомості, які йому переказував Хмельницький чи викладених у рапортах, які надсилали з Чигирини Бредихін і Стрешнев і які найперше потрапляли до його рук. Виїжджаючи з Москви, він мав у своїх руках величезні матеріальні цінності, значну частину яких міг використати на власний розсуд. Крім соболів, оцінених у 2 тис. рублів, царський посол мав і готівку. Звичайно не в рублях, до яких козаки не мали довіри, а в злотих і єфимках, які їм більше подобалися. Бутурлін не міг нарікати на брак людей, бо у списках посольства налічувалося аж 44 особи, не рахуючи 200 стрільців під командуванням начальника московських стрільців Артемона Матвєєва. Отож з Путивля Бутурлін вислав у глиб України все нових гінців, які, використовуючи соболів, злоті і єфимки, могли здобувати вірогідні відомості про настрої серед населення України і про дії Хмельницького, Виговського й тих козацьких полковників, які не були з гетьманом під Жванцем. Але вісті були суперечливими, і Бутурлін згідно з царським наказом залишався у Путивлі.

17 грудня, тобто вже через два дні після укладення Жванецької угоди, Хмельницький сповістив про неї Бутурліна, але подав її як польсько-татарський трактат, до того ж скерований проти Московської держави. Гетьман повідомив також царського посла, що хан звернувся до нього, щоб разом з ним рушити на Москву. Але він зустрів рішучу відмову і всі козацькі війська повертаються в Україну. Та доки лист козацького гетьмана дійшов до Бутурліна, у Путивлі з'явився піддячий Яків Портомоїн, який власне повертався з України, а новини, які він привіз, дуже стурбували царського посла. З них випливало, що татари пішли під Львів і Краків, а також з'явилися за Віслою. Та не це занепокоїло Бутурліна. Піддячий переказав йому, що Ян Казимир, оточений під Жванцем переважаючими козацько-татарськими силами, обіцяв Хмельницькому повернути засади зборівської «Декларації милості» і, що гірше, «гетьман і все Військо Запорізьке цілком цим задоволені і бажають собі лише того, щоб з королем їх помирих кримський хан, так як це мало місце під Зборовом».

Повторення зборівських угод означало б перекреслення московських планів і це чудово усвідомлював Бутурлін. Рапорт Портомоїна утвердив його в переконанні, що слід почати діяти. Тим більше, що Портомоїн мав цілком певну інформацію про три козацькі полки, що стояли в околицях Чернігова: Переяславський, Ніжинський і Чернігівський, які прикривали Україну від литовських військ. Водночас Портомоїн приніс вісті, які змушували бути обережним. Вони походили з компетентного джерела — від осавула Ніжинського полку Кіндрата Волковського. Він був свідком повернення під'їздів, висланих ніжинським полковником Іваном Золотаренком, які донесли про дії, розпочаті Янушем Радзивіллою і про появу численних литовських під'їздів під Черніговом.

Бутурлін надалі вагався і щойно коли 27 грудня до Путивля дістався царський гінець з грамотою, з якої впли-

вало, що царські війська вже готові перейти кордон Речі Посполитої, вирішив вступити на територію України. 30 грудня московське посольство вирушило з Путивля. Наступного дня до нього приєднався піддячий Григорій Старков, який повертався з Чигирина, і заявив, що Хмельницький очевидно 1 січня 1654 р. буде в Переяславі. Старкова негайно відіслали до Москви. А Бутурлін вирушив у дальшу дорогу. Вночі 31 грудня в околицях Карабутова двоє козаків з Переяславського полку віддали Бутурліну вже знаного нам листа, написаного Хмельницьким у таборі під Гусятином. Це утвердило царського посла в слушності його рішень. 1 січня посольство дісталось до Красного, а за два дні до Іванців. Тут сотник Остафій Горбаренко віддав Бутурліну наступного листа від Хмельницького. Його було написано під Корсунем 31 грудня, коли гетьман ще не знав про виїзд московського посольства з Путивля, отож писав до Бутурліна, щоб той їхав до Переяслава, куди його проведе гінець. Але Бутурлін не потребував жодної допомоги і московське посольство вже 4 січня було в Прилуках, а роблячи по 15-20 верстов на день 11 січня дісталось до Переяслава. Під мурами міста його привітав переяславський полковник Павло Тетеря. 14 січня з Чигирина прибув до Переяслава П.Тоболін і привіз Бутурліну листи Хмельницького й Виговського, писані 2 січня. У них гетьман обіцяв невдовзі прибути до Переяслава.

Богдан Хмельницький дотримав слова і 16 січня увечері прибув до Переяслава. Наступного ранку приїхав Виговський і більшість генеральної старшини. Хоча вже 17 січня відбулася зустріч козацького гетьмана з царським послом, але про жодні переговори не могло бути й мови. Того дня Хмельницький вислав до Бутурліна Павла Тетерю з запрошенням на переговори. Бутурлін спритно викрутився від запрошення і запропонував, щоб Хмельницький прибув до нього. Гетьман, радий не радий, увечері з'явився в резиденції царського посланця. Разом з ним

прибули Виговський і Тетеря. Бутурлін практично не мав що сказати і обмежився заявою Хмельницькому, що наступного дня вручить йому царську грамоту, після чого вони підуть до церкви, де гетьман з усіма полковниками й уся старшина складуть присягу на вірність Олексієві Михайловичу, чим буде підтверджено факт переходу Війська Запорізького під його панування. Хмельницький узяв до відома заяву Бутурліна, але зазначив, що в цій справі му- сить порадитися з полковниками.

У ніч з 17 на 18 січня відбулася таємна рада старши- ни. Її засідання розтяглося аж до полудня 18 січня, а про остаточний результат Іван Виговський, цього разу за до- рученням Хмельницького, поінформував Бутурліна, ствер- дивши: «У гетьмана була таємна рада з полковниками, суд- дяма й військовими осавулами і полковники, судді й оса- вули постановили перейти під государеву високу руку».

Результати старшинської ради свідчать, що рішучу перевагу здобуло старокозацьке угруповання, яке від по- чатку повстання бачило в Московській державі природ- ного союзника козащини. У пожванецькій атмосфері, ко- ли татарські загони безжально грабували Україну, не- складно було аргументувати, що перехід під московську опіку є єдиним виходом із ситуації. Не слід легковажити ще один аргумент, який для нової козацької старшини на- бирав усе більшої ваги. Адже Бутурлін привіз до Переяс- лава просто неймовірну кількість 100 сороків соболів, яку в Москві оцінили на суму 7430 рублів. При цьому вартість соболів, призначених для 20 козацьких полковників, бо стільки було у списку, складеному у Кремлі, сягала суми 1400 рублів. На жаль, ми не знаємо позиції, яку на цій іс- торичній для долі України, козацтва і самого Хмельниць- кого раді старшини зайняли гетьман і генеральний писар Війська Запорізького.

Вчитуючись у листування Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем і московськими воєводами і про-

стежуючи перебіг наступних козацьких посольств, що їздили до Москви, ми переконуємося, що козацький гетьман рішучо прагнув до переходу під московське панування. Та коли уважніше приглянутися до козацько-московських стосунків у цей період, можна зауважити певну закономірність. Хмельницький завжди звертався до Москви в ситуації, коли йому загрожувала безпосередня небезпека. Так він зробив у період Зборівської битви, коли його зрадив Іслам-Гірей III, і після Берестечка, коли козацька армія була розбита. А коли небезпека минала, Хмельницький повертався до тактики лавірування між навколишніми потугами. Він мирився з Яном Казимиром, одночасно просив у Мехмеда IV гарантій для козацько-татарського союзу. Москва ж була найсуттєвішим козирем у його майстерній дипломатичній грі, до того ж козирем безпечним, оскільки до кінця 1653 р. цар не справджував побажань гетьмана. Та восени 1653 р. Богдан Хмельницький помилився. Падіння Сучави й попередня смерть за її мурами Тимоша Хмельницького означали кінець мрій про підпорядкування собі Молдавії. Жванецька угода, що повертала Зборівський договір, здавалося, повернула коло історії назад. Але його вже не можна було повернути. Московська держава визнала свою готовість протиставитися Речі Посполитій, і у Кремлі вирішили задовольнити прохання козацького гетьмана. Йому ж самому залишилося лише погодитися з волею більшості своїх полковників.

Якщо Хмельницький аж до моменту капітуляції Сучави розраховував на остаточну перемогу в Молдавії, то Виговський мабуть не вірив у неї від початку. Отже йому була чужа концепція побудови незалежності України шляхом зруйнування дотеперішнього співвідношення сил у цій частині Європи. Аналізуючи діяльність Виговського від початку повстання і знаючи його дії після смерті Богдана Хмельницького ми можемо взяти на себе сміливість ствердити, що генеральному писареві Війська Запорізь-

кого взагалі була чужою концепція незалежності козацької держави і він просто не брав до уваги можливість її реалізації. Цим слід пояснювати поведінку Виговського вже від моменту поразки під Берестечком, зокрема від літа 1653 р. Адже він виходив з засади, що остаточний статус українських земель буде визначено на польсько-московських переговорах. З Річчю Посполитою як сам Виговський, так і його прихильники могли легко дійти до порозуміння, пожертвувавши Хмельницьким. Отже слід було забезпечити собі підтримку московської сторони. Як пригадуємо, Виговський дбав про це з винятковою посвятою, часто ризикуючи головою. Та він не передбачив найсуттєвішого. Адже у Кремлі вже не думали виключно про повернення земель, відібраних Польщею на початку століття, а вирішили розширити кордони Московської держави шляхом приєднання України. Отож Україна мала бути козирним тузом у руках царя, як це уявляв собі Виговський, бо ж у Кремлі думали не про переговори. Адже Москва зважилася на війну з Річчю Посполитою, і ставкою у ній мала бути Україна. Таким чином Виговський опинився у Переяславі в ідентичній із Хмельницьким ситуації. Обидва заплатили за власні інтриги і обом їм залишалося лише боротися за найвигідніші умови переходу України під московське панування. Втім, на цій ниві їм вдалося багато чого досягнути, але ці успіхи були суто теоретичними й нагадували піррову перемогу.

Коли старшина закінчила своє засідання, о другій годині після полудня добоші вдарили в бубни, скликаючи всіх на Генеральну раду. Місцем її обрали велику площу перед Успенським собором. Небавом вона була заповнена вщерть. Крім Хмельницького з генеральної старшини були присутніми: обозний Федір Коробка, обидва військові судді, Самійло Бігданович-Зарудний і Фесько Лобода, військовий осавул Михайло Лученко і генеральний військовий писар Іван Виговський. Прибули також 12 козацьких

полковників, а полкову старшину репрезентували 18 оса-вулів, 3 хорунжі, 13 писарів і 97 сотників. З кожного полку прибуло від 5 до 10 козаків, а Переяславський полк увесь був на раді. Коли Лученко вгамував натовп, заговорив Хмельницький. Його промову ми знаємо лише з донесення Бутурліна, але слід погодитися з думкою Крип'якевича, що царський посол у цьому випадку використав текст, отриманий з гетьманської канцелярії і мабуть лише титулятура царя була виправлена в ньому Бутурліним. Ця промова загальновідома й багато разів була публікована, отож зараз ми її не наводимо. Маса черні схвалили аргументи гетьмана і Бутурлін занотував, що коли Хмельницький закінчив, «весь люд вигукнув: воліємо під сильною рукою царя східного, православного, вмирати, аніж бути під поганином, ненависним Христові. Потім переяславський полковник Тетеря обійшов коло, питаючи на всі боки: чи всі це дозволяєте? Відказав увесь люд — усі, як один муж».

Вирішальне значення у загальному схваленні черню рішень, ухвалених на старшинській раді, мала ситуація, у якій опинилися найширші маси населення України в січні 1654 р. Не надто велике значення мала барвіста промова гетьмана, якого й так, з огляду на характер терену, чули далеко не всі. Масам черні попросту вже набридла війна, що тяглася без перерви 6 років. Українські землі, що не так давно пливли молоком і медом, не давали врожаю. Збіжжя палало на корені або витоптувалося багатотисячними арміями, що проходили через Україну. На додаток закінчилися блискучі перемоги і до козацьких хуторів почав зазирати голод. Врешті після Жванця у глиб України кинулися татарські чамбули, довершуючи плюндрування. У цій ситуації прийняття московської допомоги, а більшість черні так розуміла перехід під владу царя, було надією на повернення стабільності, осягнення якої шляхом порозуміння з Річчю Посполитою було вже нере-

альним. Наскільки хибними були ці розрахунки, небавом якнайтрагічнішим чином переконалося населення України. Адже Переяславська рада не закінчила, а розпочала найкривавіший етап боротьби. Наслідком її стала польсько-московська війна, а польсько-татарські війська, здійснюючи акти помсти, винищать Україну, перетворивши її на згарище.

Бутурлін оцінив результати Переяславської ради як остаточне завершення процесу приєднання України до Московської держави. Але Хмельницький думав інакше. Адже залишалось питання складення присяги на вірність цареві.

Московське посольство під час ради залишалось у своїй резиденції і очікувало прибуття Хмельницького. Той, відразу після закінчення ради, вирушив у супроводі старшини до Бутурліна. Початково ніщо не вказувало на появу якихось ускладнень. Бутурлін вручив гетьманові царську грамоту, зміст якої нам, на жаль, невідомий, а Виговський зачитав її уголос усім присутнім. У відповідь Хмельницький ствердив: «Великому государеві цареві й великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорізьким хочуть служити від усього серця й охоче покладуть голови за багатолітнє здоров'я государя, і складуть присягу, аби все було згідно з волею государя».

Після взаємного обміну люб'язностями у спільному екіпажі вони вирушили до церкви, де вже чекали прибулі разом з Бутурліним в Україну казанський архімандрит Прохор і рождественський протопіп Андрій. З ними, як єдиний представник української ієрархії, був переяславський протопіп Григорій. Коли мала розпочатися церемонія прийняття присяги, Хмельницький заявив, що спочатку Бутурлін повинен від імені царя присягнути, що «государ його, гетьмана Богдана Хмельницького, й усього Війська Запорізького не видасть польському королеві й

не порушить їх вільності, так що якби хтось був шляхтичем чи козаком, чи міщанином і якими хто володів маєтками, те все залишилось, як попередньо».

Невідомо, хто був більше спантеличений, Бутурлін заявою Хмельницького чи ж Хмельницький відповіддю Бутурліна який ствердив: «А того, щоб від імені великого государя присягати, ніколи не було і в майбутньому не буде; що всі піддані повинні складати присягу своєму государеві».

За цих обставин укладення Переяславської угоди ви сіло на волосинці. Адже Хмельницький ствердив, що му сить порадитися з полковниками й усім людом, які зара: при ньому, і покинув церкву. Гетьман вирушив до садиби переяславського полковника і там почалася нарада, я: подолати впертість Бутурліна. Незабаром Павло Тетеря миргородський полковник Григорій Сахнович повернули ся до церкви з відомістю, що гетьман надалі вимагає при сяги з боку Бутурліна. Царський посол спокійно повтори: уже відомі нам аргументи, і лише тоді Тетеря відкрив, щ: вирішено під час останньої старшинської ради. Втім, ц: постанови не можуть нас здивувати. Хмельницький вихо: вувався на засадах устрою Речі Посполитої. Козацтво врешті перейняло більшість цих засад, а в останні роки саме на цих засадах Хмельницький будував систему внут: рішньої влади. Отож Бутурлін почув, «що польський ко: роль завжди присягає своїм підданим». Царський посо: негайно пояснив козацьким полковникам, що вони ма: ють справу не з Річчю Посполитою і її виборним королем і про жодні *роста conventa* не може бути мови «і їм, полков: никам, мовити про це не личить, бо государське слово н: буває змінене»³⁶.

Тетеря ще пробував доводити, що присяга царськог: посла необхідна не з огляду на брак довіри старшини д: царського слова, а її домагаються маси черні. Відповід: Бутурліна зводилася в засаді до ствердження, що це вж

клопіт старшини, а не його. Місія Тетері закінчилася повним провалом і Бутурлін ані на йоту не змінив своєї позиції. Але у Хмельницького вже не було виходу. Вісті про рішення, ухвалені під час Переяславської ради, блискавично поширилися по всій Україні, а до полків уже було розіслано універсали з наказом приготуватися до війни з Річчю Посполитою. Ось фрагмент одного з таких універсалів: «Чиню вам відомо цим моїм писанням, аби були насторожі по замках і готували собі військове спорядження, як ваш звичай велить...оскільки я жодного миру з королем-ляхом не укладав. Аби неприятелів своїх, себто ляхів, били, якби вони насмілилися на вас наступати, оскільки й. м. великий московський цар, за віру свою б'ючись, буде нам допомагати»³⁷.

Отож Хмельницький зі старшиною повернувся до церкви і виконав вимогу Бутурліна. Весь наступний день приймали присягу від присутніх у Переяславі полковників, осавулів, суддів і рядових козаків та переяславських міщан, яких, зрештою, скрупульозно переписували. Лише після прийняття присяги Бутурлін передав Хмельницькому привезені з Москви клейноди гетьманської влади.

20 січня закінчились урочистості й почалася сіра дійсність. Бутурлін зажадав від Хмельницького видати окремим полковникам накази, щоб ті підготували усе населення на підвладних їм теренах до складення присяги на вірність цареві. Гетьман Війська вже його царської величності Запорізького не мусив ламати голову над технічною стороною всієї операції, бо Бутурлін привіз її точний сценарій з собою із Москви. На теренах 17 полків визначено загалом 177 міст, у яких мала складатися присяга. Список цих міст мали учасники посольства, яких власне з цією метою послали з Бутурліним в Україну. З реляції Самовидця випливає, що вся операція відбувалася без поважних перешкод: «І зараз же по всіх полках розіслали стольників у супроводі козаків, аби як козаки, так і вийти з усім поспі-

льством склали присягу на вічне підданство його царській величності, що по всій Україні весь народ дуже охоче вчинив. А боярин Василь Васильович Бутурлін повернувся до Москви до його царської величності й немала радість серед народу запанувала»³⁸.

Тим часом царських посланців не всюди приймали з відкритими обіймами, та й Бутурліну не вдалося повернутись до Москви просто з Переяслава. Спираючись на витяги з «записних книг» (до них, як уже було сказано, вписували всіх, хто складав присягу) за січень і лютий 1654 р. можна встановити, що присягу на вірність цареві склали всього 3 полковники, 115 шляхтичів, 8 наказних полковників, 5 обозних, 6 військових суддів, 1475 сотників, осавулів, хорунжих і писарів, 60 373 козаків, 625 в'їтів, бурмистрів і городових отаманів, 59 895 міщан і 37 монастирських підданих. Загалом присягу склали 122 542 особи. Особливо дивує просто мізерна кількість осіб з монастирських маєтків, які склали присягу. Цифри доводять, що Переяславська угода викликала рішучий спротив православної ієрархії. Вирішальний вплив на такий стан справ мала позиція київського митрополита Сильвестра Косіва. Тим часом Києву, з огляду на доктрину, у Кремлі було відведено особливу роль. Адже там усвідомлювали пропагандивне значення підпорядкування собі столиці давньої Русі. Такого значення не мали навіть найбільш видимі успіхи в Переяславі чи навіть у Чигирині, який в часи Хмельницького виконував роль фактичної столиці України. Тепер же власне через позицію Косіва у Києві з'явилися найбільші проблеми.

До міст Київського полку було вислано Василя Кикіна. А до самого Києва поїхав боярин Федір Куракін і Федір Волконський разом з дяком Андрієм Немировим. Невдовзі під мури міста прибув також Бутурлін, який залишив Переяслав 24 січня, тобто наступного дня після від'їзду з міста Хмельницького й Виговського. Через два дні на від-

стані 10 верстов від Києва Бутурліна привітав місцевий сотник на чолі 9 козацьких хоругв. Незабаром було відчинено Золоті ворота і в санях назустріч Бутурліну виїхав Сильвестр Косів. Митрополит привітав московського посла з великою шанобою, але в його словах було більше риторики, ніж змісту. Косів не виявив також жодної радості від прибуття такого знаменитого гостя і нескладно було зауважити, що митрополит виступає в ролі спражнього господаря міста. Звісно, це не сповнювало Бутурліна надмірним оптимізмом, але він не хотів уже на початку загострювати ситуацію і погодився на пропозицію Косіва вїхати до міста на санях митрополита. Лише після прибуття до Софіївського собору Косів одягнув літургійні шати і як патріарх помолився за здоров'я Олексія Михайловича і його дружини. Бутурлін вирішив врешті з'ясувати ситуацію і зажадав від Косіва, щоб той пояснив йому, чому він не склав присяги на вірність цареві. Косів задовольнив прохання гостя і пояснив, що «коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорізьке били чолом великому государеві, то він, митрополит, про те не знав». Бутурлін, звісно, чекав не такої відповіді. Але в Києві він був змушений шукати аргументів, щоб переконати Косіва змінити позицію.

27 січня 1654 р. відбулася присяга козаків Київського полку, але Косіва при цьому не було. Тому Бутурлін послав до митрополита В.Кикіна, а піддячого І.Плакідіна до печерського архімандрита Йосифа з закликом, щоб їхні піддані негайно склали присягу. Косів і Йосиф взагалі не відреагували на вимогу Бутурліна, який наступного дня зовсім змінив тон і заявив митрополитові, «що згідно з указом великого государя... місто Київ з усіма жителями й землями прийняте під його панування... а всі, хто не були б тому зичливі, не уникнуть суворої кари... і щоб вони згідно з листом гетьмана всі без жодних викрутів виконали присягу»³⁹.

Посилання Бутурліна на доручення Хмельницького було майстерним ходом, до того ж він у цей момент справді мав у руках лист Хмельницького, який практично робив дальший опір Косіва безпредметним. Адже в ньому гетьман підказував Бутурліну найпростіший спосіб цілковитого підпорядкування собі Києва, що зводився до зайняття міста московськими військами. Косів ще намагався зволікати й торгуватися, зокрема в питанні будівництва московитами потужного укріплення поблизу Софіївського собору, себто на теренах, що належали церкві. Спочатку митрополит заявив, що мусить порадитися з печерським архімандритом і відіслав Плакідіна. Так само небагато домігся Лопухін, який почув, що Косів взагалі не збирається зустрічатися з Бутурліним.

Однак 29 січня митрополит був змушений поступитися. Він не міг розраховувати на підтримку Хмельницького, який уже прийняв рішення і тепер був настроєний допомогти Бутурліну. З іншого боку Косів отримав якнайгірші новини з Варшави, на перевірку яких просто не було часу. Тим більше, що цього разу власне Косів переконався, що означає мати надто амбітного писаря у своїй канцелярії. Цим писарем був Олександр Філонов, який саме 29 січня з'явився у Бутурліна і поінформував його про ситуацію, у якій опинився Ян Казимир, заявивши, що король у супроводі нечисленної шляхти перебуває у Любліні. Філонов доніс також царському послові, що у Варшаві зважують можливість детронізації Яна Казимира, а єдиною проблемою є вибір кандидата на трон. Писар заявив, що найбільше прихильників має брат Яна Казимира королевич Кароль, але є й такі, які б хотіли бачити на польському троні семигородського князя Юрія II Ракоці і навіть царя Олексія.

30 січня Бутурлін з почуттям добре виконаного обов'язку виїхав з Києва, прямуючи на Ніжин і через Конотоп і Путивль 15 лютого дістався до Москви.

Богдан Хмельницький добре усвідомлював, що події останніх днів означають перекреслення мети, до якої він прагнув від моменту здобуття перших перемог над Річчю Посполитою. Ідея незалежної України, якій він підпорядковував усі дотеперішні політичні концепції, ставала примарою з огляду на позицію, що її репрезентував Бутурлін. Але козацький гетьман знав, що в цій ситуації тільки тісний союз з Московською державою відкриває можливість продовжити розпочату справу. Спочатку Хмельницький мав особисто поїхати до Москви, аби схилити Олексія Михайловича прийняти козацькі умови. Так вважав і Бутурлін, що, мабуть, і спричинилося до відмови гетьмана від поїздки, виправданої ним небезпекою наближення війни і неможливістю у зв'язку з цим залишити Чигирин. Обговорювалася також можливість виїзду Івана Виговського, про що згадують московські джерела. Врешті на чолі посольства, що вирушило услід за Бутурліним, стали Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря. У Переяславі обидва належали до найактивніших членів угруповання, що домагалася від Бутурліна складення присяги від імені царя, отож їх вибір не був випадковістю.

Список козацьких вимог, який вони везли з собою, був незвично великим і містив аж 23 пункти. У першому пункті була вимога підтвердження усіх прав і вільностей, якими справіку тішилося Військо Запорізьке. Особлива увага при цьому зверталася на збереження судової незалежності, сформульована згідно з давніми козацькими звичаями, що зводилася до засади, «щоб там, де троє козаків, двоє повинні судити одного». Другий пункт вимагав 60 тис. реєстру Війська Запорізького. Характерним був третій пункт з вимогою, аби шляхта зберегла шляхетські вільності так, «як за королів польських бувало». У п'ятому пункті послам наказувалося домагатися затвердження приналежності Чигиринського староства до запорізької булави. У шостому було прохання до царя, щоб у разі смерті гетьмана, «бо

ж кожна людина є смертною», Військо Запорізьке могло обрати собі нового гетьмана і щоб цар цьому не протидівав, «бо такий прадавній військовий звичай». У цьому пункті йшлося про забезпечення козацької власності також у випадку смерті козака, щоб усе його майно успадковувала вдова і діти. Від восьмого пункту починалися детальні вимоги щодо забезпечення старшини. Наприклад, для військового писаря домагалися 1000 зл., для військових суддів по 300, для обозного 400. Вимоги, звісно, покликалися на польські злоті, а не на рублі, з якими козаки досі не мали справи, оскільки «подарунки» надходили до них головно в соболях чи в польській валюті. Зрештою, аналізуючи пункти від восьмого до дванадцятого, ми легко зауважимо, що Хмельницький і козацька старшина мали великі проблеми з їх сформулюванням. Отож усю справу відклали на потім і повернулися до неї щойно у двадцять першому пункті. При цьому покликалися на звичай, що «Військові Запорізькому завжди платили» і пропонували, щоб полковники отримували по 100 єфимків, полкові осавули по 200 зл., сотники по 100, а рядові козаки по 30 злотих.

Дуже суттєвим був чотирнадцятий пункт. Він стосувався збереження суверенності України у сфері міжнародних стосунків. Тому, як виняток, процитуємо його повністю: «Послів, які одвіку з чужих земель приходять до Війська Запорізького, аби панові гетьманові і Війську Запорізькому вільно було приймати і щоб це не викликало гніву царя; а якби ті послы мали щось проти царя, то ми сповіщатимемо про те його царську величність». Отже, як бачимо, Хмельницький не мав наміру зрікатися самостійності України і шукав формулювань, прийнятних для Олексія Михайловича. Як незабаром переконаємося, це була марна праця.

Так само істотним був п'ятнадцятий пункт інструкції, з якою козацькі послы виїхали до Москви. Він стосувався

найбільш дражливої справи податків, які на користь царя мали стягатися в Україні. Зарудний і Тетеря мали запропонувати усталити конкретну загальну суму прибутків, належних цареві. Якщо ж таке вирішення не було б схвалене московською стороною, вони мали взагалі не допустити до порушення цих питань, лише зазначити, що Військо Запорізьке бажає, щоб з-посеред місцевих обирався воєвода, відповідальний перед царем за величиною суми, зібраної з України. Власне навколо цього пункту точились у Посольському приказі найзатятіші суперечки, фінал яких був вироком для козацтва.

Інші пункти вже мали характер детальних усталень, викликаних потребою моменту. Отже, Зарудний і Тетеря мали радити цареві негайно послати свої війська на Смоленськ, що ми можемо тлумачити як намір не допустити появи в Україні більших московських сил. Послам було доручено подбати про забезпечення царем Кодака, що безпосередньо пов'язувалося з реальною загрозою вторгнення в Україну татарських орд. Так само з татарською небезпекою була пов'язана порада, яку козацькі послы мали дати боярам. Вона стосувалася того, щоб не зачіпати Кримське ханство принаймні до часу, коли воно відкрито виступить проти України, але одночасно готуватися до удару на Кримський півострів. І цього разу намагалися уникнути переходу московських частин через українські землі і підказати, що найвигідніше було б ударити на Крим з боку Казані й Астрахані, до того ж при участі донських козаків.

Найменше уваги у згаданій інструкції було присвячено релігійним справам, що було зрозумілим у зв'язку з київськими подіями. Лише у тринадцятому пункті туманно згадано, щоб послы простежили за дотриманням прав, наданих одвіку «духовним людям». А пункт, у якому йшлося про можливе порушення справи Косіва, був найкоротшим у всій інструкції і не утруднював Зарудному й Тетері

можливості маневру. Це був вісімнадцятий пункт, який звучав так: «Про митрополита під час розмови мають наші послы згадати те, про що ми наказали усно»⁴⁰.

Цитована інструкція виникла ще під час перебування Бутурліна в Україні і, звісно, перед 27 лютого 1654 р., коли козацьке посольство вирушило з Чигирина. Це було найчисельніше посольство в історії України. Окрім Зарудного й Тетері звання послів отримали брацлавський осавул Григорій Кирилович, чигиринський отаман Герман Гапонович та Ілля Харитонович. Писарем і перекладачем посольства був Яків Іванович. З не окресленою точно метою до Москви їхав спеціальний посланець Хмельницького Кіндрат Якимович. А загалом у подорож до Москви вибралося аж 135 осіб, серед яких посольство налічувало 65 членів і мало у своєму розпорядженні 65 возів і 15 верхових коней. Решта, мабуть, були купцями. Путивльський воевода не збирався пропускати такого численого «посольства» на територію Московської держави, і 70 осіб затримав у Путивлі.

До Москви посольство дісталось 22 березня і вже наступного дня було прийняте царем. І цього разу Олексій Михайлович особисто запитав про здоров'я гетьмана Богдана Хмельницького, що надзвичайно рідко практикувалося у Кремлі. Привезеного послами гетьманського листа прийняв від імені царя думський дяк Алмаз Іванов. Богданович-Зарудний і Тетеря вже під час цієї привітальної аудієнції могли переконатися, наскільки складне завдання стоїть перед ними. Зі слів царя нескладно було зробити висновок, що Бутурлін уже встиг скласти рапорт з перебігу своєї місії. Адже Олексій Михайлович заявив, що знає про присягу, складену йому гетьманом Богданом Хмельницьким і всім Військом Запорізьким у присутності його посланців. Так само й склад комісії, призначеної для переговорів з козацькими послами, не віщував нічого доброго, передусім на присутність у ній Бутурліна. Крім нього в пе-

реговорах, які з козацького боку вели виключно Зарудний і Тетеря, брали участь боярин А. Трубецкой, окольничий П. Головін і А. Іванов.

24 березня послі передали вже відомі нам козацькі вимоги з 23 пунктів. 29 березня почалися переговори, що тривали 10 днів. В засаді більшість вимог були прийняті відразу і під відповідними пунктами з'явилася примітка, що «царська величність зволив схилитися до їхнього прохання». Таким чином виник документ, відомий у історіографії під назвою «*Статті Богдана Хмельницького*». У версії, затвердженій боярами, він складався з 11 пунктів, що врахували 13 козацьких постулятів. Але врахування даного пункту не завжди означало його схвалення. Звичайно, найбільші проблеми постали в момент обговорення чотирнадцятого пункту. Після нього замість наведеної вище формули знаходимо такий напис: «Після цієї статті цар наказав: послів, що прибувають у добрих справах, можна приймати й розмовляти, але негайно слід інформувати, у яких справах прибували і з чим їх відіслали. А тих послів, які прибуватимуть у справах, ворожих цареві, слід затримувати і якнайшвидше повідомляти про них цареві, не вільно їх також відсилати без наказу царя. А з турецьким султаном і польським королем без наказу царя контактуватися не вільно».

Зарудний і Тетеря не мали в цьому випадку жодних шансів відстояти концепцію, опрацьовану в Чигирині. Можливо, якби Хмельницький раніше послав їм листа, у якому сповіщав про актуальну ситуацію в Україні, він був би достатнім аргументом для царя, щоб той схвалив козацькі умови. Адже гетьман писав своїм посланцям, що Ян Казимир обіцяє повернення усіх давніх прав і вільностей і надання нових, якщо тільки козаки зречуться царя. Але Хмельницький написав листа 31 березня, і той не міг потрапити вчасно до рук Зарудного й Тетері, оскільки вже 3 квітня «*Статті*» було затверджено остаточно.

Козацькі послы зазнали поразки і в найсуттєвішому для України пункті переговорів. Заборона підтримувати міжнародні зв'язки, особливо з Туреччиною, зовсім не була новиною для козаків. Адже ідентичні вимоги завжди висувала Річ Посполита, хіба з тою різницею, що крім Туреччини вона стосувалася передусім Москви. Але Хмельницький завжди не дуже зважав на цю заборону і так збирався діяти й тепер. Найкращим доказом на підтвердження цієї тези є лист Хмельницького до Юрія II Ракоці від 2 травня 1654 р. Обмеження незалежності України в галузі міжнародних стосунків було просто неможливо здійснити без запровадження безпосереднього контролю за діяльністю гетьмана. А власне цього не вдалося уникнути Зарудному й Тетері.

Як пригадуємо, пункт отриманої ними в Чигирині інструкції, що стосувався податків, був сформульований дуже туманно. Ймовірно ні Хмельницький, ні будь-хто з його оточення не зумів знайти дієвого вирішення цієї проблеми. Найкраще знану їм, себто польську, модель застосувати було неможливо. Адже від моменту вибуху повстання, крім Київського воєводства в період, коли ним володів Адам Кисіль, всі інші українські воєводства були суто формальними наданнями і надавали своїм власникам лише титулярного блиску. Програма-максимум, яку під час переговорів висунули козацькі послы, зводилася до пропозиції, щоб московські воєводи взагалі не з'явилися в Україні. А питання податків мали вирішити спеціально визначені для цього урядники, які б регулярно відсиляли їх до Москви. Врешті, за цим міг би слідкувати воєвода, якби його призначили з-посеред місцевих людей, так як це записано в інструкції. Характерно, що після відхилення польської моделі Зарудний і Тетеря запропонували, щоб податкові питання вирішити за турецьким зразком, що уподібнило б Україну до Молдавського господарства і Волощини. В цей момент переговорів козацьких послів че-

кала несподіванка. На цю пропозицію було висловлено згоду, але її злегка змінили. Податки справді мали збирати місцеві, себто вийти й бурмистри, але віддавати їх мали людям, яких пришле цар з повноваженнями до контролю їхньої діяльності. Козацькі послы, бачачи безнадійність ситуації, втратили голови і вже навіть не наполягали, щоб воєвод призначали з-посеред козацької старшини, лише обмежилися проханням, щоб ті резидували тільки в Києві і в Чернігові. Остаточну справу не вирішено, але Трубецкой і Бутурлін та двоє їхніх колег в засаді висловили на це згоду.

Незабаром в Україні з'явилися московські воєводи разом з сильними військовими частинами, під прикриттям яких почалося спорудження оборонного замку в Києві, що мав стати гарантією московського панування над українськими землями.

Таким чином у Кремлі знайшли спосіб, котрого марно шукали протягом років у варшавському замку, — як узяти в шори козаччину.

Ще одну справу під час переговорів було вирішено лише формально. А саме: висловлено згоду на поставлені козаками фінансові умови, але стверджено, що остаточно це питання буде вирішене, коли цар отримає вірогідні дані щодо прибутків, які надходять з України. З цією метою над Дніпро буде вислано спеціальних чиновників, які спишуть і оцінять всі прибутки.

Ряд питань, не порушених у «Статтях», знайшли відображення у царських грамотах, виданих під час перебування козацького посольства у Москві. Основне значення мала грамота, датована 5 квітня 1654 р., у якій йшлося про збереження прав і вільностей Війська Запорізького. У Кремлі вирішили, що головною метою є утримання України в кордонах Московської держави. Там знали, що повне досягнення цієї мети вирішать не переговори з Хмельницьким, а польсько-московська війна. Тому було виріше-

но задовольнити решту козацьких вимог, тим більше, що в багатьох випадках вони співпадали з інтересами Москви. Це, зокрема, стосувалося величини реєстру Війська Запорізького. Отож нічого дивного, що Хмельницькому не лише дозволили бажаний 60-тисячний реєстр, але й підкреслили, щоб кількість його ніколи не була меншою. Дуже уважно поставилися й до тих козацьких вимог, про які було відомо, що їх невиконання може спричинитися до радикальної зміни настроїв черні, для якої менш суттєвими були міжнародні зв'язки гетьмана, але до рангу символу виростав спосіб його обрання. Оскільки в «Статтях» цю справу оминули, у квітневу грамоту внесли фразу, що цілком схвалювала 5 і 6 пункти козацьких вимог. У ньому стверджувалося, що в разі смерті гетьмана цар дозволяє Військові Запорізькому за давніми звичаями обрати нового гетьмана з-посеред себе. Але про цей факт слід було негайно поінформувати царя. Підтверджувалося також надання Хмельницькому Чигиринського староства, а після його смерті воно мало залишитися при запорізькій булаві.

Надання запорізькому гетьманові Чигиринського староства було підтверджене також окремою царською грамотою. Таким же чином, але цього разу в дуже загальній формі, ще раз затверджувалися всі козацькі права і привілеї. Раніше, 14 березня 1654 р., підтвердження своїх прав отримали мешканці Переяслава.

7 квітня відбулася прощальна аудієнція козацьких послів, під час якої їм передали «Статті» й усі вже відомі нам царські грамоти. Не забули і про таку важливу деталь. У реляції з цієї урочистості читаємо: «А з тими послами вашими посилаємо тобі, гетьманові, і Військові Запорізькому нашу царську печатку з нашою титулятурою, чинимо це тому, що попередня військова печатка містила королівські титули й тепер не випадає нею послуговуватися»⁴¹.

Коли Зарудний і Тетеря ще перебували в Москві, з Чигирина вирушив Філон Гаркуша, який мав поінформувати царя про складну ситуацію в Україні. Хмельницький мабуть розраховував, що Гаркуша може прибути до Москви ще перед виїздом козацького посольства. Про це свідчить факт забезпечення Гаркуші копіями зізнань польських полонених, які останньо потрапили в руки козаків. З цих зізнань випливало, що Річ Посполита вирішила надати козакам такі права й привілеї, про які вони не могли навіть мріяти під московським пануванням.

Це була виразна підказка для Зарудного й Тетері і спроба доповнити аргументацію в переговорах з боярами. Але всі підказки були вже запізнілими, зрештою, трудно припускати, що Олексій Михайлович збирався торгуватися з Яном Казимиром щодо обсягу наданих козакам вільностей.

В інструкції, з якою приїхав до Москви Гаркуша, опинились і ствердження, які напевно занепокоїли царя. Гаркуша передусім доводив, що Річ Посполита розпочала рішучу протидію переяславським рішенням і її війська плюндрують Україну. Більше того, Ян Казимир висилає своїх послів до цісаря Фердинанда III і семигородського князя Юрія II Ракоці, щоб ті дозволили набирати найманців у своїх країнах. Звичайно, цих найманців Річ Посполита збиралася скерувати проти Московської держави. Гаркуша також повідомив цареві, що в околицях Буші молдавський господар Стефан Ґеоргіца зібрав 2-тисячний загін, готовий у будь-яку мить вступити на територію України і з'єднатися з коронними військами. Але козацький посол не згадав про найбільшу небезпеку, що нависла над Україною. Це доводить, що Хмельницький не мав ілюзій щодо того, що цареві не можна довіряти повністю. Отож гетьман дійшов до висновку, що буде краще, коли інформація про загрозу татарського нападу на Україну дійде до Москви не з Чигирина.

Як Ян Казимир, так і всі його радники чудово знали, де слід шукати союзників з огляду на приєднання України до Московської держави. Зрештою, кроки, здійснені королем, були наслідком втручання царя в польсько-козацькі стосунки й були заплановані ще перед Переяславом. Приєднання України до Московії лише полегшило завдання польським послам, що їхали до Стамбулу й Бахчисараю, бо ж тільки там Річ Посполита могла шукати противагу московським діям.

До столиці над Босфором вислали Миколу Бегановського. Хоч сам він, переконаний, що його понад місячне перебування у Стамбулі завершилося цілковитим успіхом, писав у листі до канцлера С. Корицінського, що «ноги татарської більше не буде в державах й. к. мості, і взагалі емірів уже послали до них [татар — Я. К.], щоб ішли, якщо їх завербуєте, на Москву»⁴², офіційна відповідь Високої Порти на посольство Бегановського була дуже стриманою і в принципі означала дотримання нейтралітету напередодні польсько-московського зудару. Надзвичай влучно оцінив результати посольства Бегановського Збігнев Вуйцик, пишучи у своїй статті, присвяченій ставленню Речі Посполитої до Переяславської угоди: «Порта перестраховувалася, явно зволікаючи і тут, і там, а ханові даючи свободу дій... Для тверезого політика було зрозуміло, що весь тягар дипломатичних переговорів перенісся зі Стамбулу до Бахчисараю».

До столиці Кримського ханства було вислано Маріуша Яскульського. Він не мав жодних проблем з тим, щоб переконати ханського візира, що останні кроки Хмельницького є смертельною загрозою власне для ханства. Слова, вимовлені візирем на адресу козацького гетьмана на звістку про Переяславську раду, не вимагають, зрештою, коментаря: «Коли так учинив, то вже ж йому буде кінець»⁴³.

Незабаром новий польсько-татарський трактат був готовий. Його найсуттєвіші постанови зводилися до та-

ких усталень: «І так Г. Бога взявши на допомогу, у цій війні короля й. м. польського як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян хан й. м. кримський з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, за спільним порозумінням обіцяє і присягає й. м. кримський хан спільно з й. м. польським королем знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також і віроломного москвитина»⁴⁴.

Богдан Хмельницький мусив за всяку ціну зруйнувати королівські плани. Отож услід за Бегановським і Яскульським вирушили козацькі послы. При цьому гетьман знав, що головна небезпека загрожує йому з боку Криму. Семен Савич, якого послали до Бахчисараю, віз листи до візира Сефер-Газі аги й до хана Іслам-Гірея III. Ось найсуттєвіший фрагмент листа до хана: «Що стосується Москви, то ми уклали з нею приязнь, за порадою Вашої Царської милості це вчинили (підкреслення моє — Я. К.), а до того бачили, як вони (поляки — Я. К.) на здоров'я наше з різних земель людей наймають; то чом би й ми не могли того зробити? Бо краще мати більше приятелів. Щодо Смоленська й інших королівських міст, про що згадували наші посланці перед В. Царською Мостю, буцімто Москва їх захопила, то такі відомості ми на той час тут мали, але тепер про це нічого не чути... Про все це ширше розповість усно Вашій Царській Милості наш посланець Семен Савич. А ми знову прохаємо про ласку Вашої Царської Величності й віддаємо якнайпильніше себе самих з нашими покірними послугами Вашій милостивій ласці»⁴⁵.

Козацький посол не мав можливості ширше розвинути думки гетьмана під час безпосередньої зустрічі з ханом. Адже цитований фрагмент листа до Іслам-Гірея промовисто свідчить про втрату Хмельницьким відчуття політичного реалізму. Переконавання хана, що це він намовляв козаків зв'язатися з Москвою було політичною

глупотою, поруч з якою всі аргументи й гарантії приязні не мали сенсу. У цій ситуації місія Савича закінчилася цілковитою поразкою.

Однак у перші дні липня 1654 р. видавалося, що Хмельницькому вдасться переламати смугу невдач. Сам гетьман був у цьому переконаний і з розмахом взявся за побудову інтриги, що мала запевнити йому повернення до ситуації перед капітуляцією Сучави. Головним приводом для оптимізму гетьмана була смерть хана Іслам-Гірея III. Стефан Ґеоргіца повідомив про неї нового великого коронного гетьмана Станіслава «Реверу» Потоцького вже 25 липня, зауважуючи у своєму листі, що «треба швидко слати посла, аби Хмельницький, довідавшись про цю смерть, не випередив у цьому, і не перетягнув на свою сторону».

Заклик молдавського господаря до поспіху був цілком обґрунтованим, адже ситуація у Криму розвивалася на користь Хмельницького. У боротьбі за владу в ханстві близьким до успіху був підскарбій Ширим бей, рішучий прихильник продовження співпраці з козацтвом. Ґеоргіца, цього разу в листі до Станіслава Лянцкоронського, сповіщав, що між підскарбієм і візирем йде велика боротьба, але «Сефер-Ғазі аґа мусить відступати на певні й захищені місця, де повинен *in defensione* (в обороні) чекати хана»⁴⁶.

Розвиток політичної ситуації у Криму впливав зі специфіки засад спадковості трону, який хоч і гарантувався членам родини Ґіреїв, але те, хто саме з них врешті посяде трон у Бахчисараї, залежало головно від результатів внутрішньої боротьби. Цього разу Ґіреї були тільки її тлом. Сефер-Ғазі аґа очікував прибуття Мехмеда-Ґірея, уже затвердженого на троні Високою Портою, але той не міг дістатися на півострів. Тим часом у Бахчисараї з'явився козацький посол Богаченко і все вказувало на те, що плани Хмельницького вступають у фазу реалізації. Ці

плани були не новими і були тільки модифікацією концепції, яка привела Тимоша Хмельницького під мури Сучави. І цього разу одну з головних ролей мав виконувати Василь Лупул, який залишив Чигирин і також з'явився у столиці Кримського ханства. Але інтрига, закручена Хмельницьким, була такою складною, що врешті мабуть і він сам не знав, до чого прагне. Її подробиці відомі нам з переказу Георгіци, який здобув їх від посла Хмельницького, котрий їхав до волоського господаря Матвія Басараба. Суть плану козацького гетьмана полягала в тому, щоб підготувати одруження Басарабового небожа, який саме перебував у Чигирині, з однією з двох молодших доньок Хмельницького. Далі гетьман збирався вислати послів до Стамбула з завданням схилити султана до надання Волоського господарства його зятеві. Звісно, це ще було не все. Втрату трону Басарабові мав би компенсувати титул семигородського князя, а Василь Лупул мав знову стати молдавським господарем.

Єдиним шансом для Хмельницького реалізувати ці карколомні плани була активна підтримка з боку татар. До моменту появи нового хана він, зрештою, міг розраховувати на неї. Але Мехмед-Ґірей, який врешті зважився прибути зі Стамбула сухопутним шляхом, наближався до Криму. 28 березня він уже переправився через Дунай і був у Буджаку. 14 березня хан був уже в Перекопі і саме там було ухвалено найсуттєвіші для Хмельницького рішення. Козацькі послы, які були в Перекопі, привезли до Чигирини Ґіобині вісті: «Якщо зичите з нами приятні, вчиніть покору й. к. мості, віддайте Україну, вирубайте Москву, а старшину їхню віддайте нам, отоді будете мати в нас приятелів»⁴⁷.

Хмельницькому залишалося єдино гідно відповісти новому ханові і дати йому зрозуміти, що його не лякають татарські погрози. Гетьман зробив це в листі, писаному до Мехмеда-Ґірея під Корсунем. Цей лист доводить, що Хмель-

ницький, попри все критичнішу ситуацію восени 1654 р. вже віднайшов відчуття політичного реалізму, найкращим прикладом чого може служити нагадування ханові долі Владислава Варненчика: «Тільки те мене дивує, що В. Ханська Мость пишеш, аби ми відступилися від московського царя — це справа негідна, бо розуміємо, що й. В. Ханська Мость цісареві турецькому нічого лихого не бажаєш. А що В. Х. Мость у листі своєму тлумачиш, коли б ми не відступилися від московського царя, то угрів, мультян і волохів на нас хочеш повернути, і сам, зв'язавшись з ляхами наші краї хочеш плюндрувати, що почувши, ми повернулися назад і з усім Військом Запорізьким на наших границях очікуємо приятнішого листа від Вашої Ханської Мості, не даючи найменшої причини до розірвання приятні і добре пам'ятаючи те, що Господь Бог суворо карає кожного за порушення присяги, як колись суворо покарав за віроломність короля Владислава, який, присягнувши на вічну приятність й. м. турецькому цісареві, кинувся зі своїм військом і марно згинув під Варною»⁴⁸.

Остаточним крахом молдавських планів Хмельницький завдячував незвичній оперативності Речі Посполитої. До Варшави звістку про смерть Іслам-Ґірея привіз Сулейман ага, посланий над Віслу Сефер-Ґазі агою разом з Яскульським, що повертався до Польщі. Реакція короля й сенаторів була, здавалось би, нелогічною. Адже Ян Казимир присягнув на привезений Яскульським мирний трактат з Іслам-Ґіреем III, а сенатори склали присягу зберігати союз з татарами проти Московської держави. З цими документами Яскульського й Сулеймана агу негайно відіслали назад. Застосований маневр виявився ефективним і набавом король мав у руках лист Мехмеда-Ґірея, переданий йому Яскульським. Ян Казимир мав бути вповні задоволений словами хана, який писав: «Те Вам від нашої ханської величності сповіщаємо, що єдиної пам'яті наш брат хан й. м. Іслам-Ґірей... послав був до Вас одного зі своїх

слуг Сулеймана агу, з чого ми зрозуміли, що ви досі обіцяли кримським ханам приязнь і братерство й зобов'язувалися бути приятелем приятелів кримських ханів, а не-приятелям — неприятелем, прохаючи також нас про підмогу наших військ проти свого неприятеля. Отож, оскільки Ваш неприятель є нашим спільним неприятелем і всіх ханів, посилаємо негайно війська, чекаючи взаємно підмоги від Вас, аби й Ви до нашого народу Ваше військо послали»⁴⁹.

З цитованого фрагменту беззаперечно випливає, що з моменту приходу до влади у ханстві Мехмеда-Ґірея всі спроби Хмельницького здобути підтримку татар ставали безпредметними. Але найгірше вся ця справа закінчилася для Лупула, якого новий хан визнав політичним банкрутом і відіслав до Стамбула. Султанові набридли ускладнення, пов'язані з Лупулом, тому за колишнім молдавським господарем замкнулися двері в'язничної камери, у якій йому довелося закінчити життя.

Але Богдан Хмельницький не мав коли розмірковувати про долю Василя Лупула. Адже Мехмед-Ґірей згідно з обіцянкою, даною Янові Казимирові, дав орді наказ перетнути кордон Речі Посполитої. Козацький гетьман опинився від цього моменту в ситуації, якої, від вибуху повстання, унікав, мов вогню — його було змушено до війни на два фронти.

Воєнні дії точилися в Україні вже від весни 1654 р. Їх почав каральний похід коронних військ на Брацлавщину. Криваву експедицію польських військ з мілітарного огляду слід визнати цілком невдалою. Під Бушею 27 коронних хоругв не могли навіть впоратися з селянськими загонами! Натомість гетьман Потоцький, знищивши все, що міг, відступив з України.

Та головним театром війни був литовський фронт. Тут московські війська, втім, згідно з відомими вже нам побажаннями Хмельницького, почали удар у напрямку Смо-

ленська. 10 травня основні московські сили під проводом боярина Олексія Трубецького вирушили з Москви. За висупом спостерігав сам цар, а частини на марші благословив московський патріарх. За тиждень на свою першу війну вирушив і Олексій Михайлович: «За підконюшим вели 60 царських верхових коней, дуже коштовних; з них половина були накриті чапраками, оздобленими золотом, сріблом і різними коштовними каменями, на другій половині були дорогі попони, прикрашені гербами датського короля і графа Володимира. За кіньми везли царську карету, препошно вкриту червоним оксамитом, вона була майстерно вирізьблена з дерева, позолочена й розмальована... Того дня всі виїхати не могли, бо надходила ніч, а на ранок весь день тривав цей виїзд. Деякі кажуть, що всіх було понад 20 тисяч. Як тільки підходили до брам замку, митрополити проводжали всіх свяченою водою і обкурювали ладаном»⁵⁰.

Хмельницький послав цареві два полки: Ніжинський і Чернігівський, збільшені численними охочими. Як наказний гетьман ними командував ніжинський полковник Іван Золотаренко. Загалом він мав близько 18 тис. козаків і з цими силами в липні почав облогу Гомеля. До царя під Смоленськ вирушили тільки окремі козацькі частини під проводом брата Золотаренка. Спочатку опір московським військам пробував чинити великий литовський гетьман Януш Радзивілл. Під Шкловом і під Смоленськом йому навіть вдалося стримати натиск противника. Але незабаром виявилось, що литовські війська не можуть успішно протистояти царській армії. У московські руки переходило місто за містом. Капітулювали Полоцьк, Смоленськ, Вітебськ і Могилів. Москва повернула собі всі землі, втрачені на початку століття, а ситуація польсько-литовської держави ставала критичною. Лише укладення польсько-татарського союзу дозволило перейти до контрнаступу. Його місцем знову стала Брацлавщина. Розпоча-

та восени кампанія переросла в затяжні й незвично криваві дії, кульмінаційним пунктом яких була битва під Охматовом, що відбулася в останні дні січня 1655 р. В засаді вона не принесла вирішення. Щоправда, польсько-татарським військам вдалося перемогти основні московсько-козацькі сили під проводом Василя Шереметьєва і Хмельницького, але вони не змогли здобути козацький табір. При цьому було допущено поважну помилку. На третій день битви, коли польсько-татарські частини практично прорвали табір, збоку вдарив Іван Богун. Він зміг це зробити лише завдяки тому, що Лянцкоронський і Чарнецький, поспішаючи під Охматів, згорнули облогу Умані, яку з осені боронив Богун.

З настанням весни московити почали черговий наступ. Величезні армії Василя Бутурліна й Григорія Ромодановського через Поділля вдарили на Україну. А Олексій Михайлович, який перезимував у В'язьмі, рушив на Вільно. Богдан Хмельницький невдовзі знову став під мурами Львова, а царські війська увійшли до Вільна.

Гетьман Війська його царської величності Запорізького у цей час вже обмірковував нові плани. Цьому сприяла цілковита зміна ситуації, яку влітку 1655 р. спричинив вступ до Польщі шведських військ. Поява шведів у кордонах Речі Посполитої звичайно не була для Хмельницького несподіванкою. Уже в червні 1652 р. він міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики. Доказом цього може бути кінцевий фрагмент неопублікованого листа до Богдана Хмельницького, писаного Ієронімом Радзейовським зі Стокгольма 30 травня 1652 р.: «Тим часом розпоряджайтеся справами і своїми військами так, ніби немає небезпеки від коронного війська, якнайкраще поєднавшись з татарами, через держави волоського господаря посилати слід обережно, бо нема кому вірити, і до Ракоці послати, щоб ви з ним поєднались і щоб і він від вас не відступився. А ті

шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Русі, до Могилева і простіше б із військом запорізьким могли зноситися, ті ж, які б пішли в Пруссію, пішли б просто до короля, і так В.М. вся Україна Військові Запорізькому була б звільнена за короткий час.

Я певен, що цю мою зичливість до Тебе й до всього Війська Ти приймеш вдячно, і тоді далі буду зноситися з В. М. Прошу лише, коли добре все зрозумієш, аби цей мій лист, прийнятий з рук мого посланця, був спалений, а це тому, щоб не потрапив до рук польського короля як ті всі, що під Берестечком взяли й мене там серед інших знайшли, хоч нічого таємного в них не було»⁵¹.

Але Хмельницький не міг виконати останнього прохання Радзейовського, оскільки цитований лист потрапив до рук Яна Казимира і, як пригадуємо, викликав справжню бурю під час засідань сейму. Але слуга колишнього коронного підканцлера Ясінський, який віз цього листа, тримався стійко, про що ми знаємо завдяки щоденникові литовського канцлера: «Потім привели Ясінського; закованого, його відіслали до Мальборка, де він мав чекати наступного сейму. Раз йому вдалося втекти з-під варти, але його знову схопили і зараз тримають у тяжких кайданах».

Врешті Ясінському вдалося врятувати принаймні своє життя: «Король судив справу Ясінського [2.IV.1653 р. — Я. К.], слуги Радзейовського, котрого Ясінського схопили, коли їхав з листом до Хмельницького... попри різні думки і дебати, що тривали до ночі, він відстояв життя, але був засуджений на пожиттєве ув'язнення»⁵².

Оскільки зміст цитованого вище листа був загальнознаним, немає сумніву, що його знав і Хмельницький. Та восени 1652 р. він був зайнятий молдавськими справами, а протягом усього 1653 р. козацьким послам не вдалося дістатися до Стокгольма, хоча, як пригадуємо, вони кілька разів намагалися це зробити. Влітку 1654 р. Хмель-

ницький вирішив, що власне настав час зробити присутність Радзейовського у Стокгольмі корисною для Війська Запорізького. Отож козацький гетьман постановив виправдатися за відсутність козацьких послів у шведській столиці й написав до Радзейовського: «Ми послали наших послів до найсвітлішої шведської королеви через московські землі, але там вони не могли пройти і найсвітліша королева й В.М.М. Пан послали до нас через Польщу, але й ті посланці не перейшли».

Щойно в липні 1654 р. в Україну дістався таємничий отець Даніель, місією якого опікувався знову Радзейовський. Від моменту його прибуття до Чигирини козацько-шведські стосунки почали щораз міцнішати, увінчавшись трактатом у Радноті, укладеним 12 грудня 1656 р.

Хмельницький усвідомлював той факт, що йому не вдасться приховати своїх контактів зі шведами від пильного ока Бутурліна й Ромодановського. Отож листом від 18 липня 1654 р. він повідомив Олексія Михайловича про прибуття отця Даніеля. Гетьман мав лише одну можливість перехитрити царя і скористався нею, подаючи посольство отця Даніеля як висловлення шведами готовості вступити у війну з Річчю Посполитою. У цьому контексті Хмельницький просив царя якнайшвидше пропустити отця Даніеля назад до Стокгольма. Залишалось тільки забезпечити безпечну дорогу через Москву. Цього Хмельницький збирався досягнути шляхом виявлення цілковитої щирості перед царем на доказ чистоти його помислів. Отож він писав до Олексія Михайловича: «І знову просимо Твою Царську Величність, щоб того Отця Даніеля зволив відіслати без затримки, бо він за чотири тижні знову має повернутися через Твою державу. А в посольстві до шведської королеви посилаємо разом з тим отцем Даніелем Івана Макарова»⁵³.

В цей час Богдан Хмельницький не обмежився зміцненням стосунків зі Швецією. 3 червня 1655 р резидент

цісаря Ренігер доповідав цісареві Фердинандові III з Царгорода, що над Босфором знову з'явився козацький посол, «якого прийняли з більшими почестями, ніж польського посла, йому навіть дозволили побачитися з Лупулом». Цісарський резидент зробив, однак, слухні висновки з такої гостинності турків, пишучи в тому ж листі: «Порта, здається, дуриє козаків і поляків добрими словами».

Натомість татари не «дурили». В листопаді 1655 р. козацькі частини, що поверталися з-під Львова, були розбиті у триденній битві під Озерною неподалік від Тернополя. Хмельницький опинився в оточенні і був змушений прийняти умови, продиктовані Мехмед-Ґіреєм. Відтоді гетьман мав жити в мирі з ханом і польським королем і водночас розірвати всі стосунки з Москвою. Козацький реєстр мав бути обмежений до 6 тис., тобто аж у десять разів порівняно з московськими домовленостями, а сам гетьман разом з ханом мав негайно виступити проти шведів, допомагаючи Янові Казимирові.

Річ Посполита була цілковито вдоволена поведінкою хана. В інструкції хелмінському підчашому Янові Шумовському, який у квітні 1656 р. їхав до Бахчисараю, читаємо: «П. посол подякує Ханові... за цю гідну приязнь... Й. м. хан достатньо виявив це минулого року, коли зійшовся з гетьманом Війська Запорізького і уклав з ним мир, поставивши йому дві кондиції [умови]. Одну, щоб присягнув на вірність й.мості королеві й Речі Посполитій, а другу, щоб відступився від Москви»⁵⁴.

Але козацький гетьман не дуже переймався трактом з ханом, і вже ж напевно не збирався дотримуватися його умов. Основне значення для нього мали стосунки з шведським королем, успіхи якого були для нього дуже корисними. Адже незалежна козацька держава, збудована на руїнах Речі Посполитої, набирала щораз реальнішого вигляду. Трагічні для Яна Казимира події осені 1655 р. були фактично реалізацією сценарію, приготованого Хмель-

ницьким на весну 1649 р. Тоді зрада Іслам-Гірея III під Зборовом урятувала короля і Річ Посполиту. Але й цього разу татари перекреслили плани гетьмана і зброєю допомогли врятувати Річ Посполиту Обох Народів. Це вповні усвідомлював канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл, коли писав: «Врешті король, покинутий також і жовнірами, мусив сховатися до Глогова на Шльонську. І от татарський хан за божим промислом змусив козаків до послуху нашому королеві, втихомирив жорстоку війну миром, повернув королеві... заблудлих коронних гетьманів»⁵⁵.

Звичайно, канцлер помилявся, вважаючи, що козаків було навернено до послуху, не кажучи вже про самого Хмельницького, який ні на мить не збирався підпорядковуватися розпорядженням хана. В лютому 1656 р. він, зрештою, виразно дав це зрозуміти Мехмед-Гіреєві, пишучи: «Ми зрозуміли з писання Вашої Царської Мості, як і від Техтамиш аґи, посланця Вашої Царської Мості, за чим приходили польські послы до Вашої Царської Мості, аби Ваша Царська Мость дав рятунок проти шведів, з тим і до нас присилають своїх послів, прохаючи про рятунок. Ви відписали до них, що трудно давати їм підмогу, оскільки вони заприсяжених і слухних пактів з нами ще не вчинили; до того ж бачимо, що багато польських панів розїхалися по різних місцях і великі між ними розбіжності»⁵⁶.

Але насправді власне татари були головними винуватцями «навернення багатьох заблудлих з дороги до шведів». 29 грудня 1655 р. в Тишівцях Станіслав Потоцький і Станіслав Лянцкоронський підписали акт конфедерації, а в останній день року видали «Універсал Конфедерації про посполите рушення», у кінці якого читаємо: «А на кінець усім Коронним Громадянам нагадуємо, щоб жоден зі шведами ніяких конфедерацій і практик не важився мати... А хто б такий знайшовся, щоб нашого Універсалу не послухав, і його в будь-якому пункті достатньо не виконав, нехай буде певен, що з того буде велика інквізиція»⁵⁷.

Зміна ситуації у Польщі була, однак, частково вигідною для Богдана Хмельницького. Масовий перехід магнатів і шляхти на бік Карла Густава значною мірою спричинився сподіваннями повернути таким чином маєтки, втрачені в Україні.

Тому звитяжний Карл Густав був не надто безпечним партнером для козацтва. Тепер козацький гетьман знав, що шведський король рано чи пізно буде змушений шукати в нього допомоги. Підтвердження слушності цих припущень Хмельницькому не довелося довго чекати. Вже 11 січня 1656 р. він міг подякувати Радзейовському за обіцянку відвідати Чигирин.

Та передовсім Хмельницький мусив думати не про зустріч з Радзейовським. Перед ним постала нова небезпека. У Кремлі не збиралися рахуватися з політичними концепціями козацького гетьмана й вирішили почати війну зі Швецією. Від цього моменту Хмельницький опинився у дуже незручній ситуації. На додаток природним наслідком такого розвитку подій було польсько-московське зближення.

Дорогу до переговорів відкрило посередництво Австрії, занепокоїтої шведськими успіхами. У Відні при цьому дивилися на північну війну з зовсім іншої перспективи і кожен тріумф Карла Густава сприймали як зростання могутності Франції. З цієї точки зору слід було якнайшвидше покласти край шведським успіхам. Найпростішим вирішенням було звісно надання допомоги безпосередньо Янові Казимиру, але у Відні визнали, що це було б передчасним. Тим більше, що був спосіб набагато прийнятніший для Габсбургів. Досить було помирити Польщу з Московією і скерувати їх спільні сили проти шведів. Слушно припускали також, що це буде не надто складним завданням для досвідчених габсбурзьких дипломатів. Тож цісарські послы, Алегретті і Лорбах, вирушили до Москви, а Яна Лещинського і Яна Вельопольського, яких врешті за-

мість Єжи Любомирського послали до Відня, в наддунайській столиці зустріли надзвичайно прихильно.

Контракція Версалю, який хотів помирити Польщу зі Швецією, зазнала невдачі, бо цього разу Фердинанд III мав залізний козир — він діяв згідно з природними інтересами Речі Посполитої і Московської держави.

22 серпня польсько-московські переговори стали фактом. Місцем їх обрали Вільно, хоча розмови відбувались у недалекій Немезі. Від цих переговорів Хмельницький не міг сподіватися нічого хорошого. Отож нічого дивного, що не маючи можливості перешкодити їм, він вирішив спробувати вплинути на їх перебіг. При цьому він знав, що це можливе лише за умови позитивного ставлення до такого вирішення однієї зі сторін. За існуючої ситуації такою стороною могла бути лише Москва. Отож гетьман почав діяти з властивою йому мудрістю. Того ж дня, 17 червня 1656 р., з гетьманської канцелярії вийшли три надзвичайно цікаві документи. Першим був коротенький лист до Яна Казимира, що був мовби своєрідною димовою завісою, у якому гетьман висловлював радість з приводу перспективи польсько-московського порозуміння.

Набагато довшим був лист до Олексія Михайловича. Вже на початку Хмельницький зазначав, що знає про наступні переговори з поляками й додавав, що робить усе, щоб полегшити їх. Решту листа Хмельницького займав перелік беззаконь Яна Казимира, але слід визнати, що гетьман доповідав лише про відомі йому кроки польської дипломатії: «Також інших сторонніх неприятелів на нас підбурюють, послали когось до семигородського князя Ракоці з проханням про гроші й війська, і щоб допоміг їм проти шведів. А князя Ракоці обіцяють після смерті Яна Казимира обрати польським королем. Послали також до турецького султана, обіцяючи подарунки, аби тільки дав їм допомогу на нас. Вислали також двох послів, одного до римського цісаря, а другого до папи... А тепер знову по-

слали якогось вірменина Ромашковича до кримського хана, щоб прийшов на допомогу ляхам проти шведів, а потім ударив на Україну Вашої Царської Величності».

Лист закінчувався обіцянкою вислати до Москви Івана Скоробагатого і Остафія Федьковича, які мали «решту» усно переказати цареві. Ця «решта» містилась у посольській інструкції, що була третім документом, датованим 17 червня. В засаді у ній лише розширено окремі елементи листа до Олексія Михайловича. Але пункт сьомий заслуговує на увагу: «Ляхи, як те мають за звичай, і цього разу не припиняють своїх хитрощів, тому чекаємо наказу Вашої Царської Величності, щоб на них ударити. Прохаємо також Вашу Царську Величність сповістити нас про термін початку переговорів з поляками, щоб ми могли прислати і своїх послів, які б стали побіч Вашої Царської Величності»⁵⁸.

Як бачимо, Хмельницькому не можна відмовити в політичній хитрості, якою, зрештою, він сам так часто дорікав ляхам. Однак цього разу йому не вдалося нікого перехитрувати. 5 серпня гетьман повідомив царя, що висилає до Вільна сотника Романа Гапоненка. Одночасно Хмельницький вислав два листи до всемогутнього боярина Бориса Морозова. У першому остерігав його від польської хитрості, а в другому просив про прихильність і підтримку козацькому посольству, що вирушило до Вільна. Більше зробити для Гапоненка гетьман уже не міг. Але всі зусилля виявилися марними й у Вільні мовби не зауважено прибуття козацького посла. Можливо саме тому Самовидець занотував, що віленська комісія закінчилася провалом.

Тим часом у найсуттєвішій справі в Немежі дійшло до порозуміння. В силу трактату, підписаного 3 листопада 1656 р. Польща і Московія мали приступити до спільної боротьби зі Швецією і Бранденбургом, якщо Фрідріх Вільгельм Гогенцоллерн не розірве союзу з Карлом Густавом. У Немежі було також прийнято рішення про елекцію

Олексія Михайловича на польський трон. *Pacta conventa* він мав би підписати в момент прийняття правління, себто після смерті Яна Казимира. Лише тоді мали повернутись і до справи України, а цар зобов'язався скликати в перший рік свого польського панування спеціальну комісію для врегулювання українських справ. Але, що суттєво, до того часу шляхта мала право повернутися до своїх українських маєтків.

Богдан Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови. Щоправда, він зазнав відчутної поразки престижу, але водночас уже знав, як перетворити її на остаточний тріумф. Адже Хмельницький уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливого для козацтва угоди з царем. Тепер він її отримав. Тим більше, що польсько-московський трактат ще більше як його самого занепокоїв Карла Густава. Шведський король негайно розпочав протидію. Її вершиною був уже згаданий трактат у Радноті, що фіксував попередні домовленості, зокрема з переговорів, що велись у Щеціні. В силу цього трактату з карти Європи зникла Річ Посполита Обох Народів, а з'являлася незалежна Україна. Таким чином Богдан Хмельницький здійснив мрію свого життя й осягнув мету, до якої прагнув від того моменту, як пересвідчився у неможливості існування незалежного козацтва в рамках політичної системи Речі Посполитої.

Головним виконавцем плану поділу Речі Посполитої, складеного шведським королем і бранденбурзьким електором, було визначено семигородського князя Юрія II Ракоці. Безпосередню допомогу мав надати йому Богдан Хмельницький. Обидва з запалом почали реалізацію Раднотської угоди: «Гетман Хмелницкій, зносячися з Ракочим, королем венкгерским и королем шведским, але хочячи того, жеби король венгерский опановал корону полскую и королем зостал, которій выйшол з своєї землі з войсками, также и швед з войсками своїми на початку то-

го року [1657 — Я. К.] зимою. До которых и гетман Хмельницькій выслал от боку своего Антона чигиринского, придавши ему зо всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча ишло охочих».

Козацькі частини, сформовані за універсалом, виданим Хмельницьким 10 січня 1657 р., налічували близько 15 тис. козаків. Ними командував київський полковник Антін Жданович. Об'єднані козацько-семигородські сили спочатку досягли великих успіхів. Зацитуймо ще раз начного свідка тих подій Самовидця, який написав про це: «И так потягши Подгорям на Самбор, и там злучилися [козаки — Я. К.] з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полшу аж по саме Пруси, бо и Варшаву узяли були»⁵⁹.

Та ці перемоги були Пірровими, а край їм поклав вступ у боротьбу на боці Яна Казимира цісарських військ. На Семигороддя незабаром напав у відповідь Любомирський, а Хмельницький знову опинився перед татарськими чамбулами, що заповнили Україну.

Єдиним вирішенням, що дозволяло вийти з небезпечної ситуації, що виникла після поразки Ракоці, було якнайшвидше дійти до порозуміння з Яном Казимиром. Тим більше, що ініціатива вийшла від короля, а Станіслав Казимир Беневський, що прибув до Чигирин, оперував дуже раціональними аргументами. Ось фрагменти його посольської інструкції: «Отож всі побажання треба провадити до того, щоб показати йому [Хмельницькому — Я. К.], що ні з ким краще й ґрунтовніше не може трактувати, тільки з королем і Р. Посполитою, бо замирившись з ним усі замирення легше підуть... Шведи клопочуться про мир, а коли й Москва побачить, що зі шведами й козаками мир, теж захоче миру... А на кінець, якби не могло бути інакше через ту присягу, яку дав Москві, нехай, якщо не може інакше, з нами погодившись, нам проти них не допомагає, аби лише їм не допомагав»⁶⁰.

Богдан Хмельницький відповів на прибуття Беневського листом, що давав польській стороні надію на укладення порозуміння. Гетьман писав: «Тепер, однак, що В. К. М. рачив своїм панським листом, надісланим через пана Беневського, засвідчити свою ласку і нас вибачити, якщо з нашого боку були якісь провини, ми уклінно дякуємо В. К. М. Нашому Милостивому Панові і, прийнявши з вдячністю, будемо старатися, щоб і від нас було взаємне задоволення. Через те і з паном Беневським ми довірчо розмовляли про речі, доручені В. К. М., вповні погоджуючись, щоб величність Вашої Королівської Мості не була принижена і наші свободи не зазнали занепаду»⁶¹.

Своє значення мав і вибір посла. Беневський був добрим знайомим Павла Тетері, з яким разом працював у луцькій гродській канцелярії. Цей факт відіграв значну роль після смерті Хмельницького, коли Тетеря поруч з Виговським стане головною постаттю козацтва і буде одним із співавторів Гадяцької унії.

Невідомо, чим би закінчилося посольство Беневського, якби не смерть гетьмана. Не слід, однак, забувати, що й у Кремлі відчували, про що йдеться, і до Чигирини негайно спорядили спеціального царського посланця. Ним був Іван Кикін, який у березні прибув до Києва. Хмельницький повідомив його про похід Антона Ждановича, перебільшуючи, втім, козацькі успіхи. Після Кикіна в Чигирині з'явилися окольнічій Федір Бутурлін і дяк Федір Михайлов, які мали на місці перевірити наміри козацького гетьмана. Олексій Михайлович вислав також до Юрія II Ракоці Григорія Волкова, який уже від жовтня 1656 р. перебував при семигородському дворі, не шкодуючи соболів для вербування прихильників у найближчому оточенні князя. Формально Хмельницький запевнив царя, що не збирається порушувати присягу, складену в Переяславі. З цією метою у травні 1657 р. до Москви послали Федора Коробку, а 20 липня самого Павла Тетерю. Посольство Те-

тері може бути поважним аргументом на користь припущення, що Хмельницький ще не прийняв остаточного рішення і пов'язував його саме з результатами посольства переяславського полковника.

Але всі гіпотези, засновані на листах козацького гетьмана, дуже проблематичні, оскільки його наступні кроки переважно різко суперечили попереднім письмовим деклараціям.

Та цього разу ми не можемо зробити гетьманові такого закиду. 6 серпня 1657 р. о п'ятій годині ранку в Чигирині помер Богдан Зеновій Хмельницький. Стан здоров'я гетьмана виразно погіршився навесні 1656 р. Від червня того року він уже не залишав Чигирин, дуже рідко навідувався навіть до улюбленого Суботова, де востаннє побував у лютому 1657 р. На початку квітня Хмельницький скликав до Чигирини старшинську раду, на якій визначив своїм наступником сина Юрія, прохаючи водночас Виговського й Носача опікуватися над ним. В останні місяці свого життя гетьман намагався не випускати ініціативу зі своїх рук, але це давалося йому все складніше. У багатьох справах Виговський виразно вже не рахувався з його волею. Смерть застигла його несподівано, хоча вже понад рік чигала на нього.

За неповна місяць, 3 вересня, тіло Богдана Хмельницького перевзли до Суботова, де відбулося урочисте поховання: «А похований був у неділю, перед святим Симоном, де було безліч люду, а найбільше людей військових, а тіло його перевезене з Чигирини до Суботова й поховане в церкві на ринку»⁶².

В Суботові було дві церкви, одна стара, дерев'яна, а друга нова, мурована. фундаторами якої були: Богдан Хмельницький і його третя дружина Ганна, з якою гетьман одружився незабаром після трагічного фіналу його великого кохання до прекрасної Гелени. Ця церква була збудована на суботівському ринку, який ледве вмщав

усіх, хто прагнув провести великого гетьмана в його останню путь. Станьмо й ми в цьому натовпі біля церкви й послухаймо слова прощання, вимовлені над Богдановою труною Самійлом Зоркою, писарем Війська Запорізького в часи, коли Богдан Хмельницький, що зараз спочиває на катафалку, був щойно чигиринським сотником: «Мості Панове Полковники й уся Старшино з усім Товариством Війська Запорізького і вся Річ Посполита Українська! Прийшло тепер і нам, по веселих минулих часах, слухати сумні трени й щедрими сльозами заливати обличчя наше, коли Гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воістину Богом нам даного Вождя, враженого невблаганною смертю, отут на смертному ложі оглядаємо і віддаємо Йому останню послугу.

Помер цей добрий Вождь наш, безсмертну по собі залишивши славу, за головою якого не лише ми, підручні його, але й уся Малої Русі Річ Посполита за щасливих успіхів довгі роки могла б собі жити безпечно! Помер той, якому спільно з Вашмостями Мості Панством, які стоїте при своїй правді за старожитні права вільності своєї, всемогутня рука Божа на братів, а також і неприятелів наших, Савроматів Польських, всюди свою рачила додавати допомогу. Помер той, від гарматного й мушкетного гromу якого не лише ясносвітла старожитніх Вандалів Сарматія й бурхливого, зі своїми міцними замками й фортецями... обидва береги Евксинотопу, а й самі Царгородські, порохом мушкетним козацьким обкурені дрижали й тремтіли стіни! Помер нарешті той, ким оживлені могли не вмирати ніколи старожитні права й вільності українські й усього Війська Запорізького.

Бракує мені часу, щоб висловити й перелічити цноти й Вашу лицарську доблесть, які за Богом даного собі того Вождя й Гетьмана Хмельницького... в багатьох місцях, з великою перевагою і мужністю, наслідуючи в цьому давніх предків своїх слов'ян, які збройно допомагали велико-

му Александрові Македонському, далі Скитів, Кімерів і Хозарів, гідно себе виявили. Нехай людською мовою про вашу лицарську доблесть промовлять поля й долини, вертепи й гори, мури й гарматні стволи, як ви мужньо й великодушно, з лицарською і богатирською відвагою ставали і серцем воювали проти неприятелів і братії своєї сармато-польської за вільності свої; і що Ви з Божою всемогутньою допомогою на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пилявою, під Збаражем, під Зборовом, під Берестечком і Баром, під Кам'янцем-Подільським і Жванцем, під Батогом і Охматовом, і в багатьох інших місцях, яких не злічити, робили і зробили.

До Тебе з мізерною мовою моєю звертаюся, милий нам Вождю! Древній Руський Одоничу, славний Скандербегу, Гетьмане славного всього Війська Запорізького й усієї козацько-руської України, Хмельницький Богдане! До тебе промовляю, що лежиш тепер вкутаний між чотирма дошками й мовчиш, котрого зовсім нещодавні догани й накази сто тисяч нас слухало і на кожен кивок Твоєї голови ставало наготові. Чому ж за таку коротку мить став ти мовчазним Гарпократом! Принаймні наслідуючи німого Аттиса, промов до нас, братів своїх, і навчи нас, як нам без тебе жити й діяти з навколишніми приятелями й неприятелями нашими. Адже той німонароджений Аттис застеріг короля, свого батька, дуже виразною мовою, що його хоче вбити власний солдат. Ти ж, красномовний, промов до нас і перестережи, щоб не завоювали й не перемогли нас наші неприятелі. Відклади хоч на малу мить теперішнє право смертності Твоєї і промов до нас щось ласкаве й добре для дальшого нашого життя, ласкавий і добрий наш Гетьмане! Якщо ж, уповні виконуючи декрет смертності, того над таїною живих учинити не можеш, то принаймні там, при Божій Величності, куди тебе відсилаємо, вблагай Всемогутнього Господа, щоб після Твого відходу дарував нам щасливе життя і зберіг у цілості й мирі

від усіх неприятелів Вітчизну нашу. А ми, живі, навзаєм за тебе тут на землі обіцяємо благати Його Божу Милість, аби Тебе з обраними своїми разом помістив у нескінченній своїй хвалі. Амінь»⁶³.

Над могилою Богдана Хмельницького через століття став найбільший український поет Тарас Шевченко. Він уже знав, що Богдан Хмельницький не відповів на благальний заклик Самійла Зорки й не навчив своїх братів, як їм жити, «щоб не були завойовані неприятелями своїми». Зустріч поета з тінню найбільшого козацького гетьмана породила строфи, пригадавши які ми мусимо помовчати в думі над трагічною долею Богдана Хмельницького і його України:

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало:
Москалики що заздріли,
То все очухрали...
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!..
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерины
Сараною сіли...
Кажуть, бачиш, що все то те*

Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай так і буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна...⁶⁴

¹ Документи об освободительной войне, № 136, с. 355.

² Наст. цит.: Документи, № 121, с. 192-193; № 125, с. 201.

³ Michałowski, № 192, s. 573.

⁴ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 271-272.

⁵ Michałowski, № 188, s. 563.

⁶ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 272, 273, 275, 276, 274, 277.

⁷ Наст. цит.: Michałowski, № 204, s. 601; № 207, s. 606.

⁸ A. S. Radziwiłł, t. III, s. 287.

⁹ Документи об освободительной войне, № 142, с. 377-378.

¹⁰ Наст. цит.: Документи об освободительной войне, № 140, с. 37
№ 147, с. 388.

¹¹ Michałowski, № 239, s. 644.

¹² Документи, № 475, с. 619-620.

¹³ Michałowski, № 233, s. 633.

¹⁴ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 303, 305.

¹⁵ Наст. цит.: S. Oświęcim, op. cit., s. 347, 352, 366, 357.

¹⁶ Ojczyście Spominki, t. I, s. 85-86.

¹⁷ Starożytności, t. I, s. 286;289.

¹⁸ A. S. Radziwiłł, t. III, s.315.

¹⁹ Документи, № 159, с. 251.

- ²⁰ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 310, 327, 329, 330, 338, 343.
- ²¹ *Документы об освободительной войне*, № 246, с. 636.
- ²² Наст. цит.: *Ojczyste Spominki*, t. II, № 14, s. 130; № 16, s. 131; № 55, s. 183.
- ²³ *Michałowski*, № 252, s. 661.
- ²⁴ Цит за: Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983, s. 49.
- ²⁵ Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 345-346, 348, 349, 363, 364, 376.
- ²⁶ Наст. цит.: *Документы об освободительной войне*, № 136, с. 255; № 258, с. 665.
- ²⁷ Слова М. Гневоша й цитовані після них кількісні дані за: L. Kubala, *Szkice historyczne, Dodatek № 4: Wyprawa żwanięcka*, s. 404, 355.
- ²⁸ Наст. цит.: *Michałowski*, № 253, s. 663; № 259а, s. 670, 689; № 286, s. 701; № 295, s. 710.
- ²⁹ A. S. Radziwiłł, t. III, s. 398.
- ³⁰ *Michałowski*, № 306, s. 718-719.
- ³¹ *Исторические песни малорусского народа*, изд. Антонович, Драгоманов, т. II, Київ 1875, № 17, с. 116.
- ³² Наст. цит.: *Воссоединение*, т. III, № 163, с. 284; № 166, с. 310, 312, 315, 316; № 169, с. 323; № 181, с. 356, 360, 362.
- ³³ *Документи*, № 211, с. 298.
- ³⁴ Наст. цит.: *Воссоединение*, т. III, № 192, с. 374; № 198, с. 415.
- ³⁵ *Документи*, № 220, с. 308.
- ³⁶ Наст. цит.: *Воссоединение*, т. III, № 200, с. 418; № 205, с. 438, 442, 461, 465.
- ³⁷ *Документи*, № 226, с. 315.
- ³⁸ *Самовидець*, с. 67.
- ³⁹ Наст. цит.: *Воссоединение*, т. III, № 205, с. 479, 480.
- ⁴⁰ Наст. цит.: *Документи*, № 223, с. 324, 325.
- ⁴¹ Наст. цит.: *Воссоединение*, т. III, № 245, с. 562; № 247, с. 567.
- ⁴² *Ojczyste Spominki*, t. II, s. 97.
- ⁴³ Наст. цит. за: Z. Wójcik, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu «Kwartalnik Historyczny»*, 1954, № 3, s. 98.
- ⁴⁴ *Документы об освободительной войне*, № 293, с. 760.
- ⁴⁵ *Документи*, № 243, с. 339.
- ⁴⁶ Наст. цит.: *Жерела*, т. XII, № 395, с. 325; № 401, с. 329.

⁴⁷ Цит. за: F. Rawita-Gawroński. *Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza*, t. II, Lwów 1909, s. 371.

⁴⁸ *Документи*, № 288, с. 396.

⁴⁹ *Документы об освободительной войне*, № 298, с. 769.

⁵⁰ *Ojczyste Spominki*, t. II, s. 102-103.

⁵¹ Biblioteka PAN w Kórniku, Kopia listu od pana Radziejowskiego do Chmielnickiego, rkps., sygn BK 1286 b, k. 258-261.

⁵² Наст. цит.: A. S. Radziwiłł, t. III, s. 363, 384.

⁵³ Наст. цит.: *Документи*, № 263, с. 364; № 268, с. 370.

⁵⁴ *Жерела*, т. XII, № 470, с. 375.

⁵⁵ A. S. Radziwiłł, t. III, s. 446.

⁵⁶ *Документи*, № 353, с. 471.

⁵⁷ *Michałowski*, № 345, s. 796.

⁵⁸ *Документи*, № 377, с. 497, 498.

⁵⁹ Наст. цит.: *Самовидець*, с. 73, 74.

⁶⁰ *Жерела*, т. XII, № 508, с. 422.

⁶¹ *Документи*, № 442, с. 576.

⁶² *Самовидець*, с. 75.

⁶³ *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paula Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego*, pod red. Wacława Lipińskiego, Kijów 1912, s. 653-655.

⁶⁴ Т. Шевченко, *Кобзар*, Київ 1972, с. 226.

Епілог

На сторінках цієї книжки ми шукали передусім відповіді на питання, поставлене у вступі — до чого прагнув Богдан Хмельницький, яку мету ставив перед собою і чим керувався, приймаючи рішення, наслідки яких не раз на цілі століття вирішували долю України. Гадаємо, нам вдалося знайти відповіді на ці питання, адже вони містяться у політичних концепціях Богдана Хмельницького, тому власне їм ми присвятили найбільшу увагу.

Аналізуючи чергові кроки Хмельницького, ми писали про риси його характеру, вбачаючи в них джерело цих кроків. У історіографії ми можемо зустріти спроби порівнювати Хмельницького з Кромвелем. Справді, у них були спільні риси і вони піднялися на вершину влади, яку на додаток їм вдалося передати своїм синам. Але мав рацію Людвік Кубаля, коли писав у *«Московській війні»*: Не вдаючись до оцінки цих двох славних свого часу людей... слід визнати, що перед Хмельницьким під багатьма оглядами стояло складніше завдання».

Богдан Хмельницький починав від нуля і тим, що досягнув, завдячував лише собі. До ролі, яку йому довелося зіграти в історії, він був приготований завдяки активній участі в політичному житті Речі Посполитої, зокрема в період, коли Владислав IV укладав великі плани турецької війни. Тоді він навчився хитрості й мистецтва приховувати свої справжні заміри навіть перед найближчими співробітниками. Так діяв король у боротьбі з шляхетською

опозицією. Хмельницький лише майстерно розвинув королівську тактику. Будучи свідком провалу планів Владислава IV, козацький гетьман був іще пильнішим — він не вірив нікому. Слід пам'ятати також про ще одну рису характеру гетьмана — він володів неймовірною інтуїцією, яка дозволила йому, зокрема в політичній площині, здобувати вражаючі успіхи.

Богдан Хмельницький був непоганим вождем, але ми небагато можемо сказати про його справжні здібності командувача. В кампаніях, у яких він брав участь особисто, він був змушений підпорядковуватися рішенням, які приймали його татарські союзники. Але Хмельницький умів чудово підготувати свою армію [до наступних сутичок з королівськими військами, виявляючи при цьому великі організаторські здібності. Серед козацьких полковників було, однак, чимало таких, які перевершували гетьмана військовим талантом — хоча б Іван Богун.

Зображення постаті Богдана Хмельницького було б неповним, якби ми не спробували накидати його портрет. Серед ілюстрацій читач знайде практично всі зображення гетьмана сімнадцятого століття. А як насправді, то кожен поляк знає, як виглядав Богдан Хмельницький: «Був це чоловік у розквіті сил, середнього зросту, широкоплечий, можна сказати могутній, з виразними рисами. Голова в нього була величезна, шкіра зморшкувата, дуже загоріла, очі чорні й дещо скошені, мов у татарина, а над тонкими вустами були вузькі вуса, що лише на кінцях розходилися двома широкими китицями. Його сильне обличчя випромінювало відвагу й гордість. У ньому було щось привабливе і водночас відштовхуюче — гетьманська поважність, поєднана з татарською хитрістю, доброта і дикість». Цим образом ми завдячуємо, звісно, Генрикові Сенкевичу й перо навіть найталановитішого історика не в змозі змінити його у свідомості мільйонів читачів «Огнем і мечем».

День 6 серпня 1657 р. становить безумовний перелом в історії України. Серед козащини почалася боротьба за владу, але серед претендентів на запорізьку булаву вже не виявилось кандидата, гідного перейняти її після Богдана Хмельницького. Жоден з них не здобув також влади, яка була йому дана. Це стосується передусім Юрася Хмельницького, який згідно з батьковим заповітом отримав після нього булаву. На той час він мав 16 чи 17 років і мав тише номінальну владу, та й тою мусив ділитися з Іваном Зиговським, який тоді підписувався як «на той час Гетьман Війська Запорізького». Формально Виговський мав заступати Юрася «на час війни». Але війна й надалі точилася на Україні і кінця її не було видно. Як пам'ятаємо, в останні місяці свого життя Богдан Хмельницький шукав зближення з Річчю Посполитою. Смерть гетьмана не перервала цих переговорів. Їх закінчив Виговський при співучасті Павла Тетері та Юрія Немирича. Остаточне рішення було ухвалене на скликаній до Гадяча козацькій раді. В силу нової угоди з Річчю Посполитою до її складу на рівних правах з Короною і Великим Литовським князівством входило Руське князівство. А козаки «повернулися як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних».

Був вересень 1658 р. і Юрась стояв осторонь подій, що відбувалися. У війні з Московією, що була неминучим наслідком Гадяцької угоди, він також не брав участі. Це дозволило йому в жовтні 1659 р. знову посісти посаду гетьмана. Своїм вибором він завдячував порівну славі батька й присутності московських військ. Тим часом Річ Посполита не змирилася з втратою і після переможної Чуднівської кампанії знову перекреслила відновлений Юрасем витвір Переяслава. Сам Юрась у жовтні 1660 р. уклав з Польщею Чуднівську угоду. Вона в засаді повертала Гадяцьку угоду, але в ній уже не було мови про Руське князівство. Але Юрасеві не вдалося вгамувати внутрішні супереч-

ки серед козацької старшини і він вирішив зректися влади. Про це він сповістив козацьку старшину, скликану на раду до Чигирина. Щоправда, гетьманська булава залишилась у родині, потрапивши до рук Павла Тетері, який саме одружився з удовою Данила Виговського й сестрою Юрася. Але це не віщувало нічого доброго єдиному чоловічому нащадкові Богдана Хмельницького. Не врятувало його навіть висвячення у ченці під іменем Гедеона. Тетеря звинуватив Юрася перед королем у переговорах з Москвою. Ян Казимир відреагував негайно. Юрася схопили й доставили до Львова, звідки перевезли до Мальборка. У цей час Тетеря позбувся також Івана Виговського. До того ж раз і назавжди. Навесні 1664 р. він запросив його на воєнну раду до Корсуня. На ній звинуватив Виговського у спільній з Юрасем змові проти Речі Посполитої. Даремно Виговський захищався своєю посадою сенатора: він був київським воєводою і вимагав королівського суду. Його визнано винним у скоєних злочинах і засуджено на смерть. Вирок здійснено шляхом розстрілу. За таких трагічних обставин загинув найближчий співробітник Богдана Хмельницького з років повстання.

Україна надалі була охоплена полум'ям польсько-московської війни. Владу Тетері не визнавав Іван Брюховецький, під контролем якого була Лівобережна Україна. Він залишався вірним присязі, складеній у Переяславі. Щойно в січні 1667 р. вичерпані взаємною боротьбою Польща і Московія уклали Андрусівський розмир, умови якого остаточно затвердив мирний трактат, підписаний у Москві познанським воєводою Кшиштофом Гжимултовським у 1686 р.

Втрата Лівобережної України разом з Києвом означала поразку Речі Посполитої. А для запорізького козацтва це був початок кінця. У вересні 1709 р. полки Петра I ліквідували Чортомлицьку Січ; хто вцілів після погрому, помандрував на Сибір. У 1711 р. цар видав указ, за яким усі

козаки мали переселитися на лівий берег Дніпра. Гетьман Іван Скоропадський з винятковою запопадливістю стежив за виконанням волі імператора Всея Росії. З цього моменту козацька проблема стала внутрішньою справою Російської держави. В 1734 р. на невеликому півострові, утвореному рукавом Дніпра, званим Підпільна, козаки збудували Нову Січ. Вже через рік за неповних три кілометри від неї було збудовано укріплення під назвою Новосіченський Ретраншемент, залога якого мала стежити за лояльністю запорожців.

4 червня 1775 р. Нова Січ припинила своє існування. Пам'ять про цей день збереглася в козацькій думі:

*Ой! з-за зеленого гаю
червоне сонечко зійшло
Ой! з руського краю
велике військо прийшло*

*А глянув батько в віконце
і каже: діти! Що ж будем робити?
Ось перед нами
цариці військо стоїть! ...*

*Одні кажуть: не дамо Січі!
Другі кажуть: мир кращій за все!
А треті: ніколи того не буде,
аби ми Січ віддали задурно!*

*Допоки світить сонце,
битимемось по-козацьки!*

Але битви не було, бо не було жодних шансів на перемогу. А отаман Петро Калнишевський вірив, що порятунку можна шукати в переговорах з командувачем військ Катерини II Петром Текелі. Але той прийшов на Дніпро не

для переговорів. Він мав наказ остаточно ліквідувати Запорізьку Січ. І виконав цей наказ. Нещасного отамана ув'язнили в горезвісному Соловецькому монастирі. Він мав досить часу на спогади про останні дні козацтва. У віці 109 років, вже осліпши, він навіть знову отримав волю за наказом Олександра І. У цей час запорізьке козацтво було вже суто історичним поняттям. Таким чином сповнилася воля Катерини ІІ, яка в маніфесті *«Про ліквідацію Січі Запорізької і приєднання її до губерній малоросійських»* писала, що «Січ Запорізьку було знищено з виключенням на майбутні літа і самої назви запорізьких козаків».

Прощаючися з постаттю Богдана Хмельницького, ми мусимо ще завершити розповідь про долю Юрася. Після Андрусівського перемир'я його випустили з Мальборка і кілька місяців він перебував у Варшаві. Але йому вдалося втекти зі столиці й дістатися до Чигирина, де владарював новий гетьман Петро Дорошенко. У грудні 1667 р. в Чигирині з ініціативи Дорошенка відбулася старшинська рада. На ній обговорювалися способи відновлення єдності України. Поруч з Дорошенком і посланцями Брюховецького, який надалі гетьманував на Лівобережжі, у ній взяв участь і Юрась Хмельницький. Брюховецький був готовий підпорядкуватися Дорошенкові і разом з ним вдарити на Московію і Річ Посполиту. Дорошенко схвалив таке рішення, але на всяк випадок наказав убити Брюховецького. Таким чином він став гетьманом усієї України. Але він мав лише одну можливість втриматися при владі. Цей шлях полягав у тому, щоб віддати Україну під владу Туреччини. На Україні почалася нова війна. Юрась, який виступив проти Дорошенка, потрапив до рук татар. А ті відіслали його до Стамбула.

В турецькому ув'язненні Юрась був понад 6 років. Висока Порта знала, що рано чи пізно потребуватиме його. Це сталося восени 1676 р., коли Дорошенко знову піддався Москві. Ранньою весною 1677 р. Юрась на чолі татар-

ських загонів перейшов Дунай. Метою цього походу було захоплення Чигирина, який боронили московити. Але ця справа не вдалася і Юрась повернувся на прикордоння. Врешті він осів у Немирові, який став столицею «князівства Сарматії». Під цією бучною назвою приховувалася частина України, відібрана Туреччиною у війні з Річчю Посполитою. Юрась недовго володів своїм князівством, але дався взнаки своїм підданам з найгіршого боку.

Восени 1687 р. стався конфлікт князя з багатим немирівським міщанином Оруном. Орун займався дуже прибутковим заняттям — постачав на спраглий турецький ринок одалісок у гареми найзаможніших послідовників Пророка. За нез'ясованих до кінця обставин, під час відсутності Оруна, Юрась разом зі своїми відважними молодцями здійснив напад на «пансіонат» Оруна. Під час плюндрування останнього вбили дружину Оруна. Зазнала шкоди також не одна з «вихованок». Орун вирішив домогатися справедливості. Завдяки впливам у Стамбулі, адже найздібніші його вихованки потрапляли навіть на султанський двір, він був певен, що суворо помститься за зневагу, якої зазнав. І не помилився. Висока Порта вирішила, що «князь Сарматії», піднісши руку на Оруна, точніше на справу, якою той займався, припустився найбільшого злочину. Вирок у такій ситуації міг бути лише один — смерть шляхом задушення.

На щастя, через віки лише одиниці пам'ятають про Юрася Хмельницького. Зате надалі живе пам'ять про його великого батька, який гордо споглядає на Київ з високого постаменту пам'ятника, спорудженого йому в 1888 р.

У Передмові вже згадувалося, що постать Богдана Хмельницького завжди викликала велике зацікавлення істориків. Лише перелік праць, присвячених життю нашого героя, а особливо його діяльності в 1648—1657 роках, склав би окрему книгу. Отож ми можемо згадати тут лише найважливіші позиції.

Почнімо від біографічної статті М. Кордуби в *Польському біографічному словнику* (т. III, зошит I I. Краків, 1937) і статті О. Гурки *Богдан Хмельницький — його історики, постать і справа* надрукованої в колективному виданні *Наукова конференція до трьохсотріччя возз'єднання України з Росією, матеріали*. (Варшава 1956). Відсилаємо до них читачів, які прагнуть ознайомитися з історіографією, оскільки в обох статтях згадані практично всі найсуттєвіші праці, присвячені життю Б. Хмельницького.

Такі праці виходили і після 1956 р., але їх було небагато і про найважливіші ми зараз скажемо. Але нагадаємо, що до того часу з'явилися три біографії Богдана Хмельницького. Автором першої був М. Костомарів (С.-Петербург, 1884), другої Ф. Равіта Гавронський (т. I. Львів, 1906; т. II. Львів, 1909). У 1954 р. в Києві було видано останню з дотеперішніх біографій Хмельницького, автором якої був учень М. Грушевського І. Крип'якевич. Ця написана українською мовою праця з огляду на професійну майстерність значно перевершує попередні біографії. Слід пам'ятати також, що нітрохи не втратила своєї вартості фундаментальна праця М. Грушевського *Історія України-Руси* (т. I-X, 13 книг, Київ—Львів, 1898-1936).

З виданих у Києві слід згадати й праці В. Голобуцького, практично повністю присвячені періодові повстання Хмельницького. На особливу увагу заслуговує його *Дипломатическая история освободительной войны украинско-*

го народу (Київ, 1962), яка містить багато нової інформації про життя Богдана Хмельницького. Цікава добірка документів В. Герасимчука *Матеріали до історії козаччини XVII віку*, підготовлена ще у 20-ті роки побачила світ щойно в наш час (Львів, 1994).

З польських праць згадаймо передовсім *Dzikie Pola w ogniu* З. Вуйціка (Варшава, 1968), науково-популярний нарис усієї історії запорізького козацтва, і дві праці В. А. Серчика: *Historia Ukrainy* (Вроцлав, 1979) і *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku* (Краків, 1984). Слід згадати також про оригінальну колективну працю *Ukraina — teraźniejszość i przyszłość* під редакцією М. Карася і А. Подрази (Краків, 1970). У ній читач також знайде стислий нарис історії України.

Постать Богдана Хмельницького привернула до себе увагу також західноєвропейських і північноамериканських істориків. Зокрема у Сполучених Штатах провадяться дослідження, результати яких публікуються на сторінках *Harvard Ukrainian Studies*. До найцінніших праць гарвардського осередка належать статті Ф. Е. Сисина й монументальна праця Ю. Г. Гаєцького *The Cossack Administration of the Hetmanate* (т. I-II. Гарвард, 1978). Найактивнішим поза Гарвардом осередком українознавчих досліджень є *The Canadian Institute of Ukrainian Studies*, що діє при Едмонтонському університеті. Саме там з'явилася дуже оригінальна праця І. Басараба *Pereiaslav 1654: Historiographical Study* (Едмонтон, 1982).

Ми повинні також хоча б окреслити читачеві основну джерельну базу. Передусім зазначимо, що ця праця виникла на підставі опублікованого джерельного матеріалу. Йдеться як про стародруки, листівки й газети XVII століття, так і про пізніші джерельні видання. Існувало дві головні причини такого стану справ. Копітки архівні пошуки показали, що ми лише на перший погляд маємо величезні збірки рукописних матеріалів з першої половини XVII ст. Насправді ж ідеться про матеріали, що різняться між собою лише за формою, натомість зміст їх повторю-

ється. Але основною причиною був факт опублікування протягом ХІХ і ХХ ст. практично всього рукописного матеріалу, що стосувався періоду повстання Хмельницького. Отож рукописні джерела відіграли при написанні цієї біографії Богдана Хмельницького лише допоміжну роль. Це, зокрема, стосується джерельних видань ХІХ століття, базованих на матеріалах, що збереглися до нашого часу. Найкращим прикладом у цьому разі буде безцінне джерело ХVІІ ст., яким є видана в 1864 р. Антонієм З. Гельцлем *Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza*. Її оригінал зберігається в Бібліотеці ПАН у Кракові (sygn. 2251—2257). З огляду на численні помилки, допущені на етапі підготовки рукопису до друку, що, зрештою, закидали Гельцлеві уже в момент видання *Księgi*, ми мусили не раз звертатися до її рукописного оригіналу. З'ясуймо також, що ми дотримувалися засади цитування джерел за їх найновішим виданням. Тому в примітках найчастіше з'являються II і III томи *Воссоединения Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах* (Москва, 1954), *Документи Богдана Хмельницького* (Київ, 1961) і *Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654* (Київ, 1965). Зокрема у двох перших виданнях опинилося багато матеріалів, опублікованих уже в ХІХ ст.

Ми намагалися також максимально використати легкодоступні для польського читача опубліковані діаріуші й щоденники сімнадцятого століття. Це стосується, зокрема, безцінного *Pamiętnika o dziejach w Polsce* Альбрехта Станіслава Радзивілла, чудово перекладеного й опрацьованого А. Пшибосем і Р. Желевським (т. I-III. Варшава, 1980). Не приховуємо, що це робилося спеціально, сподіваючись заохотити читачів біографії Богдана Хмельницького до знайомства з цим типом джерел. Адже історик є лише посередником між «давніми й новими часами», і якщо існує така можливість, а вона в цьому випадку є, намагаймося не користатися з його послуг, або принаймні дозволюмо, щоб він був хіба що провідником, що веде нас у зачарований час минулого.

Hetman Bohdan Chmielnicki

Streszczenie

Postać Bohdana Chmielnickiego zawsze cieszyła się wielkim zainteresowaniem historyków. Próbując odtworzyć koleje jego życia stali oni pozornie tylko przed łatwym zadaniem. Oto bowiem okazuje się, że w oparciu o zachowany materiał źródłowy biograf nie jest w stanie odpowiedzieć jednoznacznie na wiele z najistotniejszych pytań dotyczących życiorysu najwybitniejszego z hetmanów kozackich. Stąd omawiając koleje jego życia do roku 1648, w zasadzie poruszamy się w sferze hipotez. Książka prezentuje wszystkie powstałe w historiografii wersje dotyczące spornych kwestii daty i miejsca narodzin Bohdana Zenobiusza Chmielnickiego, jego pochodzenia oraz zdobytego w młodości wykształcenia i jego losów, aż do chwili wywołania przez niego w roku 1648 największego w dziejach Rzeczypospolitej powstania kozackiego. Nie tworząc nowych hipotez autor stara się poprzeć wersję, którą uznaje za najprawdopodobniejszą.

W odniesieniu do okresu po 1648 główny nacisk omawianej pracy został położony na problem koncepcji politycznych dotyczących przyszłości ziem ukraińskich, jakie tworzy Chmielnicki początkowo sam, następnie zaś w gronie najbliższych mu współpracowników z Janem Wyhowskim i Pawłem Tetereną na czele. Oczywiście koncepcje te uległy zmianie wraz z rozwojem sytuacji na Ukrainie. W pierwszej fazie powstania Chmielnicki gotów jest poprzeć program wzmocnienia władzy królewskiej w Polsce w zamian za spełnienie jego osobistych żądań, zwłaszcza zaś wydanie w jego ręce Daniela Czaplińskiego, którego uważał za przyczynę swych nieszczęść.

Błyskawiczne sukcesy wojsk kozackich i przyjście mu z pomocą oddziałów tatarskich Tuhaj-beja diametralnie zmieniają jednak sposób myślenia hetmana. Najdobitniej przekonali się o

tym komisarze polscy z Adamem Kisielem na czele, którzy przybyli w styczniu na rozmowy z «Chmielem» do Perejasławia. To wtedy narodziła się wizja państwa kozackiego po «Chełm i Halicz». Aby wizję tę zrealizować, musiał jednak Bohdan Chmielnicki ostatecznie pokonać Rzeczpospolitą. I to udało mu się praktycznie na polach zborowskich.

Wtedy jednak Kozacy przekonali się, jak złudne jest liczenie na lojalność Tatarów. Dla chana Islam Gereja III potężne państwo kozackie wyrosłe na gruzach Rzeczypospolitej było rozwiązaniem nie do przyjęcia. Stąd łatwość, z jaką udało się kancle rzowi Jerzemu Ossolińskiemu nakłonić wezyra Sefer Gaziego agę do zawarcia traktatu z Polską. W tym momencie Chmielnicki musiał przyjąć warunki podyktowane mu w tzw. ugodzie zborowskiej. Inną jest rzeczą, że ugoda ta stanowiła bezsprzecznie sukces hetmana, o którym nie śnił on nawet w chwili, gdy jesienią 1647 roku uciekał na Niż szukać pomocy w pomszczeniu swych krzywd. Autor stoi na stanowisku, że Bohdan Chmielnicki rzeczywiście chciał w oparciu o rozwiązania zborowskie unormować stosunki polsko-kozackie. Najdobitniej świadczy o tym szybkie sporządzenie 40-tysięcznego rejestru, co wydawało się być zadaniem przerastającym możliwości hetmana.

Ostateczne załamanie się koncepcji zborowskich zmusiło Chmielnickiego do powrotu na drogę militarnej konfrontacji z Rzeczpospolitą. Na okres ten przypada szczególna aktywność dyplomacji kozackiej. Z Czehrynia wyruszyły poselstwa we wszystkie strony świata. Szczególnie starannie przygotowano instrukcje dla posłów udających się do Stambułu i Moskwy. Nad Bosforem należało bowiem za wszelką cenę zapewnić sobie poparcie sułtana, bo tylko ono gwarantowało, że chan krymski wytrwa tym razem w sojuszu z Kozaczyzną. W Moskwie zaś szukał Chmielnicki rzeczywistego wzmocnienia swych sił w obliczu czekającego go starcia z całą potęgą Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Stosunki kozacko-moskiewskie stanowią jedną z podstawowych osi, wokół których snuje autor rozważania na temat kon-

cepcji politycznych powstania Chmielnickiego. Co ciekawe – udowadnia, że pierwsze jego zwrócenie się z ofertą przejścia pod moskiewskie panowanie spowodowane było obawą przystąpienia Moskwy do tłumienia powstania na Ukrainie wraz z wojskami koronnymi. By do tego nie dopuścić, do Moskwy u boku patriarchy Paisiusza podążył pułkownik Mużyłowski. Chmielnicki traktował jednak kontakty z carem w sposób czysto instrumentalny. Ta gra «moskiewską kartą» jednak tragicznie zemściła się na hetmanie kozackim w styczniu 1654 roku.

Latem 1651 roku dyplomacja hetmańska święciła jeszcze tryumfy. Sułtan rozkazał chanowi krymskiemu wspomóc Kozaków wszystkimi siłami i dochować wierności zawartemu sojuszowi. Car Aleksy Michajłowicz, uzyskując zgodę Soboru Ziemskiego, postanowił spełnić prośby hetmana i czynnie włączyć się w konflikt na Ukrainie wiedząc, że oznacza to wojnę polsko-moskiewską. Realizację tego postanowienia musiał jednak car odłożyć aż do 1654 roku. Oto bowiem w bitwie stoczonej w ostatnich dniach czerwca 1651 roku pod Beresteczkiem udało się Polakom i Litwinom po raz pierwszy, i zresztą ostatni, pokonać połączone siły kozacko-tatarskie. Potężna armia Chmielnickiego, która w myśl założeń moskiewskich miała przyjąć na siebie główne uderzenie sił polskich, po prostu przestała istnieć.

Z lekcji beresteckiej wyciągnął Chmielnicki odpowiednie wnioski. Przede wszystkim sprowadzały się one do przekonania o niemożności ostatecznego pokonania przez Kozaczyznę Rzeczypospolitej na płaszczyźnie militarnej. W tej sytuacji przystąpił on do realizacji nowej koncepcji politycznej. W Czehryniu postanowiono zburzyć stabilny układ polityczny funkcjonujący w Europie środkowo-wschodniej. W jego ramach Rzeczpospolita, Rosja i Turcja stanowiły gwarancję równowagi. Lecz cechą charakterystyczną tego układu było istnienie w obrębie tych trzech potęg, mniejszych podmiotów politycznych – Kozaczyzny zaporoskiej oraz dońskiej, Chanatu Krymskiego, Gospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny, a także charakteryzującego się stosunkowo największą samodzielnością polityczną Siedmiogro-

du. Chmielnicki postanowił podporządkować sobie właśnie tych «małych» szukając w ten sposób szansy zaistnienia na mapie Europy niezależnego państwa kozackiego. Liczył również hetman kozacki, że jego działania sprowokują konflikt pomiędzy Warszawą, Moskwą i Stambułem, z którego największe korzyści wyciągnie on sam.

Nie przewidział Chmielnicki jednego, a mianowicie tego, że jego plany przejdą bez echa nad Wisłą, Moskwą i Bosforem, spowodują zaś natychmiastową kontrakcję hospodara wołoskiego i księcia siedmiogrodzkiego. To oni bowiem postanowili nie dopuścić do podporządkowania Chmielnickiemu Mołdawii. Polityczny poker, na którego rozegranie zdecydował się hetman kozacki, zakończył się jego klęską. Gdy w dodatku car Aleksy postanowił sprawdzić karty hetmana, okazało się, że ten blefował. Taka była geneza tzw. ugody perejasławskiej, bo przecież o żadnej ugodzie w styczniu 1654 roku nie mogło być mowy. Car przyłączył Ukrainę do państwa moskiewskiego na zasadzie aneksji, zaś jego wysłannik przypomniał starszyźnie kozackiej, że nawet myślenie o stawianiu carowi jakichkolwiek warunków wstępnych jest nie do pomyślenia. Chmielnicki szybko zrozumiał, że wpadł we własne sieci, lecz mimo podjętych prób – sojusz ze Szwecją i Siedmiogrodem – do chwili śmierci nie udało mu się wyprowadzić Ukrainy z matni, w którą sam ją wplątał.

W epilogu przedstawia autor dalsze losy Kozaczyzny, aż do jej unicestwienia przez pułki Katarzyny II. Przypomina też tragiczne losy Jerzego Chmielnickiego stanowiące swoiste memento działań podjętych przez jego wielkiego ojca.

ПІВДЕННО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

37-700 Перемишль, вул. Гродзька 3, Польща

тел. (48-10) 78-64-95, факс (48-10)78-73-33

Південно-Східний Науковий Інститут у Перемишлі виник у лютому 1990 р. Його метою є здійснення досліджень з історії південно-східних околиць давньої Речі Посполитої і стосунків Польщі з народами Центральної і Східної Європи, зокрема польсько-українських стосунків. Результати своїх досліджень Інститут публікує на сторінках щорічників *Перемиські студії* та *Інформаційний бюлетень*, а також у спеціальних видавничих серіях, таких як *Польща—Україна. 1000 років сусідства* та в наукових монографіях. Інститут формує наукову бібліотеку з проблем національностей, з історії і культури України.

В дотеперішньому доробку Інституту є праці:

1. *Польща-Україна. 1000 років сусідства, т. 1: Студії з історії християнства на етнічному прикордонні* (колективна праця), Перемишль 1990;

2. *Польща—Україна. 1000 років сусідства, т. 2: Студії з історії християнства на культурному й етнічному прикордонні* (колективна праця), Перемишль 1994;

3. *Польща—Україна. 1000 років сусідства, т. 3: Студії з історії Перемиської греко-католицької єпархії* (колективна праця), Перемишль 1996;

4. *Жиди в Малопольщі. Студії з історії колонізації і суспільного життя* (колективна праця), Перемишль 1991;

5. Є. Мотилевич, *Міста Перемиської і Сяноцької земель у другій половині XVII й у XVIII столітті*, Перемишль 1993;

6. Г. з Сейфертів Яблонська, *Щоденник з обложеного Перемишля (1914-1915)*, Перемишль 1994;

7. Ян Віт, *Спогади з мого перебування у Перемишлі під час російської облоги 1914—1915*, Перемишль 1995;
8. А. Левицький, *Образки з найдавнішої історії Перемишля* (2-ге вид.), Перемишль 1994;
9. Л. Гаузер, *Монографія міста Перемишля* (2-ге вид.), Перемишль 1991;
10. *Польсько-українські студії*, т. 1: *Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість* (колективна праця, видана спільно з РАУ й ІУ та ІІ НАНУ), Київ-Перемишль 1993;
11. Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996;
12. *Кардинал Адам Стефан Сапіга — родинне середовище, життя і діяльність* (колективна праця), Перемишль 1995;
13. «Перемиські Студії» 1993, т. 1;
14. «Інформаційний бюлетень ПСНІ» 1995, № 1.

Підготовлені до друку:

1. С. Стемпень, *Українська спільнота в Польщі 1918-1939*;
2. «Південно-Східні Студії», т. 1 (річник, присвячений стосункам поляків з народами Південно-Східної Європи й національній проблематиці Польщі);
3. «Перемиські Студії», т. 2 (річник, присвячений минулому Перемишля й регіону).

Інститут організовує симпозіуми й наукові конференції, провадить працю в галузі бібліографії й наукової інформації. Прагнучи впливати на активізацію досліджень про стосунки поляків з народами Східної і Південно-Східної Європи, Інститут присуджує наукову премію ім. М. Гандельсмана за дипломні, кандидатські й докторські праці.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
I. ЧИГИРИНСЬКИЙ СОТНИК	8
II. ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ	48
III. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ МОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО	113
IV. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО	185
ЕПІЛОГ	311
БІБЛІОГРАФІЧНА ЗАМІТКА	318
РЕЗЮМЕ (ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ)	321
ПІВДЕННО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ (ДОВІДКА)	325

Януш Качмарчик
Гетьман Богдан Хмельницький

Książkę wydano w ramach programu
wzajemnej wymiany wyników badań historyków
Polski i Ukrainy realizowanego
przez Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu

Wydawnictwo dofinansowane przez
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Оригінал-макет підготовлено відділом наукових
та інформативних видань Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
Львів, Козельницька 4, тел. 42-14-18

POŁUDNIOWO-WSCHODNI
INSTYTUT NAUKOWY
W PRZEMYSŁU

ISBN 83-901158-7-5